

**THE BOOK WAS
DRENCHED
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192736

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रतिज्ञा

(स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)

लेखक

ना. सी. फडके

प्रथमावृत्ति

मार्च १९४२

रामकृष्ण बुक डेपो,

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83

Accession No. PG M 439

Author P S P

Title फडके, ना. सी.

प्रतिज्ञा.

This book should be returned on or before the date last marked below.

प्रकाशक :

शंकर बापू रानडे,
रामकृष्ण बुक डेपो,
गिरगांव, मुंबई ४.

१ या कादंबरीचे सर्व हक्क लेखकाकडे आहेत.

२ ही कादंबरी ता. १७ ऑक्टोबर १९४१ ते १ मार्च १९४२ पर्यंत लिहिली गेली, व “झंकार”मध्ये प्रसिद्ध झाली.

किंमत रु. ३

मुद्रक :

श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस,
कॉमनवेल्थ कॉलनी,
४०५ नारायण, पुणे २.

१

१९ ३७ सालीं पावसाळ्यानं मोठा लहरीपणा केला. सुरुवातीला मृगनक्षत्राचा पाऊस सतत पांचसहा दिवस असा झाला, कीं 'बाबा आतां उघडीप देतोस कीं नाहीं ?' अशी प्रार्थना लोक करूं लागले. मग त्यानं जी दडी मारली ती जवळ जवळ दीड दोन महिने ! पिकं बुडणार म्हणून लोक चिंतातुर झाले, महाराष्ट्राच्या बहुतेक जिल्ह्यांत दुष्काळाची चाहूल ऐकूं येऊं लागली. पण मग वरुणराजाची स्वारी जी परत आली ती बरसातीचं वैभव चौफेर उघळीतच ! पूर्वा नक्षत्र मुसळघारेनं पडलं, आणि उत्तराच्या सरिंनीं 'बहार करून टाकली. कांहीं ठिकाणचीं भाताचीं शेतं गेलीं परंतु बाकीचीं सारीं पिकं भरघोस आलीं, शेतकरी लोक सोळा आण्याच्या गोष्टी करूं लागले, अन् नवरात्र आलं तें हर्षानं व उत्साहानं फुललेलं ! दसऱ्याचा सण जिकडे तिकडे आनंदांत साजरा होत होता.

बेळगांव-खानापूर रस्त्यावरचं चांदणी गांव जात्याच सुपीक अन् समृद्ध होतं. पाऊसपाणी बेताचं झालं तरी त्या गांवच्या पंचक्रोशीतली बागाइती व शेती बहुधा सुस्थितीत असे. बेळगांव-खानापूर सर्गिंसची मोटार त्या टापूंतून जाऊं लागली की, उतारूंच्या दृष्टीला आजूबाजूंस जिकडे तिकडे गडद हिरवा-गार रंग पसरलेला दिसे, आणि शेतांच्या व पानमळ्यांच्या दाटी-तून उठणाऱ्या वाऱ्याची सळसळ किंवा रस्त्यापासून कमीअधिक अंतरावर चाललेल्या मोटांच्या चाकांचा कुडकुड असा आवाज त्यांच्या कानी पडत असे.

१९३७ सालच्या भरपूर वृष्टीमुळे तर चांदणीच्या आसमंतांतले पानमळे अन् शेतं समृद्धीनं डोळूं लागलीं होती. अशीं पिकं दहा वर्षांत घेतलीं नाहींत असं लोक बोलत होते. शेतांत अन् मळ्यांत राबायला लोकांना विलक्षण उत्साह चढला होता. सणासुदीच्या वेळचे षोक करतांनाही त्यांना सुगीच्या दिवसांतलं स्फुरण चढलं होतं. चांदणी गांवापासून तीन मैलांवर असलेल्या टेकडीवरच्या देवीची जत्रा नऊ दिवस अन् नऊ रात्री पूर्वीं कधीं नव्हे अशी गाजली होती. आणि चांदणी गांवचे सिनाप्पा इनामदार यांच्या वाढ्या-पासून दरवर्षीं दसऱ्याच्या दिवशीं निघणारी शिलंगणाची मिरवणूक यंदा भलत्या थाटानं काढण्याचा बेत गांवकऱ्यांनीं केला होता.

चार वाजल्यापासून गांवांतलीं पांचपंचवीस पोरं सिनाप्पांच्या वाढ्याच्या पुढच्या अंगणांत जमलीं होती. कमरेला जाडींभरडीं लांडीं कोरीं घोतरं, अंगांत मांजरपाटाच्या कोऱ्या पैरणी, डोक्याला ठेवणींतले जुनेपाने मंदील, कचित् हातात चांदीचं कडं, अशा वेषांत जमा झालेल्या त्या पोरांचा किलकिलाट ऐकून वर दिवाण-खान्यालगतच्या खोलींत वामकुक्षी करणाऱ्या सिनाप्पांची झोपमोड

झाली होती. खिडकीतून वाकून पाण्याची चूळ भरून टाकल्यावर त्यांनी आपल्या घोगऱ्या आवाजांत ओरडून त्यांना दटावले होते, “काय रे ए बेट्यांनो, एव्हांपासून काय रे आहे इथं ? जेवणं तरी झालीं का रे तुमचीं ? जा जा, घरी जा ! अजून दोन तास अवकाश आहे !”

मनांतल्या मनांत मात्र ते ओळखून होते, कीं तीं पोरं कांहीं तेथून जाणार नाहीत.

दोन अडीच घटकांनंतर तर वाड्यासमोर दीडदोनशें माणूस जमा झाले. इनामदारांचा भाऊ कारकून व गांवचे पाटील-कुळकर्णी लोकांना शिस्तीत उभे करूं लागले. कुणाच्या हातांत भरघोस कणसांचीं ताटं, कुणाच्या हातांत भाले, चार पांचजणांच्या हातांत जुन्या तरवारी अशा त्या माणसांच्या रांगा त्यांनीं तयार केल्या. इनामदारांचा लाल घोडा अंगावरचा साज व गळ्यांतल्या झेंड्यांच्या गेंदबाज माळा भिरवीत उभा राहिला. गांवांतल्या लेजीम खेळणाऱ्या पट्ट्यांनीं रंगण तयार केलं. आणि मिरवणुकीच्या आघाडीवर ताशेवाले, वाजेत्री, शिंगवाले खडे झाले. मिरवणूक हालायला उशीर होऊं लागला तेव्हां मंडळींना स्वस्थ बसवेना. ताशेवाल्यानं ताशावर छडी धरली, सनईचे उंच स्वर हवेंत उठले, अन् शिंगवाल्यानं अस्मानांत नेम धरून “तु...तु...तु...” अशी रणगर्जना ठोकली. तिचा अखेरचा नाद विरतो न विरतो तोंच लेजीमवाल्यांच्या कोंडाळ्यांत मध्यमार्गी असलेल्या धिप्पाड ढोलवाल्यानं ढोलावर थाप दिली, व तो इशारा मिळतांच कपाळीं गुलाल लावलेले भोंवतालचे पट्टे फेर धरून नाचूं लागले, व त्यांच्या हातांतल्या लेजिमांचा “खळ्ळ ! खळ्ळ !” असा लयबद्ध रण-झुणाट सुरू झाला !

भाऊ कारकून धावत वाड्यांतल्या वरच्या दिवाणखान्याकडे गेला व मालकांना म्हणाला,

“आमची तयारी आहे. लोक आपल्यासाठी थांबले आहेत.”

पोटरीवर तंग बसवलेल्या पांढऱ्या सफेत परीटघडी सुरवारीची सुरकुती साफ करीत सिनाप्पा म्हणाले,

“माझ्याकडून खोटी नाही. पण उषाका अन् श्यामाताई आल्या पाहिजेत. त्या दोघी आज कितीक वर्षांनी दसऱ्याला हजर आहेत.”

भाऊ म्हणाला, “पण त्या आतां शिकल्या सवरल्या, बी. ए. सुद्धां झाल्या. आमच्या या खेडवळ शिलंगणांत यायची त्यांना लाज वाटेल, नाही का ?”

“चुक्तोस तूं.” सिनाप्पा म्हणाले, “अरे, त्या बी. ए. झाल्या तरी इथेंच लहानाच्या मोठ्या झाल्या ना ? आपल्या जन्मगांवचे उत्सव त्यांना प्रिय कसे नसतील ? त्या खात्रीनं येतील. दोघींनीही काल कष्टूल केलं आहे. श्यामा तर गेल्या आठ दिवस या शिलंगणाच्याच गोष्टी माझ्याजवळ बोलत होती. मोठी हुषार अन् उत्साही पोर आहे. पुरेपूर बापाच्या वळणावर गेली आहे...”

भाऊ म्हणाला, “होय ? आम्हांला कसं कळणार ? आम्हीं आनंदरावांना कधी पाहिलंच नाही...”

यावर सिनाप्पा कांहीं तरी बोलणार होते. बहुधा सतरा वर्षांपूर्वी दसऱ्याच्याच दिवशी त्यांचा समवयस्क प्रिय मित्र आनंदराव एका-एकीं नाहीसा कसा झाला, तीच हकीगत सांगायचा त्यांचा हेतु असावा. कारण त्यांची मुद्रा एकदम गंभीर झालेली दिसली. परंतु तितक्यांत जिण्यांत पावलांचे आवाज झाले, व कुणी तरी ओरडून विचारलं,

“ काका, उशीर झाला म्हणून रागवलां नाहीं ना ? ”

“ रागावलों नाहीं, पण किती ग उशीर ! ”

असं सिनाप्पा म्हणतात तोंच जिना चढून वर आलेल्या त्या दोघी बहिणी दाराच्या चौकटीत येऊन क्षणभर थबकल्या.

त्या दोघींपैकी श्यामा थोरली असावीसं पाहणाराला वाटे, पण ती धाकटी होती. ती वर्णानं सांवळी, मोठ्या हाडापेराची, सडक पण भरदार बांध्याची, व निर्भय तेजस्वी मुद्रेची होती. तिच्या नजरेत भावनोत्कटता अगदी कांठोकांठ भरल्यासारखी दिसे, व ओठ सदा हास्यासाठी उत्सुक असल्यासारखी तिच्या जिह्वाची ठेवण वाटे. ती फिकट निळ्या रंगाचं जरीच्या किनारीचं पातळ विकच्छ पद्धतीनं नेसली होती, व आपल्या काळ्याभोर लांब सडक केसांची वेणी तिनं पाठीवर मोकळी सोडली होती.

उषा वयानं मोठी पण दिसण्यांत लहान होती. तिचा वर्ण गोरा अन् बांधा कृश होता. एखाद्या सुंदर बाहुलीसारखीच ती चटकन् पाहिल्याबरोबर वाटण्यासारखी होती, पण तिच्या डोळ्यांकडे पाहिल्यावर मात्र तो भास दूर होई. कारण त्यांत विचारांचा खोलपणा व कांहीसं गांभीर्य भरलेलं दिसे. ती गडद चॉकोलेट रंगाचं जरीच्या काड्या असलेलं पातळ नेसली होती, व तिनं आपल्या केसांचा साधा अंबाडा घातला होता.

सिनाप्पांनीं दोघींकडे पाहिलं, पण तेवढ्या क्षणार्धांत त्यांची नजर श्यामावर स्थिरावली. दोन चार मिनिटांपूर्वीच त्यांनीं भाऊ कारकुनाजवळ जे उद्गार काढले ते त्यांच्या मनांत अजून घोळत होते; व आज सतरा वर्ष परागंदा झालेल्या आपल्या मित्राच्या त्या तरुण कन्येकडे पाहतां पाहतां, त्याची तीव्र आठवण झाल्या-मुळं कांहींशा खेदानं पण तिचं सौंदर्य व तेज समोर दिसत असल्या-

मुळें अभिमानानं, ते पुन्हा मनार्शी म्हणाले 'मोठी हुषार अन् उत्साही पोर आहे. पुरेपुर बापाच्या वळणावर गेली आहे...'

सिनाप्पांच्या मनांतल्या या विचारांची श्यामाला काय कल्पना असणार ? ती आपलं जिन्यांतलंच बोलणं पुढें चालूं करून म्हणाली,

“पांच वाजले तेव्हांच मीं आक्काला म्हटलं कीं, चल बाई, आटपलं पाहिजे. तुमचा दुसरा निरोप आला तेव्हां आम्ही निघालोंच होतों.”

हें बोलतां बोलतां ती आपल्या बहिणीच्या हातांत हात घालून सिनाप्पांच्याजवळ आली. तोंपर्यंत कोचावरून उठून लगतच्या आरशासमोर उभे राहिलेले सिनाप्पा आपल्या डोक्याचा साफा उजव्या डाव्या हातांनीं व्यवस्थित करीत आरशांतल्या तिच्या प्रतिबिंबाकडे पाहत म्हणाले,

“जाऊं दे ग, उगीच कशाला सांगतेस ? तुम्हां शिकलेल्या मुलींचे इंग्रजी फॅशनचे नट्टेपट्टे आटपायचे म्हणजे इतका उशीर व्हायचाच.”

“बघा बाई ! आमच्या पोषाखांत कुठली इंग्रजी फॅशन दिसते हो तुम्हांला काका ?” असं डोळे थोडेसे वटारून आरशांतल्या काकांकडे पाहत म्हणून श्यामा थोडीशी वळली, व उजव्या बाजूला भाऊ कारकून उभा होता त्याला तिनं विचारलं, “काय हो भाऊ, तुम्ही सांगा मडमेसारख्या का आम्ही दोघी नटलों आहोंत ?”

त्या प्रश्नाचं गमतीदार उत्तर देण्याइतका चतुरपणा भाऊच्या ठिकाणी होता कीं नाहीं कोण जाणे ! त्याच्या वाक्चातुर्याच्या कसोटीची वेळच आली नाहीं. कारण तितक्यांत खाली शिंग-वाल्यानं पुन्हा एकदां गगनभेदी सुरांची ललकारी दिली, व ती

सुरु होतांच भाऊ सर्वोनाच उद्देशून म्हणाला, “आतां खाली गेलंच पाहिजे.”

सर्वजण जिऱ्याकडे वळले तेव्हां तेवढ्यांतही उषाची व श्यामाची चेष्टा करण्याची सिनाप्पांना लहर आली व भाऊला विचारल्यासारखं करून ते म्हणाले,

“अरे, या दोघांचीं घोडी तयार आहेत ना !”

ते ऐकतांच श्यामानं चपापून विचारलं,

“म्हणजे काका, आम्ही घोड्यावर बसून मिरवणुकींत यायचं कीं काय ?”

चेहरा निर्विकार ठेवून सिनाप्पा म्हणाले, “अर्थात् ! तुम्हांला आठवण नसेल, पण आक्का पांच सहा वर्षांची आणि तू तीन चार वर्षांची होतीस तेव्हां तुमच्या वडिलांनीं तुम्हां दोघांसाठीं दोन छोट्या करड्या तट्टांची जोडी ठेवली होती, आणि एकदां तुम्ही तांबड्या मखमलीचे विजार-कोट अन् जरीच्या टोप्या घालून तट्टांवर बसून शिलंगणाला आला होतांत. आज किती वर्षांनीं तुम्ही आपल्या गांवच्या दसऱ्याच्या छोट्या स्वारींत येणार, तेव्हां पूर्वीच्याच त्या थाटानं नको न्यायला तुम्हांला ?”

आतांपर्यंत गप्प राहिलेली उषा आपल्या बहिणीला म्हणाली,

“काकांची एकेक हौस मुलखावेगळी ! आतां घोड्यावर का ग बसायचं आपण ?”

परंतु हें सारं बोलणं ऐकतांना भाऊ कारकून आपलं हसूं दाबीत आहे हें श्यामानं पाहिलं होतं, व ही सारी काकांची मस्करी चालली आहे हें तिनं ओळखलं होतं. म्हणून ती डोळे मिचकावून आपल्या बहिणीला म्हणाली,

“अग बसूं घोड्यावर, त्याचं काय मोठंसं ? घोडा म्हणजे कांहीं

वाघ सिंह तर नाहीं. शिवाय काकांनीं आपल्यासाठीं घोडे आणले असतील ते चांगले गरीबच पाहून आणले असतील ! त्याचा काय नेम, ती करड्या तट्टांची जुनी जोडीच त्यांनीं शोधून आणली असेल. होय काका ? ”

आपली मस्करी अशा प्रकारें गळ्यांत आलेली पाहून सिनाप्पा मनापासून हसले. श्यामाकडे नजर करून ते हसत म्हणाले,

“ अशी वस्ताद आहेस ! ”

आणि मग क्षणभरानें त्यांना काय वाटलं कोणास ठाऊक, ओटीच्या पायच्या उतरतां उतरतां त्यांनीं म्हटलं,

“ करड्या तट्टांची ती जोडी पुढें सर्कसवाल्या देवलांनीं विकत घेतली, श्यामा...”

त्यांचं मन पुन्हा सतरा वर्षांपूर्वीच्या काळाकडे वळलं होतं. तिच्याकडे पाहून ते बोलू लागले,

“ तुमच्या बापाला घोड्यांची फार परीक्षा होती, आणि दक्षिणी संस्थानांच्या या संबंध टापूंत घोड्यावर बसण्यांत त्याच्यासारखा बाका माणूस नव्हता...तो आणि मी बेळगांवला शाळेंत शिकत असतांना तो एकदां घरांतून पळून गेला तो छत्र्यांच्या सर्कस-बरोबर फिरत असलेला म्हैसूरला सापडला ! माहीत आहे तुला ? ”

श्यामानं फक्त मान हलविली, व नजरेनं आश्चर्य व्यक्त केलं. ती सुमारे चार वर्षांची असतांना तिचे वडील कुठल्या तरी राजकीय खटल्याचं संकट टाळण्यासाठीं एकाएकीं नाहींसे झाले होते, व त्यापूर्वींचं त्यांचं चरित्र मोठ्या चित्रविचित्र घटनांनीं भरलेलं होतं येवढी सामान्य कल्पना तिला होती. परंतु त्यांच्या पूर्वचरित्राचा तपशील तिला फारच थोडा कळलेला होता. तिचे वडील आनंद-

राव आज सतरा वर्षे हिंदुस्थान सोडून परदेशांत कुठं तरी हिंडत होते, ही तिच्या घरच्या जीवनावर कृष्णछाया टाकणारीच एक गोष्ट होती. तिची वहिनी—आईला त्या दोघी वहिनी म्हणत असत— त्या गोष्टीबद्दल व एकंदरीत आनंदरावांबद्दल अबोलाच घरून असे. मुंबईस डॉक्टरीचा धंदा करणारे तिचे सख्खे चुलते किंवा लहानपणापासूनच ज्यांना त्या दोघी काका म्हणत असत ते हे. सिनाप्पा कधींमधीं तिच्या वडिलांच्या कांहीं आठवणी सांगत, त्या ऐकून साधारण समज अंगी आल्यापासून श्यामाला इतकंच मनाशी वाटू लागलं होतं कीं, आपला बाप म्हणजे एक तेजस्वी व कर्तृत्ववान् पुरुष म्हटला पाहिजे व आपण आपल्या आयुष्यांत पुढें जें कांहीं करूं तें अशा तेजस्वी पित्याच्या कन्येला साजेसं असलं पाहिजे—पांच सहा वर्षीपूर्वी शाळेंत असतांना एका राजकीय पुढाऱ्याच्या अटकेचा निषेध करण्यासाठी शाळेंतल्या मुलींचा संप घडवून आणण्यांत तिने पुढाकार घेतला तेव्हांपासून ही कल्पना तिच्या मनांत विशेष स्पष्टपणानं उद्भवली होती; आणि नंतर तिच्या वडिलांसंबंधी जी जी गोष्ट तिच्या कानीं क्वचित् प्रसंगी पडली होती तिच्या योगानं तिची ती भावना बळावतच गेली होती.

आत्तां ओसरीच्या पायऱ्या उतरतां उतरतां सिनूकाकांनीं तिच्या वडिलांची जी आठवण तिला सांगितली तिचाहि परिणाम असाच झाला. विखुरलेले सुटे सुटे तुकडे एकत्र करून संबंध चित्र बनवण्याची खटपट करणाऱ्या माणसाप्रमाणें श्यामाची आपल्या वडिलांच्या बाबतींत स्थिति होती. कुणाच्या तोंडून सहजगत्या आठवणीचा एखादा उद्गार निघाला, कीं एक नवा तुकडा हातीं आल्यासारखं तिला वाटे, व ती आठवण अगदीं हल्लवार भावनेनं ती आपल्या हृदयांत जपून ठेवी.

आपल्या बहिणीच्या हातांत हात घालून वाड्यापुढचं अंगण ओलांडून मिरवणुकीच्या मागच्या बाजूस ती जाऊन उभी राहिली तेव्हां कल्पनेनं तयार केलेलं घोड्यावर ऐटदार मांड ठोकून बसलेल्या आपल्या बापाचं चित्रच तिच्या डोळ्यांपुढें तरंगत होतं...

परंतु तितक्यांत मिरवणुकीच्या आघाडीला ठोदोशी बंदुकीचा बार निघाला, आणि त्याबरोबर आपल्या विचारांच्या तंद्रीतून ती जागी झाली.

तिनं पाहिलं तों मिरवणूक चालू लागली होती आणि पुढेमागे धावणाऱ्या बहिरू पाटलाला सिनूकाका ओरडून सांगत होते, 'अरे, रामाच्या देवळाला उजवी घालून जायचं बरं का.' तिनं मान किंचित् खाली करून आपल्या बहिणीकडे पाहत हास्य केलं, व तिचा हात अधिकच प्रेमभरानं दाबून ती सावकाश पावलं टाकू लागली.

शिलंगणाची स्वारी संपून परत येईपर्यंत रात्रीचे जवळ जवळ नऊ वाजले.

वाड्याच्या दाराशीं आल्यावर सिनूकाका म्हणाले, "ए पोरीनो, तुम्हीं इतक्यांत घरी जायचं नाही बरं का. वर चला. दूध देणार आहे मी तुम्हांला. तें घ्या, जरा गप्पा मारा अन् मग—"

परंतु उषाचं डोकं फार दुखू लागलं होतं व ती आणखी थांबायला बिलकुल तयार नव्हती. म्हणून सिनूकाकांनी तोड

काढली कीं, तिनं भाऊबरोबर घरीं जावं आणि श्यामाताई जरा मागनं येते आहे असं वहिनींना सांगावं. त्या दोघी दुसऱ्या दिवशीं मुंबईस आपल्या डॉक्टरकाकांकडे जावयास निघणार होत्या ना ? मग त्या चांदणीला पुन्हा परत केव्हां येतील त्याचा कुठें नेम होता ! श्यामाबरोबर घटकाभर गप्पा मारायची त्यांना लहर आली होती आणि ते तिला सोडायला तयार नव्हते. ते श्यामाकडे वळून म्हणाले,

“ का तुझंही डोकं दुखायला लागलंय ग ? ”

श्यामानं हसत मान हलविली. सिनूकाकाहि हसले.

उषाकाला नीट घरापर्यंत पोचविण्याबद्दल भाऊला पुनः पुन्हा बजावून ते श्यामाला घेऊन वाड्याच्या चौकांत शिरले. अर्धवट स्वतःशीं ते उद्गारले, “ उषाककाची तब्येत मोठी नाजुक नाही ग ? ती आपल्या आईच्या वळणावर गेली आहे. देखणी, नाजुक अन् एखाद्या भावलीसारखी लहानशी ! मवांशी तिला एकदां पाठमोरी पाह्यली, आणि तुझ्या आईला मीं प्रथम पाहिलं तो दिवस मला एकदम आठवला.”

श्यामा कांहीं बोलली नाही. ती मुकाट्यानं त्यांच्या मागोमाग जिन्याच्या पायऱ्या चढत होती.

दिवाणखान्यांत गेल्यावर मालकांच्या अंगावरचे कपडे उतरण्यासाठी गडी पुढें आला तेव्हां ते म्हणाले,

“ थांब, थांब जरा. श्यामाताईकडून सोनं घेऊन तिला आशीर्वाद द्यायचा आहे मला. उषाका तशीच गेली ! मला सुचलं कसं नाही कोण जाणे. बरं आतां तिच्यावाटचं सोनं तूंच दे म्हणजे झालं.”

“ हो, रगड सोनं आणलंय मीं छटून, हें पाहा कीं ” असं

म्हणून हसत हसत श्यामानं आपल्या हातांतली आपट्याची भली मोठी फांदी उंच करून दाखवली.

तिनं त्या फांदीची पांच सहा पानं खुडून घेऊन फांदी कोचावर टाकली आणि सिनूकाकांपुढें ओंजळ करून ती म्हणाली,
“हें उषाककाचं सोनं.”

मग कोचावरची फांदी पुन्हा हार्ती घेत ती म्हणाली,

“आतां माझं सोनं देऊं ना तुम्हांला ?”

ती ओंजळ करून पुढें उभी राहिली तेव्हां सिनूकाका म्हणाले,

“हें ग काय ? सोनं म्हणून आपट्याचीं पानंच का देणार तूं मला ?”

“मग खरं सोनं हवं तुम्हांला ? मला कांहीं आक्कासारखी मास्तरणीची नोकरी नाही काका. बी. ए. झाल्यापासून आज पांच महिने मी वहिनीजवळ इथें खेडेगांवांत चैर्नात राहिलें आहे, तुम्हांला माहीतच आहे कीं.”

सिनूकाका मान हलवीत म्हणाले, “तुला नोकरी नसली म्हणून काय झालं ? तुझ्या गोष्टी प्रसिद्ध होतात त्या ? त्यांचे नाही का पैसे मिळत ?”

मान वेळावून मोठ्यांदा हसत श्यामा म्हणाली, “गोष्टींचे पैसे ? झालं ! अहो काका, बहुतेक गोष्टी फुकटांत घाव्या लागतात. अन् एखादीचे मिळाले तरी किती मिळतात ? फार तर पांच रुपये. पण काका पुढच्या वर्षीच्या दसऱ्याला मात्र माझ्या मिळकतीची सोन्याची पुतळी करून देईन हं तुम्हांला. कारण तंवर माझी एक कादंबरी प्रसिद्ध होईल.”

“असं ?”

“हो.”

“मग थंदा चालेल तर आम्हांला हें सोनं,” असं म्हणून सिनूकाकांनीं हात पुढें केले व त्यांच्या हातीं सोनं ठेवून श्यामा जेव्हां नमस्कारासाठीं वाकूं लागली तेव्हां त्यांनीं विचारलं,

“ताई, तुला काय आशीर्वाद देऊं ? सगळ्यांत कसली अधिक इच्छा आहे तुला ? तूं विद्या तर मिळवली आहेस, तेव्हां त्या आशीर्वादांत अर्थ नाही. सुंदर पति मिळावा असा—”

“शीः ! कांहीं तरीच काय काका ?” असं म्हणून श्यामानं लाडिकपणानं हात उगारला; परंतु असा अभिनय करण्यांत आपल्या हातून थोडा अतिक्रम झाला हें लक्षांत येतांच तिनं हात चटकन् खाली केला व वरमलेल्या मुद्रेनं खाली जमिनीकडे पाहत ती म्हणाली,

“ही काय हो थड्या तुमची काका ?”

“बरं आमची थड्या राहूं दे. खरंच तुला काय आशीर्वाद देऊं ? कोणत्या गोष्टीची तुला अगदीं तीव्र इच्छा आहे ?”

“सांगूं ?” असं विचारतांना खालीं लावलेली नजर तिनं एकदम वर केली; व किंचित् थांबून ती म्हणाली,

“माझे वडील परत येतील व मला भेटतील असा आशीर्वाद द्या मला.”

ती खालीं वाकली तेव्हां तिच्या डाव्या स्कंधावर प्रेमानं आपला उजवा हात दाखून सिनूकाका म्हणाले,

“भेटतील, भेटतील. खचित लवकरच भेटतील. आनंदरावाच्या वाटेकडे मी देखील डोळे लावून बसलों आहे.”

त्यांचा स्वर सद्गदित झाला होता येवढं श्यामाला कळलं, परंतु त्यांनीं आपल्या डाव्या हाताचीं बोटां डोळ्यांच्या कडांवरून फिरविलीं तें तिला कोठून दिसणार ?

२

दुसऱ्या द्दिवशीं दुपारीं सोडैतीन वाजतां सिनूकाका आपल्या आवडत्या लाल घोड्याच्या टांग्यांत बसून उषाक्का व श्यामा-ताई यांच्या घराच्या दाराशीं येऊन थांबले.

घरासमोर एक जुनं मोठं वडाचं झाड होतं त्याच्या छायेखाली टांगा उभा करून घोड्यापुढें घास गवताची पेंढी टाकायला मागच्या बाजूस बसलेल्या गडयाला त्यांनीं सांगितलं, आणि ते घरांत शिरले. ते स्वतः आपल्या मानलेल्या पुतण्यांना बेलगांव स्टेशनवर घेऊन जाणार होते.

बाहेर ओसरीवर सामान तयार होऊन पडलं होतं. दोन वळकट्या, दोन ट्रंका, पितळेचा टिफिन कॅरिअर, आणि दोन साधारण मोठाल्या करंड्या इतके डाग पाहून दारालगतच मोलकरणीशीं कांहीं बोलत असलेल्या श्यामाच्या आईला त्यांनीं विचारलं,

“ काय वाहिनी, मुलींची जगप्रवासाचीच तयारी केलेली दिसते

आहे तुम्ही ! मुंबईच्या डॉक्टरकाकांनीं मुलींना दिवाळीसाठी बोलावलं आहे, अन् फराळाच्या सामानाचे करंडे भरून तुम्हीच इकडनं त्यांना पाठवतां होय ? चांगलं !”

श्यामा तितक्यांत आंतल्या खोलीतून बाहेर आली ती त्यांचं तें अखेरचं वाक्य ऐकून म्हणाली,

“फराळाचं सामान कांहीं सारं मुंबईच्या डॉक्टरकाकांसाठीं नाही. त्यांतली एक करंडी पुण्याच्या स्टेशनावर उतरायची आहे.”

सिनूकाका म्हणाले, “उषाकाचे वसंतराव यायचे आहेत वाटतं तुम्हांला पुण्याच्या स्टेशनवर भेटायला ? मग बरोबर आहे. बायकांना आपला जावई म्हणजे काय परमदैवत वाटतं कुणास ठाऊक. आज उषाकाचं अन् वसंतरावचं लग्न जमूं पाहत आहे तर इतकी सरबराई, मग लग्न झाल्यावर वहिनी काय काय करतील कोण जाणे !”

दारांत अजूनही उभ्या राहिलेल्या वहिनींनीं नुसतं हास्य केलं. फारसं बोलण्याचा त्यांचा स्वभावघर्म नसावा. त्या आंत गेल्या तेव्हां सिनूकाकांनीं श्यामाला म्हटलं,

“तयारी आहे ना ग सारी ? चार वाजायला आले बरं का ? निघालंच पाहिजे.”

“आमची अगदी तयारी आहे.” असं श्यामा म्हणते न म्हणते तोंच उषाका आतून तिला ओरडून म्हणाली,

“ताई, वहिनी तुला आंत बोलावते आहे; देवापुढें नारळ ठेवायचे आहेत ना ?”

श्यामा आंत गेली, व सिनूकाका मुद्दामच बाहेर ओटीवर उभे राहिले.

थोड्याच वेळांत दोघी बाहिणी बाहेर आल्या, आणि त्यांच्या मागोमाग बाहिनी चौकटीत येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांच्या पाठीशी म्हातारी सखू मोलकरीण अन् तिची मोठी मुलगी चंद्रा दिसली. सगळ्यांचेच डोळे आसवांनीं ओले झालेले दिसत होते. श्यामा सिनूकाकांच्या पुढें वाकूं लागली तेव्हां ते म्हणाले,

“अग, मी स्टेशनपर्यंत येणार आहे कीं तुमच्याबरोबर. इथेंच निरोप घेतां कीं काय माझा ?”

“पण बाहिनीच्या देखत तुम्हांला नमस्कार केला पाहिजे. शिवाय स्टेशनवर मग संकोच वाटतो.”

असं म्हणून श्यामानं चटकन वाकून नमस्कार केला. उषानंही केला. परंतु सिनूकाकांनीं फक्त श्यामाच्याच खांद्याला चटकन स्पर्श केला.

श्यामानं त्याच्याकडे नजर टाकली, आणि त्या क्षणाच्या नजरभेटीत तिला त्यांच्या दृष्टीत स्पष्ट अभिप्राय आढळला, “तुला काल रात्री जो आशीर्वाद दिला तोच मी पुन्हा देतो असं समज.”

इतर कुणाच्याही लक्षांत न येणाऱ्या त्या आशीर्वादाचं रहस्य आपल्यांत व काकांच्यांत आहे या भावनेनं श्यामाचे आधीच डबडबलेले डोळे आणखी भरून आले. तिला सिनूकाका लहानपणापासूनच विशेष प्रिय होते, परंतु काल रात्रीपासून त्यांच्यांत व आपल्यांत एक नवीनच निकटपणा उत्पन्न झाल्यासारखं तिला वाटूं लागलं होतं...

काल रात्री तिला घरीं परत यायला पुष्कळच उशीर झाला होता. आणि ती घरीं आली तेव्हां तिची मनःस्थिति भावनाविवश झालेली होती. कारण सिनूकाका तिच्या वडिलांच्या किती तरी

आठवणी तिला सांगत राहिले होते. बोलतां बोलतां ते मधेंच म्हणाले होते,

“ श्यामा, तूं लेखिका होते आहेस नाहीं का ? तुझ्या गोष्टी मला आवडतात. तुझ्यासारखं कांहीं मला लिहितां येत नाहीं. पण एक गोष्ट मला येईल तशी मी लिहून ठेवली आहे, ती तूं वाचून पाहशील ? ”

श्यामानं जिज्ञासेनं विचारलं होतं, “ होय ? कशावर लिहिली आहांत गोष्ट ? ”

“ अग कशावर कसली ? तुझ्या वडिलांची जेवढी हकीगत मला माहीत आहे तेवढी मी आपला सवडीचा चाळा म्हणून लिहून ठेवली आहे. जसं सुचलं तसं लिहिलं आहे. मला थोडंच चांगलं लिहितां येणार ? पण—”

“ कुठं आहे ? पाहूं या तरी.” श्यामानं अधीरतेनं म्हटलं होतं.

सिनूकाका उठून एका कपाटाजवळ गेले होते व तेथून पोथी-प्रमाणें एका रेशमी फडक्यांत गुंडाळलेले कागद बाहेर काढून त्यांनीं ते श्यामाच्या हाती दिले होते.

मंग रात्रीं तिनं तें सारं लिखाण वाचून काढलं होतं. १९२० सालच्या दसऱ्याच्या दिवशीं आनंदराव एकाएकी नाहींसे झाले ती अखेरची हकीगत वाचून तिच्या मनाची स्थिति विलक्षण झाली होती. तिनं उठून खिडकीशीं जाऊन बाहेर पाहिलं तों चंद्र पश्चिमेकडे किती तरी खाली सरकला होता, आणि बाहेरची सृष्टि अगदीं विलक्षण स्तब्ध होती. खिडकीतून समोर कित्येक मैलांच्या अंतरावरचे डोंगर अस्पष्ट दिसत होते. त्यांच्याकडे पाहतां पाहतां तिच्या मनांत आलं होतं, आपले वडील त्या क्षितिजापलीकडे कित्येक हजारां मैलांच्या अंतरावर कुठल्या देशांत अन् कुठल्या

वेषांत या घटकेला काय करीत असतील ? ... जीवनाची काय ही विचित्र तऱ्हा, की एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यांत विचित्र घटना घडून आपल्या प्रियजनांपासून सातासमुद्रापलीकडे वावरणं तिला भाग पडावं ? ...

ती मग तशीच किती तरी वेळ खिडकीच्या कट्ट्यावर कोपरं टेकून उभी राहिली होती.

तिनं अखेर आंत वळून पाहिलं तों उषा स्वस्थ निजलेली होती. वडिलांच्या चरित्राचं जें रहस्य एका बहिणीला माहीत झालं होतं त्याची दुसरीला कल्पना नव्हती !...

श्यामाच्या क्षणभर मनांत आलं होतं की उषाला जागं करावं आणि काकांच्या त्या लिखाणावरून आपल्याला जें समजलं तें सारं—! पण पुन्हा तिला वाटलं होतं, नको. मग तिनं आवाज न करतां ते कागद आपल्या ट्रंकमध्ये ठेवले होते.

आतांही गडब्यानं सामान उचलतां उचलता जेव्हां तिची ट्रंक खांद्यावर घेतली तेव्हां तिच्या मनांत आलं, की त्या ट्रंकमध्ये काकांनी दिलेले ते कागद आहेत याची उषाला काय कल्पना ? आणखी कांहीं काळ तरी ते कागद म्हणजे तिच्यांत व सिन्—काकांच्यांत प्रेमाची विशेष दृढभावना उत्पन्न करणारं एक गुप्त रहस्य राहणार होतं. त्या अभिप्रायानं तिनं काकांच्याकडे चटकन् दृष्टि टाकली, व आपल्या मनांतला अभिप्राय त्यांना समजला असं त्यांच्या नजरेवरून वाटतांच ती किंचित् हसली. तिनं बहिणीकडे पाहिलं तेव्हां त्या म्हणाल्या,

“ मुंबईस पोचल्याबरोबर पत्र टाका हं.”

“ होय ” असं उत्तर देतांना श्यामाला वाटलं बहिनीनं हीच गोष्ट गेल्या अर्ध्या घटकेत कितव्यांदा सांगितली असेल त्याची

कांहीं गणती आहे ? पण ती तरी बिचारी अशा वेळीं आपल्याशीं दुसरं काय बोलूं शकणार ? ...

आणि मग सुमारे तासाभरानं जेव्हां स्टेशनवर गाडी सुटण्यापूर्वी सिनूकाकानीं देखील पुनः पुन्हा “ लगेच पत्र टाक बरं का ” हेंच वाक्य उच्चारलं, तेव्हां मनुष्य सुशिक्षित असो अशिक्षित असो प्रेमाच्या व्यक्तीला निरोप देतांना स्वतःची गहिंवरलेली मनःस्थिति झाकण्यासाठीं त्याच्या तोंडून असेच शब्द बाहेर पडायचे असा विचार श्यामाच्या मनांत आला. गाडी अगदीं सुटायला झाली तेव्हां सिनूकाका म्हणाले,

“ तुम्ही दोघी आतां गाडींत आपल्या जागीं बसा. आज इंटर-च्या डब्यांत इतकी गर्दी कां आहे कुणास ठाऊक ? आपण जरा लवकर आलों म्हणून बरं झालं; तुम्हांला दोघींना एकाच जागचीं दोन खालचीं बाकं मिळालीं.”

त्या दोघी आंत बसल्या तेव्हां त्या कंपार्टमेंटमधल्या वरच्या दोन बर्थ्सकडे पाहत सिनूकाका म्हणाले, “ मिरजेच्या स्टेशनावर येणारच या जागीं कोणी तरी. बाकी येईना का ? तुम्हांला उत्तम झोप मिळणार. बायकांच्या इंटरच्या डब्यांत बसा म्हणणार होतों तुम्हांला, पण तिकडे सोबतीला कुणीच नाही. संबंध डबा रिकामा. तेव्हां म्हटलं— ”

बाकावरची वळकटी सरकवून खिडकीपाशीं बसत असलेली उषा म्हणाली, “ नको बाई. इथेंच बरं आहे. त्या बायकांच्या डब्यांत आम्ही दोघींच राहिलों म्हणजे मग रात्री कसं व्हायचं ? ”

त्यांचा असा संवाद होत होता तोंच गाडीची शेवटची शिटी वाजली, आणि सिनूकाका म्हणाले, “ संभाळून जा ग.”

दोघी बहिणी जवळ जवळ एकदमच म्हणात्या, “काका येतों हं. वहिनीला सांगा काळजी करूं नकोस.”

हलकेच सुरू झालेल्या गाडीबरोबर पावलं टाकीत सिनूकाका चटकन श्यामाकडे पाहून म्हणाले,

“आणि मी दिलं आहे तें जपून ठेव बरं का.”

“अगदी जपून ठेवीन.” श्यामा उलट म्हणाली.

उषाला ती उत्तरं प्रत्युत्तरं कळलीं नाहीत, व दोघीजणी खिडकीतून दूर होऊन जेव्हां खाली बसल्या तेव्हां तिनं श्यामाला विचारलं,

“काय जपून ठेव म्हणाले ग काका ?

श्यामाच्या मनांत आलं तिला सांगून टाकावं सारं.

पण पुन्हा तिला वाटलं, आणखी कांहीं काळ त्या गोष्टी तिला न सांगितलेल्याच बऱ्या. वडिलांच्या पूर्व चरित्रांतल्या हकीगती वाचून तिच्या स्वतःच्या मनांतल्या त्यांच्याविषयी शुद्ध आदराच्या आणि कौतुकाच्या भावना दृढ झाल्या होत्या. पण उषाची वृत्ति तशीच असेल याची तिला खात्री नव्हती. किंबहुना आपल्या वडिलांच्याबद्दल उषा क्वचित् प्रसंगां जे उद्गार काढी ते ऐकून श्यामाला वाटत गेलं होतं, कीं स्वरूपाच्या अन् शरीरप्रकृतीच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें ती आपल्या आईच्या वळणावर गेली होती, त्याप्रमाणेंच आईच्या मनांतली एक विचित्र अविवेकी हट्टी अढीदेखील तिनं उचलली होती. आनंदराव संसारांत कधींच रमले नव्हते, त्यांच्या साहसी स्वभावामुळें व राजकीय उलाढालीमुळें त्यांनीं पत्नीकडे बरंचसं दुर्लक्ष केलेलं होतं, व अखेर तर तिचा अथवा आपल्या लहान मुलीचा विचार न करतां ते एकदम नाहीसे झाले होते.

त्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाचे कौतुक करण्याला मनाने असमर्थ असलेल्या आपल्या आईला त्यांच्या सर्व वागण्यांत आततायीपणा आणि अन्यायच दिसला होता हे श्यामाने किती तरी दिवसांपासून ओळखले होते; आणि आपल्या आईची ही वृत्ति उषाच्याही ठिकाणी असल्याचे तिला आढळून आले होते.

म्हणून सिनूकाकांकडून नव्यानं कळलेल्या गोष्टी उषाला सांगायला असं श्यामाला वाटेना, तिच्या प्रश्नाला तिनं हसत हसत उत्तर दिलं,

“कुठल्याशा खटल्याचे कागद सॉलिसिटरला दाखवण्यासाठी डॉक्टरकाकांच्या जवळ घायला म्हणून काकांनी काल रात्री माझ्याजवळ दिले आहेत. ते जपून ठेवायला सांगितले त्यांनी.”

“असं होय?” असं म्हणून उषा वळकटीवर मान टेकून लवडली.

गाडी एव्हांना बेळगांवची हद्द ओलांडून वेगानं धावू लागली होती. श्यामानं खिडकीतून बाहेर पाहिलं. रेलवेच्या कुंपणाला येऊन भिडलेली पिकं, मळे, मधेच जंगलाचा छोटासा भाग, पुन्हा शेतं, असं दृश्य तिच्या दृष्टीपुढून सरकत गेलं. मधेच एके जागी तिलाच्या फुलांचा विस्तीर्ण पिवळा धमक गालिचा एका उंच-वट्याच्या पायथ्याशी पसरलेला दिसला. वांझोटया जमिनीही पुरुष पुरुष उंच वाढलेल्या रानगवताच्या पिवळसर हिरव्या रंगानं झाकलेल्या होत्या. लहान मोठ्या खळग्यांत साचलेल्या गटूळ लाल पाऊसपाण्यांत कांठावरच्या झाडाझुडपांचीं प्रतिबिंबं वाईट काचेच्या आरशांत पडावीं तशीं पुसट पुसट पडलेलीं होती. आणि वर ढगांची धावफळ चालू होती त्यामुळे छायाप्रकाशांचे केवढाले

प्रतिज्ञा

तरी पट्टे चपळ, खेळकर मुलाप्रमाणे जमिनीवरच्या त्या रंगीबेरंगी गालिचावरून पुढे पुढे सरकत होते !

कांही वेळानं खिडकीशीं टेकल्या टेकल्या श्यामानं डोळे मिटून घेतले. थंड वाऱ्याचा झोत तिच्या अंगावरून वाहत राहिला. गाडीचा वेग मंदावला तेव्हां कोणतं स्टेशन आलं तें पाहवंच असं तिच्या मनांत आलं. पण तिच्या जागृत मनाचा तो शेवटचा विचार होता. “...पूऽऽर !” असा स्टेशनवरच्या पोर्टरचा हेल ऐकूं आल्यासारखं तिला वाटलं. दुसऱ्याच क्षणीं ती बसल्या बसल्याच क्षोपेच्या स्वाधीन झाली !

मिरज स्टेशनांत गाडी शिरली तेव्हां तिचा वेग पुरता बंद होण्यापूर्वीच एखाद्या किल्ल्यावर सैन्य तुटून पडावं त्याप्रमाणे इंटरच्या डब्यावर उतारुंचा हल्ला झाला. वळकट्या, पेट्या कशा-बशा सावरून चार सहा माणसं दारांत चढलीं. कुणी तरी दोघा इसमांनीं उषा व श्यामा यांच्या डोक्यावरच्या बथर्सवर वळकट्या टाकल्या, व घापा टाकीत ते आपापसांत कानडींत म्हणाले, “हुश् ! काय गर्दी ! ए हमाल, त्या ट्रंका आण इकडे !”

मग डब्यांत एकही रिकामं बाक उरलं नाहीं. ज्यांना जागा मिळाली नाहीं ती मंडळी आपले बोजे घेऊन खाली उतरली, व संतापानं रेलवे कंपनीला शिब्या देत मागें पुढें येरझारा घालूं लागली.

ती छुंबड जराशी ओसरल्यावर उषा बहिणीला म्हणाली,
“फराळ करुं या का ग ?”

जांभई देऊन श्यामा म्हणाली, “थांब बाई, गाडी सुटून जरा निवान्तपणा मिळाल्यावर करुं फराळ.”

वरच्या बर्थ्सवर चढलेल्या गृहस्थांनीं विड्या पेटवल्या होत्या, आणि जमखंडी संस्थानच्या राजकारणासंबंधी त्यांची कानडी चर्चा मोठ्याने सुरू झाली होती.

“पाणी मात्र पितें थोडं” असं म्हणून श्यामा तांब्याचं फिरकीचं झाकण फिरवू लागली.

भांड्यांत थोडं पाणी घेऊन तिनं तें विसळल्यासारखं केलं, अन् मागें पुरतं न पाहतां तिनं खिडकींतून तें फेकलं—

आणि फेकण्याची क्रिया पुरती होते न होते तोंच ती जीभ चावून उद्गारली “अगबाई !”

खिडकींतून डोकावून पाहण्याच्या बेतांत असलेल्या कुणा तरी उतारुच्या सरळ अंगावर पाणी फेकलं गेलं होतं !

तिनं खिडकीबाहेर तोंड काढून म्हटलं, “माफ करा हं. मी पाहिलं नव्हतं.”

तो मान हलवून हसला तेव्हां तिला अधिकच वरमल्यासारखं झालं.

त्या तरुणाच्या रेखीव नाकाडोळ्यांपेक्षांहि अधिक चटकन् नजरेत भरण्यासारखी गोष्ट श्यामाला पहिल्याच सरळ दृष्टिक्षेपांत वाटली ती त्याची उंचनिच मजबूत शरीराची ठेवण अन् उभं राहण्यांतली पेट.

तिची कल्पना होती तो पुढें जाईल. तो दोन पावलं खिडकी-कडेच आला तेव्हां तिला आश्चर्य वाटलं. त्यानं विचारलं,

“सारी बाकं भरलीं आहेत ना !...”

तिनं मानेनं हो म्हटलं.

तो म्हणाला, “तुम्हांला एक विनंति केली तर ऐकाल ? तिकडे बायकांसाठी राखून ठेवलेला इंटरचा डबा अजीबात रिकामा आहे. तिकडे कां जात नाही तुम्ही ?”

वरच्या बर्थवरचा एक कानडी गृहस्थ मराठीत म्हणाला,

“खरंच, तुम्ही बायका इकडे बसतां अन् आमची किती गैरसोय करतां बघा...”

त्या तरुणानं श्यामाला विचारलं,

“तुमच्याबरोबर पुरुष-माणूस कोण आहे ?”

“कुणी नाही. आम्ही दोघीच आहोंत.”

“दोघी आहांत ना ? - मग तिकडे त्या डब्यांत जाऊन बसायला...”

“पण डबा रिकामा आहे म्हणतां ... संबंध डब्यांत रात्रभर आम्ही दोघीच राहिलों तर भीति वाटेल...”

बर्थवरचे कानडी गृहस्थ म्हणाले,

“अहो भीति कसली दोघी असल्यावर ? आमच्या बायका केव्हां धीट होणार कुणास ठाऊक ? युरोपिअन बायका खुशाळ एकेकट्या जातात सेकंड क्लासांतून. त्यांना कांढही भय वाटत नाही...”

श्यामानं मान किंचित् तिरपी करून पाहिलं. तिच्या भुवयां-मधली आठी दिसव्यामुळे वरच्या कानडी बडबडीला ब्रेक लागला.

खिडकीला टेकलेला तो तरुण त्या वरच्या बर्थकडे पाहून म्हणाला, “हें मात्र मी म्हणणार नाहीं हं. युरोपिअन बाई एकटी प्रवास करते ती अंगी मोठं धैर्य असतं म्हणून नव्हे. संबंध राजकीय सत्ता आपल्या पाठीशी आहे अन् आपल्या नखाला धक्का लागला

तरी पोलिस अन् न्यायखाती गुन्हेगाराला हुडकून काढतील व शासन करतील असा तिला विश्वास असतो म्हणून. गोऱ्या बायकांच्या शौर्याच्या गोष्टी सांगून आमच्या स्त्रियांना हिणवण्यांत काय अर्थ आहे ? ... ”

“ हो...हो...तेही खरंच म्हणा ” असं कांहीं तरी पुटपुटून वरची बर्थ स्तब्ध झाली.

श्यामानं त्या तरुणाकडे मान वळवली. त्याचं तें बोलणं तिला फार आवडलं होतं. तिच्या तोंडावर हास्य खेळत होतं. तिला वाटलं तो हसेल. पण तो हसला नाही. त्यानं फक्त विचारलं,

“ मग ? तिकडच्या डब्यांत जाणार का ? ”

“ हो, जातों.” ती झटकन म्हणाली.

“ थॅक यू ... ”

“ पण हमालाला बोलावलं पाहिजे. आमचं बरंच सामान आहे तें तिकडं नेलं पाहिजे ना ? ... ”

“ काय आहे ? ... त्या ट्रंका, त्या वळकट्या, ते करंडे ... येवढंच ना ? ... तुम्ही जाऊन बसा. मी घेऊन येतों सारं ... ”

“ तुम्ही ! ... नको.” श्यामानं मान हालवली.

“ त्याला काय झालं ! ” तो किंचित् हसला, “ तुम्ही तिकडे चला. सामानाची नको काळजी.”

त्यानं मोठ्या तत्परतेनं त्या दोघींना बायकांसाठी राखून ठेवलेल्या डब्याकडे नेलं. आधीं आंत चढून त्यानं एका कंपार्ट-मेंटच्या खिडक्या खडाखड उघडल्या, व दिव्याचं बटण ओढून तो खाली उतरत म्हणाला,

“ बसा, मी सामान घेऊन येतों.”

तो गेल्यावर उषाका बहिणीला म्हणाली, “तू कांहीं म्हण मला इथें भीति वाटते बाई. तू इकडे यायचं कष्टूल केलंस मला नाही आवडलं. काय तुझ्या मनांत आलं कोणास ठाऊक ?”

त्या प्रश्नांत उपरोधाचा जो ध्वनि होता तो श्यामाच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिला नाही. ती चटकन् म्हणाली,

“इश, माझ्या मनांत कसलं आलंय काय ? मला खरंच वाटलं इतका काय भित्रेपणा करवा आपण.”

“तू दाखविलंस शौर्य, पण मला आतां झोप नाही यायची.”

“अग दारं खिडक्या लावून घेऊं...”

“तरी मला भय वाटेल बाई...”

तितक्यांत तो परत आला. एखादं पुस्तक उचलावं त्याप्रमाणें त्यानं ट्रंक सहज हार्ती धरली होती असं श्यामाला वाटलं. त्याची मनगटं किती मजबूत होती !...

त्यानं सारं सामान आणून ठेवलं, व मग उतरण्यापूर्वी तो श्यामापुढें थोडा थबकला तेव्हां ती म्हणाली, “तुमचे फार आभार मानले पाहिजेत.”

“वा ! हें उलटं कसं ? मींच तुमचे आभार मानले पाहिजेत. मी तुम्हांला फार तसदी दिली.”

त्यानं दाराकडे पाऊल टाकल्यासारखं कलं, पण लगेच थबकून विचारलं,

“झोप येईल ना तुम्हांला चांगली ? — का भीति वाटते आहे मनांतल्या मनांत ?...”

“छे !” असं श्यामा म्हणाली, पण तें म्हणतांनाच तिनं उषाकडे अशा अभिप्रायानं पाहिल्यासारखं केलं, कीं मला नाही पण हिला भीति वाटत आहे त्याला काय करावं ?

तिच्या नजरेतला तो अर्थ त्यानं ओळखला. तो प्रथम उषाकडे व नंतर श्यामाकडे पाहून म्हणाला,

“तुम्हांला अगदीं पुरतं निर्भय वाटत नाहीं असं दिसतं... तसं असेल अन् रात्रीं तुम्हांला स्वस्थ झोप मिळाली नाहीं तर तुमच्यावर इकडे यायची ही सक्ती केल्याबद्दल माझं मन मला खात राहील. अजून तुम्हांला परत जायचं असलं तर मी—”

“छे छे!” श्यामा हसत म्हणाली, “तसं कांहीं नाहीं...”

पण श्यामाच्या मुद्रेवर जसं त्याला निश्चित प्रसन्न हास्य दिसलं तसं जरा पलीकडे उभ्या राहिलेल्या तिच्या बहिणीच्या चेहऱ्यावर दिसेना. त्या गोऱ्यापान सुंदर मुखावर भीतीची अन् चिंतेची स्पष्ट छटा होती.

तो श्यामाला म्हणाला,

“भ्यायचं कांहीं कारण नाहीं असं मला वाटतं. पण संकट आलं तरी तुम्हांला आपलं रक्षण करतां यावं यासाठीं...हें ठेवा तुमच्याजवळ...”

त्यानं आपल्या कमरेचा वीतभर जांबिया काढला व श्यामापुढे धरला.

हें त्याचं करणं फारच अनपेक्षित होतं.

श्यामा क्षणभर गोंधळली. एक अपरिचित तरुण आपल्या हातीं शस्त्र देत आहे ही घटना किती अद्भुतरम्य आहे असंही तिच्या मनांत आलं. पण “ध्या ना, ठेवा” असं तो पुन्हा म्हणणार तोंच अधिक न घोटालतां तिनं तें शस्त्र घेतलं. त्याच्या झाकणाच्या काळ्या मखमलीवरची कलाबतू दिव्याच्या झगझगीत उजेडांत चमकली.

तो हसला, व “अस्सं. आतां तुम्हांला झोप येईल. अन्

मलाही !” असं म्हणून दारांतून झेपदार उडी टाकून तो निघून गेला. त्यानं वळून पाहिलं नाही.

मग श्यामा बाकावर आपली वळकटी सोडून लागली तेव्हां एकीकडे उषाच्या प्रश्नांना ती उत्तरं देत होती खरी, परंतु त्या बोलण्याकडे तिचं खरं लक्ष नव्हतं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी श्यामा जागा झाली ती कुणी तरी खिडकीवर खटखट आवाज करित आहे व “उषा !” “श्यामा-ताई !” अशा हाका मारीत आहे असं वाटल्यामुळे.

तिनं डोळे उघडून पाहिलं तों खिडकीशी वसंत उभा होता. “अय्या !” असा उद्गार काढून तिनं चादर फेकली व उषाला हालवीत ती म्हणाली,

“ए ! ऊठ ! पुणं आलं !”

“कमाल झाली तुमची !” वसंत म्हणत होता, “मला यायला उशीर झाला, अन् मला तर वाटलं होतं या गाडीवर तुम्हांला पाहण्याऐवजी मुंबईच्या गाडीवरच पाहावं. सारे पैसेंजर निघून जाऊन प्लॅटफॉर्म रिकामा झाला आहे. पण इथे येऊन पाहतो तों तुम्ही दोघी खुशाल निजलां आहांत...”

“इतकी कशी आम्हांला दोघींनाही झोप लागली !” उठून उभी राहिलेली उषा म्हणाली. तिनं केस नीट करतां करतां तिरपी मान करून वसंतकडे पाहिलं, व तिला हसूं आलं.

वसंत हसला व म्हणाला,

“या, तुम्ही दोघी खाली या. मी काढतो सामान. ए हॅमाल !
ए...”

श्यामा लगबगीनं खाली उतरली, व इंटरच्या डब्याच्या दुसऱ्या भागाकडे गेली.

तो जंबिया परत घायला हवा होता.

पण ती डब्यापाशी जाऊन पाहते तों डब्यांत एकही माणूस नव्हतं !

एक रेलवे कारकून वहीत डब्याचा नंबर नोंदीत होता, व तेलकट काळे कपडे घातलेला एक कामगार खाली चाकावर हातोळ्यानं मारून पाहत होता !

श्यामानं दूरवर पाहिलं. प्लॅटफॉर्मवर शुक्रशुक्रट झाला होता. पलीकडच्या जिन्यावरदेखील कोणी दिसत नव्हतं !

ती गोंधळून उभी राहिली.

आतां काय करायचं ? ...पुणें स्टेशन आल्यावर तो उतरून आपल्याकडे आला असला पाहिजे, पण आपण गाढ झोपी गेल्याचं पाहून तो तसाच गेला असावा...

तो कोण, त्याचं नांव काय, तिला कांहींच माहीत नव्हतं. जंबियावर नांव नसल्याचं तिला कालच आढळून आलं होतं... आणि आतां तो निघून गेला होता !... तें शस्त्र तेवढं तिच्या-जवळ राहिलं होतं ! ...जणूं त्याची व कालच्या गमतीदार प्रसंगाची आठवण म्हणून !

श्यामा स्वतःशीच किंचित् हसली, व परत फिरली.

३

माडुंग्याच्या इमारती झरकन मार्गे सरकतांना दिसतांच खिडकी-
जवळ बसलेली श्यामा बहिणीला म्हणाली,

“दादर आलं बरं का.”

“होय ?—” असं म्हणून उषानं हातांतलं वर्तमानपत्र दूर
टाकलं, व बाकावरचीं दोन पुस्तकं, टॉवेल इत्यादि वस्तु ट्रंकमध्ये
घालून तिचं झाकण ती बंद करुं लागली.

मग वर्तमानपत्राची घडी करीत तिने श्यामाला विचारलं, “हं
ठेवायचं काय ग ?—”

“तें कशाला ? आहे काय त्यांत ?” श्यामा उठत साडी नीट
करीत म्हणाली. “आतांशा मराठी वर्तमानपत्रांतल्या बातम्या
झाब्या आहेत ठरीव सांख्याच्या. नागपूरच्या डॉ. खव्यांनीं अमक्या
बाजूला दौरा काढला, गोविंद वल्लभपंत तमक्या बाजूला फिरतीवर
निघाले, नामदार खेरांनीं अमक्या संस्थेला भेट दिली, अन्

तमक्या संस्थेचं शिष्टमंडळ नामदार मुनशींच्या भेटीला गेलं—
याखेरीज दुसरं कांही घडतच नाही जसं कांही. काँग्रेसची मंत्रिमंडळं
झाल्यापासून या चार महिन्यांत वर्तमानपत्रांना दुसरा विषय
नाहीसा झाला आहे.”

“अग लोकांना उत्सुकता वाटते मुनशी-खेरांच्या हालचाली
समजाव्या म्हणून, मग वर्तमानपत्रांनी बातम्या दिल्या तर त्यांचं
कसं चुकलं म्हणतां येईल ? ”

“लोकांना कुठली वाटते आहे उत्सुकता ? वर्तमानपत्रं ती मुद्दाम
उत्पन्न करतात मोठाले मथळे अन् वर्णनं देऊन ! ”

असं श्यामा म्हणाली तोंच वळकटीवर पडलेलं तें वर्तमानपत्र
वाऱ्याच्या झोतानं उडालं तें तिच्या अंगालाच बिलगलं अन् फड-
फडत राहिलं. तें दूर करतां करतां त्यांतला एक मोठा मथळा
वाचीत ती हसून म्हणाली,

“सोलापूर येथें पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांचें आगमन !
रुग्णपरिचर्यापदार्थ-संग्रहालयास भेट !...इश्य...”

तिनं तें वर्तमानपत्र बाकावर टाकून दिलं.

तिनं वाचलेला मथळा ऐकून व ज्या अभिनयानं तिनं पत्राची
घडी करून टाकली तो पाहून उग्राला हसूं आलं. पण ट्रंकला कुलूप
लावून किल्ली बॅगमध्ये ठेवतां ठेवतां ती म्हणाली,

“तुला काँग्रेसवाल्यांच्या साऱ्याच गोष्टीत दोष दिसायला
लागलाय आतांशा. आतां डॉक्टरकाकांच्या घरीं तुझ्या अन्
त्यांच्या चकमकी उडालेल्या पाहाव्या लागणार मला.”

“नाही बाई. काकांशीं मी कशी वाद घालीन ग ? ”

असं म्हणून श्यामानं खिडकीबाहेर तोंड काढलं.

ज्या काकांच्याकडे त्या जात होत्या ते गांधींचे अगदीं

निस्सीम चाहते व अनुयायी होते. ते मुंबईत प्रॅक्टिस करूं लागल्याला आतां पंधरा वर्ष झालीं होती, अन् या अवधीत त्यांनीं जसा खूप पैसा केला त्याप्रमाणें गांधींच्या चळवळीला केव्हांही सढळ हातानं मदत करणाऱ्यांत प्रमुख स्थानहि मिळवलं होतं. 'खार रोड'वरच्या त्यांच्या राहत्या बंगल्याकडे पाहतांच त्यांचा डॉक्टरीचा धंदा किती उत्तम चालत असला पाहिजे तें जसं सहज कळण्यासारखं होतं, तशाच बंगल्यावर उंच फडकणारा तिरंगी झेंडा दिसला कीं डॉक्टरांची काँग्रेसनिष्ठा लक्षांत येण्यासारखी होती...पण म्हणून त्यांच्या व आपल्या वादाच्या चकमकी उडतील ही उषाक्काची आपली कांहीं तरीच कल्पना !...

असे विचार तिच्या मनांत येत आहेत तोंच रुळ बदलल्याचे खाडखाड आवाज झाले, गाडी स्टेशनांत शिरली, 'क्रानिकेऽऽल' असा हेल अंगावरून गेला, हमालांची रांगच्या रांग मागं सरकत गेली अन् अखेर गाडी थांबली तेव्हां साऱ्या डब्यांना हिसका बसून त्यांचे लंगर खळाळले.

एव्हांना उषा आपल्या बहिणीजवळ येऊन खिडकीतून अंग काढून उभी राहिली होती, ती प्लॅटफॉर्मवरची माणसं न्याहाळीत उद्गारली,

“काय ग, अशोक कुठें दिसत नाही की !”

डॉक्टरकाकांचा एकुलता एक मुलगा अशोक त्यांना उतरून घेण्यासाठीं घरची मोटर घेऊन दादर स्टेशनवर येणार होता. तो कोठें दिसतो का म्हणून श्यामाहि निरखून पाहत होती. ती उषाचे उद्गार ऐकून म्हणाली,

“काकांनीं अगदीं वेळेवर निघायला लावलं असेल त्याला घरून, पण वाटेंत कुठें रमला असला तर आपल्याला स्टेशनावर

जायचं आहे ही गोष्ट तो विसरला देखील असेल. अशोकचा स्वभाव आपल्याला माहीत का नाही ?”

“समजा, तो आलाच नाही तर ग काय करायचं ?” उषा जरा त्रासून म्हणाली.

“उं ! त्याचं काय येवढं. टॅक्सी करून खारला जातां येणार नाही की काय आपल्याला ? चल, आपण डब्याखाली उतरून तर खऱ्या.” असं म्हणून श्यामा खिडकीतून दूर झाली, व तितक्यांत आंत आलेल्या हमालाला तिनं सामान दाखवून तें काढायला सांगितलं.

त्यांचं सारं सामान खाली काढलं गेलं तरी त्यांना अशोक कुठें दिसेना. गाडीतून उतरलेले बाकीचे उतारू आपापले बोजे हमालांच्या डोक्यावर देऊन घाईनं बाहेर पडू लागले होते. स्टेशनच्या कुंपणावर टेकून दोघे तिघे विहकटोरियावाले रंगीबेरंगी गोंड्यांनीं सजविलेले आपले चाषूक उंच करून त्या दोघींना उद्देशून ओरडत होते, “बाईसाहेब, आपली गाडी आहे ना !” “कुठं जायचं बाईसाहेब ?” त्या आरोळ्या ऐकून उषा मान फिरवून म्हणाली,

“काय ! चला आहो मेळ्यांचा. अन् हा अशोक तर अजून येईना. इथे प्लेटफॉर्मवर उभं तरी किती वेळ राहायचं ?”

श्यामाचं तिच्या बोलण्याकडे नीटसं लक्ष नव्हतं. ती ज्या डब्यांतून उतरली होती त्याच्या जवळच्याच एका सेकंड क्लासच्या डब्याकडे तिचं लक्ष वेधलं गेलं होतं. खादीचे सदरे व टोप्या घातलेले पांच दहा लोक डब्याच्या दारापाशीं जमले होते. तीन चार पट्टेवाले डब्यांतून सामान बाहेर काढण्यासाठीं धावपळ करीत होते. चार पोलिस शिपाई खडी ताजीम देऊन उभे होते. डब्यासमोर

प्लॅटफॉर्मवर बघ्यांची गर्दी झाली होती. कुणी तरी बडा माणूस त्या डब्यांत असला पाहिजे. तो खाली उतरतांना दिसेल अशा अपेक्षेनं श्यामा लक्ष देऊन पाहत राहिली होती. अशोक आला नाही तर इथेच अधिक न थांबतां आपल्याला गाडी करून खारला जाणं भाग आहे या गोष्टीचा तिला क्षणभर विसरच पडला होता.

थोड्याच वेळांत त्या डब्याच्या दाराशी खादीचा पोशाख केलेली व डोळ्यांवर चष्मा चढविलेली एक व्यक्ति दिसली, आणि त्याबरोबर प्लॅटफॉर्मवरच्या बघ्या लोकांनी 'गांधीमहाराज की जय' अशी आरोळी ठोकली.

काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळांतील एक मंत्री प्रवास करून येऊन दादर स्टेशनवर उतरतो यांत गर्दी करून बघत उभं राहण्यासारखं अन् 'गांधीमहाराज की जय' म्हणून ओरडण्यासारखं काय आहे ? एखाद्या बऱ्या वाईट कीर्तीच्या नटाला अगर नटीला पाह्यसाठीं दाटी व्हावी त्यांतलाच हा प्रकार नव्हे काय ?...असे विचार श्यामाच्या मनांत आले, व त्यांच्या अनुरोधानं ती उषाकडे वळून कांहीं तरी विनोद करणार होती इतक्यांत उषा बोट दाखवून आनंदानं म्हणाली,

“आला बाई आला अशोक—तो बघ—”

श्यामानं पाहिलं तों अशोक फाटकांतून आंत शिरायला अन् भोंवतालच्या झुंबडीबरोबर मंत्रीसाहेब तिथें पोचायला एकच गाठ पडली. “अरे अशोक ! तमे अर्ही...?” असं हसत विचारून मंत्र्यांनी अशोकशी हस्तांदोलन केलेलं त्यांनीं पाहिलं, व त्यांच्याशी इंग्रजीत कांहींसं बोलून अशोक पुढें झटकून त्यांच्याकडेच येतांना त्यांना दिसला.

‘नमस्कार असो आपल्यापुढें’ अशा अर्थानं हात जोडून श्यामा म्हणाली, “चांगलं !”

जवळ आलेला अशोक सिगरेट तोंडावेगळी करून म्हणाला, “तुम्हीं घाल तितक्या शिव्या ऐकून घेणं भाग आहे. माफ कर. बरं चला आतां, येवढंच सामान ना ? Good. ए हमाल, ती जांभळी मोटार दिसतेय ना ? हां ती. तिच्यामागं बांधायचं सामान. त्याचं असं झालं तार्ई, घरून अगदीं वेळेवर निघालों होतो बघ. पण—”

“वार्टेंट रमलास ना कुठें तरी ?” श्यामा टाळी वाजवून हसली व म्हणाली, “मीं म्हटलंच उषाला. बांकी बरं झालं. उशीर केलास म्हणूच गेटापाशीं गाठ पडली तुझी अन् मुनशीसाहेबांची, अन् शेंपन्नास बघ्या लोकांना कळलं कीं मुनशींनीं हस्तांदोलनासाठी हात पुढें करावा इतका बडा माणूस तूं आहेस. आतां तुझ्याबरोबर जातांना आम्हांला पाहून हे लोक आम्हांलाहि बघ्या कोणी तरी समजतील !”

तीं तिघं स्टेशनांतून बाहेरच्या आवारांत आलीं त्या वेळीं मुनशीची मोटार निघाली; व लोकांनीं पुन्हा आरोळी ठोकली “महात्मा गांधी की जय !” एकदोघे ओरडले, “नामदार मुनशी की जय !”

श्यामाकडे पाहून डोळा मिचकावीत अशोक म्हणाला, “काय मूर्ख आहेत बेटे. महात्मा मुनशी म्हणायचं सोडून नामदार मुनशी म्हणताहेत !”

श्यामा हसली.

मोटारींत शिरतां शिरतां उषा तिला म्हणाली, “तुला अशोक मिळाला आतां, मग काय ? काँग्रेसची चेष्टा ऐकावी लागणार मला

आतां वाटभर. पण अशोक, जें जें बोलशील तें काकांना सागेन हं मी, लक्षांत ठेव.”

अशोक हमालाला पैसे देऊन गाडी हाकण्याच्या जागी बसत होता तो म्हणाला,

“हात्तिच्या, मी कॉंग्रेसची चेष्टा करतो हें काकांना माहीतच नाही जसं कांहीं. माझ्या सगळ्या ‘जोक्स’ ऐकलेल्या आहेत काकांनी. ‘बाप इतका गांधीभक्त पण मुलगा अगदी वेगळा हं!’ असे आमच्या बंगल्यावरून जाणारे लोक एकमेकांत उद्गार काढतात ते काकांना ऐकू येतात पुष्कळदा. पण आपल्या मतांचा जुलूम त्यांनी माझ्यावर कधीच केला नाही. He is such a nice father!”

त्यानं सिगरेट शिलगावून गाडी सुरू केली, व मागं कळून म्हटलं, “अक्का, आमच्या घरांतल्यासारखं मतस्वातंत्र्य फार थोड्या घरांत दिसेल. काय तारी, मी म्हणतो तें खोटं का?”

त्याचं म्हणणं किती खरं होतं याची त्या दोघांनाही पूर्ण कल्पना होती. अशोक जवळ जवळ उषाच्याच वयाचा होता व डॉक्टरकाकांनी त्याला कसं वाढविलं तें प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहूनच त्यांना माहीत होतं. अशोकची असामान्य बुद्धि त्याच्या अगदी बालवयांतहि दिसून आली होती. तो तीन चार वर्षांचा असतांना त्याला लहानपणापासून इंग्लंडमध्ये ठेवण्याचे बेत त्याचे वडील कौतुकानं बोलून दाखवीत असत. पण १९२० साली गांधींच्या चळवळीची अजस्त लाट उठली, आणि डॉक्टरांच्या मनोवृत्तीत एकदम जी विलक्षण क्रांति झाली तिच्या योगानं त्या वेळी सहा वर्षांच्या असलेल्या अशोकला त्यांनी इंग्लंडला पाठविण्याऐवजी गांधींच्या साबरमती आश्रमाच्या नमुन्यावर निघालेव्या एका

आश्रमांत ठेवला. अशोकनं त्या आश्रमांत पांच वर्षे काढली होती. परंतु तिथल्या वातावरणांत तो मुळींच रमला नव्हता. गांधीवादाचे संस्कार मुलावर व्हावेत अशी डॉक्टरांची कितीहि जबर इच्छा असली तरी त्याच्यावर ते जुलमानं लादायची त्यांची तयारी नव्हती. त्यामुळें अशोकच्या अकराव्या वर्षानंतर त्याच्या इच्छेनुसार शिक्षण घ्यायची परवानगी त्यांनी त्याला दिली होती. मॅट्रिक झाल्यावर अशोक मुंबईच्या आर्ट स्कूल-मध्ये शिरला होता, व तिथला शिक्षणक्रम उत्तम प्रकारें संपवून आज एक नामांकित चित्रकार व नृत्यसंगीताचा दर्दी षोकी म्हणून त्यानं चांगलीच प्रसिद्धि मिळविली होती. या कर्तबगारीच्या जोडीला त्याच्या अंगी गांधीनिष्ठा असती तर डॉक्टरना विशेष आनंद झाला असता, पण ती नव्हती म्हणून त्याच्या हुशारीचं कौतुक ते कमी करीत असं मुळींच नव्हे, अगर त्याच्या भिन्न राजकीय दृष्टिकोणाविषयी ते असहिष्णुता दाखवीत असंही नव्हे. देशांतल्या आजच्या परिस्थितींत एकाच कुटुंबांतल्या वेगवेगळ्या माणसांचा वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांकडे ओढा असणं कसं संभवनीय आहे याबद्दल कधी कुणाशी बोलतांना विषय निघाला की श्यामा म्हणे, आमच्या डॉक्टरकाकांची अन् अशोकची गंमत सांगतें तुम्हांला. आणि मग त्यांच्या भिन्न मतांच्या गोष्टी सांगतांना एकाच बंगल्यांतल्या बाप-लेकांच्या खोल्यांची सजावटसुद्धां किती वेगळी त्याचं मोठं मनोरंजक वर्णन ती करी...

आत्तां पुढें बसलेल्या अशोकच्या ऐटबाज मानेकडे पाहतां पाहतां तिला त्या वर्णनांची आठवण झाली, व तिनं अकस्मात् विचारल्याप्रमाणें प्रश्न केला,

“तुझ्या म्यूसिअममध्ये आणखी किती चित्रांची भर पडली आहे अलीकडे, अशोक ?”

“माझ्या म्यूसिअममध्ये ?” त्यानं विचारलं.

“म्हणजे तुझ्या खोलीत रे !” ती हसली.

“असं असं.” तोहि मनःपूर्वक हसला व म्हणाला, “पुष्कळ. आतां दिसेलच कीं तुला. त्यांतलं कलेच्या अन् कल्पनेच्याहि दृष्टीनं सगळ्यांत उत्तम चित्र आहे एका जर्मन चित्रकारानं काढलेलं. त्याचं नांव मीं ठेवलं आहे ‘अबला नव्हे सबला !’ हातांत शस्त्र घेतलेल्या तरुण मस्त जर्मन मुलीचं चित्र आहे तें. It's simply lovely ! Marvellous !”

गर्दीचा रस्ता लागला म्हणून तो तेवढेच उद्गार काढून गप्प झाला. पण नंतर जेव्हां खूपच प्रशस्त अशा डांबरी सडकेवरून गाडी निर्वेध वेगानं जाऊं देतां आली तेव्हां तो म्हणाला,

“ताई !—”

“हं...” श्यामानं विचारलं.

“त्या चित्राच्या नमुन्यावर मला करायचंय एक हिंदु मुलीचं चित्र तयार...”

“हं...”

“हं काय ? तुझ्यावरून काढणार आहे मी. ‘लवकर ये’ म्हणून काकांच्या पत्राखाली मीं तांबड्या शार्डनं लिहिलं होतं तें याचसाठी.”

“इश, माझ्यावरून ? मी का सुंदर, का गोरी, का—”

“तें मला जास्त कळतं. सशस्त्र हिंदु मुलीचं चित्र माझ्या कल्पनेपुढें उभं राहिलं तें चटकन तुझंच ! इथलं प्रदर्शन जवळ

आलं आहे. त्यांत या चित्रावर बक्षीस मारायचा निश्चय केला आहे मी. कसं काढतो बघ तरी.”

“शस्त्र कोणतं हातांत देणार आहेस माझ्या चित्र काढतांना ? ...जंबिया ?”

“सारं सोडून जंबियाच कां विचारलास ?” अशोक आश्चर्याने म्हणाला.

“काही नाही. उगीच.”

“तरी पण ?”

“मग केव्हां तरी सांगेन तुला.” ती म्हणाली.

कसल्या तरी विचाराची प्रसन्नता तिच्या चर्चेवर पसरली, तिचे ओठ विलग झाले, खिडकीबाहेर कुठे तरी शून्य दृष्टीने ती पाहत राहिली.

मोटार थांबली तेव्हां श्यामानं दचकून विचारलं, “का रे, काय झालं ?”

“कुठे काय झालं ? आपला बंगला आला की.”

“हा आपला बंगला ?”

खरोखरच क्षणभर तिला बंगल्याची ओळख पटेना. पण मग मात्र तिच्या लक्षांत आलं की, बंगल्याच्या पुढच्या बाजूस पूर्वी जे खूपच विस्तीर्ण मोकळं आवार होतं ते नव्या दुमजली इमारतीने झाकलं गेल्यामुळे तिला बंगला चटकन् ओळखतां आला नव्हता.

अशोकचे वडील पूर्वी खारला फक्त राहत असत, आणि त्यांचा दवाखाना मुंबईस लॅमिंग्टन रोडवर असे. परंतु गेल्या पांच सात वर्षांत मुंबईच्या उपनगरांतहि त्यांचं प्रॅक्टिस इतकं वाढत गेलं होतं की, खारलाच दवाखाना थाटण्याचे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले होते. त्याप्रमाणे त्यांनीं हलके हलके आपलं मुंबईतलं प्रॅक्टिस डॉक्टर पेंडसे नांवाच्या एका हुशार तरुण डॉक्टरच्या स्वाधीन केलं होतं; व स्वतःच्या उद्योगासाठीं आपल्या बंगल्याच्याच पुढच्या बाजूस मोठी इमारत बांधली होती. तळमजल्याचा उपयोग हॉस्पिटलसारखा व्हावा, आणि वरच्या मजल्यावर दवाखान्याचे सारे भाग राहावेत अशा धोरणानं ती इमारत बांधण्यांत आली होती.

मोटारींतून उतरल्यावर श्यामा व उषा दोघीहि कांहीं वेळ त्या इमारतीकडे पाहत राहिल्या. श्यामा अशोककडे वळून म्हणाली, “फार छान झाली आहे रे इमारत.”

आपला डावा हात मुडपून तळहातानं पाठ थोपटल्यासारखं करीत हसून अशोक म्हणाला,

“माझी शाबास आहे म्हण. कारण इमारतीचे सारे नकाशे मी करून दिले होते काकांना. ही इमारत बांधायचं काकांनीं ठरविलं तेव्हां मी त्यांना म्हटलं, काँग्रेसचे मंडप सजविणारा कुणी तरी गांधीपंथांतला आर्किटेक्ट आणाल इमारतीचे प्लॅन्स तयार कराय-साठीं, आणि एका सुंदर इमारतीऐवजीं शिल्पशास्त्राचं एक सोंग कायमचं उभं राहील आपल्या राहत्या बंगल्यापुढें. तेव्हां ही नवी इमारत माझ्या आवडीप्रमाणें माझ्या देखरेखीखालीं तयार झाली पाहिजे.”

“तुझं म्हणणं ऐकलं म्हणायचं काकांनीं.”

“ऐकलं म्हणजे ? मनांतल्या मनांत से ओळखून नाहीत कीं काय आपल्या मुलाची योग्यता ?”

“वा वा, तें काय विचारावं ?” असं म्हणत श्यामानं चटकन त्याची पाठ थोपटली.

तेवढ्यांत त्यांची मोटार येऊन दाखल झाल्याची वर्दी डॉक्टरांच्यापर्यंत पोचली होती. ते गळ्याभोंवतालचा स्टेथोस्कोप सावरीत पुढच्या गॅलरीत आले व वाकून ओरडून म्हणाले,

“आलांत का ग ? छान ! तुमची दोघींची तब्येत चांगली दिसते आहे. आतां उन्हांत उभ्या राहूं नका फार वेळ. अशोक, ए गप्पाड्या, त्यांना आंत ने. चहा तयार होईल तंवर इथल्या कामांतनं सवड काढून मीं येतोंच. ताई, वहिनी खुशाल आहे ना ?”

श्यामा वर मान करून हसत त्यांच्याकडे पाहत होती तिनें होकारार्थी मान हालविली.

गळ्यांतला स्टेथोस्कोप काढून त्याचीं टोकं जुळवीत डॉक्टरनीं विचारलं,

“आणखी सिनाप्पा ?”

“मजेंत आहेत. पण तुमच्यावर रागावले आहेत ते.”

“होय ? का रे बाबा ?”

“तुम्ही कितीक वर्षांत चांदणीला आला नाहीं म्हणून.”

“असं होय ? बरं बरं, त्यांना काय कल्पना डॉक्टरला आपल्या धंद्याची कशी गुलामगिरी पतकरावी लागते त्याची ! बरं पण तुम्ही आंत जा पाहूं आतां.”

“काका लवकर या हं,” असं ओरडून सांगून श्यामा आपल्या बहिणीबरोबर आंतल्या बंगल्याकडे निघाली.

तितक्यांत दुसरी एक मोटार वेगानं येऊन बंगल्यापुढें उभी

राहिली म्हणून श्यामानं मान वळवून पाहिलं, तों तिच्यांतून खाली उतरणारा पांढरा शुभ्र खादीचा पोशाख केलेला तरुण पुरुष तिला ओझरताच दिसला. त्यानं किंचित् हास्य करून दोन्ही हात अगदी नीट जुळवून नमस्कार केला त्यामुळं ती बरीचशी गोंधळली. कारण प्रत्यक्ष म्हणा किंवा फोटोंत म्हणा त्याला पूर्वी कुठें तरी आपण पाहिलं असावं अशी कल्पना जरी तिच्या मनांत चटकन येऊन गेली तरी त्यानं आपल्याला अभिवादन करावं अशी त्याची व आपली ओळख होतीसं तिला वाटलं नाही. पण उलट नमस्कार करावा किंवा काय अशा शंकेत ती होती तोंच तिच्या लक्षांत आलं की आपल्या आड असलेल्या अशोकला पाहून त्यानं तो नमस्कार केला होता. मग आपलं कांहीं चुकलं नाही असं वाटून तिचं मन स्वस्थ झालं. तिनं पुन्हा नजर फिरविली, पण तेवढ्यांत तो तरुण वर डॉक्टरकाकांच्याकडे गेला असावा.

तिनं अशोकला विचारलं, “कोण रे ?”

अशोक हसला. “मुनशी-खेर इत्यादि छोट्या महात्म्यांपैकीं ते एक आहेत. मुंबई सरकारच्या मंत्रिमंडळांतला सगळ्यांत तरुण मंत्री असं वर्तमानपत्रांत त्याचं वर्णन करतात. काकांची फार मर्जी आहे त्याच्यावर. जवाहरलाल नेहरू म्हणजे गांधींनी लाढावून ठेवलेला मुलगा म्हणताना ना, तशापैकींच काकांचं त्याच्या बाबतींतलं वर्तन आहे. महात्माजी अरे प्रभाकर अशा एकेरी नांवानं त्याच्याशी बोलतात याचा काकांना मोठा अभिमान वाटतो. मी महात्मार्जीच्याहि पुढें जाऊन त्याला बंद्या म्हणतो. अतिशय हुशार आहे, आणखी त्याची देशभक्ति अगदी प्रखर आहे यांत शंकाच नाही. पण तो अन् मी लहानपणापासून एकत्र खेळलोसवरलो आहोंत, तेव्हां सगळ्यांनींच देशभक्त

देशभक्त म्हणून डोक्यावर घेतल्यामुळे त्याचं डोकं बिघडायचा संभव आहे त्यावर उतारा म्हणून मी त्याची महात्मा बंडोपंत म्हणून चेष्टा करतो कधी कधी. ए उषाका, हें मात्र काकांना सांगायचं नाही हं.”

“इश, मी कशाला रे बाबा सांगूं?” असं उषा म्हणाली तोंच आंतून अशोकची आई दिवाणखान्याच्या दारांत आलेली त्या दोघींना दिसली व मग त्यांनी चटकन पुढे होऊन तिला वाकून नमस्कार केला.

मग न्हाणीघरांत तोंड धुतां धुतां प्रभाकराबद्दल अशोकनं जें सांगितलं तें श्यामाच्या मनांत घोळत होते व त्याची व आपली प्रत्यक्ष अशी भेट कधी झाली नव्हती तरी त्याच्याविषयीची थोडी फार माहिती काकांच्या घरांतल्या माणसांच्या बोलण्यावरून आपल्याला झाली होती हें तिला आठवलं.

... या प्रभाकरचं आडनांव गोखले होतं नाही का ? रेल्वे कॉन्ट्रॅक्टरचा धंदा करून ज्यांनी खूपच पैसा केला होता त्या गोखल्यांचा हा मुलगा. अशोकपेक्षां सातआठ वर्षांनी वडील होता कायसा. काकांनी अशोकला आश्रमांत ठेवलं होतं त्या वेळेस तिथं यालाहि याच्या वडिलांनी ठेवलं होतं ...

सावणाचा चांगला फेस काढून तो दोन्ही हातांवर अगदीं दंडांपर्यंत चोळतांना श्यामा आपल्या मनाशी या आठवणी करीत होती.

... नंतर म्हणे हा प्रभाकर गोखले इंग्लंडमधली बी. ए.ची अन् बॅरिस्टरीची परीक्षा उत्तम प्रकारे पास होऊन परत यायला आणि गांधींच्या मिठाच्या सत्याग्रहाला सुरुवात व्हायला एकच गाठ

पडली, आणि घनिक बापाचा हा हुशार मुलगा त्या चळवळीत पडला. तेव्हापासून गांधींचं अनुयायित्व हा एकच उद्योग त्यानं केला, तीन वेळां तुरुंगवास पतकरला, आणि गांधींची मर्जी संपादन केली. मुंबई इलाख्याच्या मंत्रिमंडळांत त्याला घेतलं असलं तर नवल नाही. सगळ्यांत तरुण मंत्री काय ?...बरोबर आहे...

तोंडावर खूपसं गरम पाणी मारून श्यामा टॉवेलनं तोंड पुशीत होती. पलीकडच्या खोलीत टेबलावर मांडल्या जाणाऱ्या कपड्यांचा आणि प्लेटांचा आवाज तिला ऐकू येत होता. न्हाणीघरांतल्या आरशापुढे उभं राहून ती आपल्या केसांवरून कंगवा फिरवू लागली तोंच त्या खोलीतून उषाका ओरडली,

“ताई, आटपलं का नाही तुझं ?”

मग तिने तिथे अधिक वेळ घालविला नाही.

ती एक दालन ओलांडून पुढच्या खोलीत आली तों खिडकी-पाशी उभा राहिलेला अशोक तिला म्हणाला, “किती वेळ लावलास ग ? काका आत्ता इतक्यांत येतील.”

“अय्या” असं म्हणून हातांतल्या छोट्या टर्किश टॉवेलनं तिने आपल्या उजव्या कानाचं पाळं पुसलं.

अशोक म्हणाला, “अन् काका कांही एकटे येत नाहीत चहाला.”

“मग ?”

“पाहुण्यांना घेऊन येताहेत.”

“म्हणजे—”

“महात्मा प्रभाकर येताहेत त्यांच्याबरोबर. The youngest minister of the Congress Government. मी त्याला

बड्या म्हणतों याच्यावर जाऊं नकोस. एका फार मोठ्या माणसाशी ओळख होणार आहे तुझी आतां. तेव्हां हुशार !”

श्यामा हसली व तिने विचारलं, “इश ! हुशार काय त्यांत ? ते काय मला खाणार आहेत की काय ?”

“खाणार नाहीत पण—”

“पण काय ?”

“इकडे जवळ ये, तुझ्या कानांत सांगतो.”

ती त्याच्याजवळ गेली.

पण त्याने हसत हसत तिच्या कानांत कांहींसं सांगितल्याबरोबर ती एकदम दूर झाली व “चल” असं म्हणून तिने हातांतल्या टॉवेलचा त्याला एक फटकारा मारला.

टॉवेल पकडून ठेवून मोठ्यांदा हसून अशोक म्हणाला,

“पण त्यांत येवढं तुला राग येण्यासारखं काय आहे ? काकांनी असं कांहीं योजलं तर तें साहजिकच नव्हे का ?”

यावर श्यामाला कांहीं उत्तर सुचेना. फक्त मान हालवून तिने टॉवेल त्याच्या हातून ओढून घेतला. नुकतंच स्नान केल्यामुळे व तोंड स्नोनें पुसून काढल्यामुळे तिच्या तोंडावर आधींच घामाचे बारीक बारीक थेंब उभे राहिले होते. आतां मनाच्या बाबरलेल्या स्थितीमुळे तिचा चेहरा घर्मभिदूनी अधिकच डंवरल्यासारखा झाला, व तिच्या मुद्रेवर एकदम लालसर छटा पसरली !

तिच्याकडे पाहतां पाहतां अशोक मनाशी म्हणाला,

“चित्र आहे नुसतं. प्रभाकरच्या भाग्याची परीक्षा आहे.”

तितक्यांत जिन्यांत पावलांचे आवाज झाले आणि दुसऱ्याच क्षणीं डॉक्टरकाकांनी प्रभाकरबरोबर खोर्लीत पाऊल टाकलं.

प्रतिज्ञा

एरवीं श्यामानं सरळ निर्भयपणें प्रभाकरकडे नजर फिरविली असती. परंतु अशोकनं जें सांगितलं तें मनांत असल्यामुळें तिच्या नजरेत संकोच उत्पन्न झाला होता. या संकोचाची जाणीव तिची तिलाहि झाली व मनांतल्या मनांत त्याचा चमत्कार वाटून तिला हसूं देखील आलं.

“अक्का, ताई, या ग. बसा अशा.” असं जेव्हां तिचे काका म्हणाले तेव्हां क्षणभर उत्पन्न झालेल्या संकोचाचा ताण संपल्यासारखं तिला वाटलं व ती मग मोकळेपणानं हसत पुढें झाली.

४

“अशी अगदी गप्प कां राहिली आहेस ?”

“कुठे ! तूं बोलत नाहीस म्हणून मी बोललें नाहीं इतकंच.”

“अक्का पुण्याला गेली म्हणून तुला अवघड वाटतंय ?”

“जरासं.”

“आम्ही आग्रह करून तुला ठेवून घेतलं म्हणून रागावली नाहीस ना ?”

“इश, मी तर चांदणीहून येतांना मनार्शी ठरवूनच आलें पुष्कळ दिवस इकडे राह्यचं म्हणून. तुमचा आग्रह खरं म्हणजे उगीचंच चालला होता.”

“असं होय ? शाऽब्बास !” असं उद्गारून अशोक हसला, अन् चौकांतल्या पोलिसाला वळता घालण्यासाठी हातांतलं चाक फिरवितांना झटकन डाव्या हाताशी बसलेल्या श्यामाकडे कटाक्ष

प्रतिज्ञा

टाकून तो म्हणाला, “बरीच आहेस की ! ठीक आहे, आम्ही एकदां फसलों, पुन्हा नाहीं फसणार !”

“बरं, पाहूं....” गाडी एकदम वळल्यामुळे झुकलेलं अंग सावरतांना आलेलं हसूं आवरीत श्यामा म्हणाली.

दिवाळीची सुटी संपल्यावर शाळा सुरू होण्याच्या तारखेला पुण्यास परत जाणं उघाला भाग होतं. तिला दादर स्टेशनवर गाडीत बसवून देऊन हीं दोघं घरीं परत निघालीं होतीं.

मग कांहीं वेळ कोणीच कांहीं बोललं नाहीं. मोटर हाकण्याच्या ब्याला षोक आहे असा मनुष्य गाडी अगदीं कानांत सांगितल्याप्रमाणें धावत असली कीं ज्या खुर्षीत असतों त्या खुर्षीत अशोक होतासं दिसलं. कुठलं तरी एक लष्करी थाटाचं इंग्रजी गाणं त्याला आठवलं त्याची तो शीळ घालूं लागला, परंतु वरचे सूर त्याला काढतां येईनात तेव्हां त्यानं शीळ थांबवली. डाव्या अंगानं येणाऱ्या वाऱ्याच्या झोतानं केस उडत होते म्हणून श्यामानं आपला डावा तळहात कानशिलापाशीं दाबून धरला होता व पुढच्या काचेंतून कांहींशा शून्य दृष्टीनं ती पाहत राहिली होती. मधेंच तिचं लक्ष जरा वरच्या बाजूच्या छोट्या आरशाकडे जाई तेव्हां वेगानं मागं पडणाऱ्या रस्त्याचं प्रतिबिंब त्यांत तिला दिसे.

मग एकदम अशोकनं तिच्याकडे न पाहतांच कांहींसं म्हटलं. तिचं लक्ष नसल्यामुळें तिला तें नीटसं ऐकूं आलं नाहीं, म्हणून त्याच्याकडे पुरती मान वळवून तिनं विचारलं, “अं, काय म्हणालास ?”

“उषाक्काबद्दल विचारीत होतों तुला.”

“काय ?”

“गेष्ट्या पांच सात दिवसांत ती जरा मनांतल्या मनांत नाराज

असावी अशी मला शंका आहे. ती आपल्यांत मिसळत होती, हसतखेळत होती खरं, परंतु पुष्कळ वेळा तिचा चेहरा एकदम गंभीर होई. अन् जणूं मनानं ती आपल्यांतून एकदम उठून गेल्यासारखी ती मला दिसूं लागे.”

“ तिची वृत्तीच माझ्याहून थोडी निराळी आहे, तुला माहीतच आहे.”

“ नाही. नुसत्या वृत्तीचा भाग नव्हता तो. तिच्या मनाला लागण्यासारखं कांहीं तरी झालं असलं पाहिजे. आमच्याकडून तर कांहीं चुकलं नाही ना ? थट्टेच्या भरांत मीं एखादे वेळीं तिला लागण्यासारखं कांहीं बोललों तर नाही ना ? मला कधीं कधीं भान राहत नाही म्हणून विचारतो.”

“ छे. कांहीं तरीच तुझी शंका.” श्यामा त्याच्या नजरेला नजर देऊन किंचित् हसून म्हणाली “ येवढंसं कुठें टोचलं कीं त्याचा मनाला त्रास करून घेण्याचा अक्काचा स्वभावच आहे, पाहून ठेवलं आहे मीं.”

“ पण येवढंसं म्हणजे तरी काय टोचलं ? ”

श्यामा त्याच्याकडे पाहून हसली व मान हालवीत म्हणाली, “ कांहीं तरी आहे झालं.”

“ म्हणजे काय ? सांग तरी मला.”

“ अरे तिचा वसंत आहे ना—”

“ हं.”

“ त्यानं वाटतं तिला कष्टूल केलं होतं दिवाळीत इकडे आपल्याकडे यायचं. पण आयत्या वेळेस त्यानं पत्र पाठवलंन् येत नाही म्हणून. या गोष्टीचं अक्कानं फार वाईट वाटून घेतलं. मीं तिची पुष्कळ समजूत घातली कीं त्याची अडचण खरी असेल, तो मुद्दाम

प्रतिज्ञा

येणार नाही असं कसं होईल ? पण तिचं आपलं सारखं म्हणणं, वसंतानं अडचणीची सच्च सांगावी याचा एकच अर्थ असा, की तो न अल्यानं तिला किती दुःख होईल याचा विचार त्याला महत्त्वाचा वाटला नाही. तिचं हें म्हणणं मला पटेना. पण शेवटीं जेव्हां तिनं एक विचित्र अन्न माझ्यावर सोडलं तेव्हां तिची समजूत घालायचा नाद मला सोडूनच द्यावा लागला. कारण तिच्या त्या बोलण्यावर मी उत्तर काय देणार ? ”

अशोकनं उत्सुकतेनं विचारलं, “ काय म्हणाली तुला ती ? ”

“ ज्याच्यावर आपलं प्रेम आहे त्यानं आपल्यापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचं अधिक महत्त्व मानलेलं खील सहन होत नाही. तिन्हाईत दृष्टीनं ते महत्त्व खरोखर अधिक असतं हि. पण प्रेमांत सापडल्यावर हें दिसत नाही, अन् दिसलं तरी कांहीं केल्या पटत नाही. यावर मी तिला म्हटलं की, मग प्रेम म्हणजे एक हट्टीपणाचाच प्रकार म्हणायचा. तेव्हां ती म्हणाली, तूं कुणाच्या तरी प्रेमांत सापडलीस म्हणजे मग कळेल तुला, त्याशिवाय नाही. ”

“ मग तुला कळायचा कांहीं संभव उत्पन्न झाला आहे की नाही ? ”

श्यामानं त्याच्या दृष्टीला दृष्टि लावली, भुवयांना आठी घातली आणि आपल्या उजव्या कोपरानं त्याची बरगडी दाबल्यासारखं करून ती म्हणाली, “ झाला का तुझा चावटपणा सुरू ! ”

“ बरं राहिलं. ” असं म्हणून एखाद्या नाटकांतल्या विनोदी पात्राप्रमाणे अशोकनं अभिनय केला, व मग सरळ रस्त्याकडे दृष्टि लावून मध्यंतरी मंदावलेला गाडीचा वेग त्यानं वाढविला.

ज्या तऱ्हेनं ‘झाला का तुझा चावटपणा सुरू’ हे शब्द श्यामानं

उच्चारले होते त्या तऱ्हेवरून त्याला जें समजून ध्यायचें होतें तें त्याला समजलें होतें.

श्यामाच्या मनांत प्रभाकरविषयी विशेष नाजूक भावना अद्यापि उत्पन्न झाली नसावी हा त्याचा तर्क बरोबर होता...

अशोकला कोपरानें ढोसून त्याचा प्रश्न श्यामानें उडवून लावला खरा, परंतु तो प्रश्न तिच्या स्वतःच्या मनांत जरासा रेंगाळत राहिला, आणि समोरच्या रस्त्याच्या उन्हांत चक्राकणाऱ्या काळ्या गुळ-गुळीत सपाटीकडे नजर लावून ती स्वस्थ बसली तेव्हां ती प्रभाकर-बद्दलच विचार करूं लागली. गेल्या वीस बावीस दिवसांत त्याचा जो थोडा सहवास तिला घडला होता त्याचा तिच्या मनावर काय बरें परिणाम झाला होता ?—

तिचें तिलाच नीटसं सांगतां आलें नसतं.

तो वर्णानें गोरापान होता, आणि त्याचे नाकडोळे जरी मोठे मोहक नसले तरी साधारण रेखीव होते. त्याच्याकडे जेव्हां जेव्हां थोडंसं निरखून तिनं पाहिलें होतें तेव्हां तेव्हां लेखकाच्या अवलोकनशील वृत्तीनं ती मनाशीं म्हणाली होती, यांचे वडील रत्नागिरीहून येऊन आपल्या कर्तबगारीवर श्रीमंत झाल्याचें मला कुणी सांगितलें नसतं तरी मी ओळखलें असतं. असल कोकणी वर्णकांति अन् हुशारी आपल्या पित्याकडून प्रभाकरनं वंशगुणानं घेतली होती ती त्याच्या चर्येवर स्पष्ट दिसल्यासारखी श्यामाला प्रत्येक वेळीं वाटली होती. परंतु यापलीकडे त्याच्या सौंदर्याचा विचार तिच्या मनांत कधीं आला नव्हता. त्याची देशहिताची कळकळ उघडच होती. परंतु ज्या मताचा तो अभिमानी व अनुयायी होता त्यावर लुब्ध होण्यासारखी तिची स्वतःची वृत्ति नव्हती. त्याच्या स्वभावांतलें सौजन्य त्याच्या बोलण्या-

प्रतिज्ञा

चालण्यांत पदोपदी व्यक्त होत असे. परंतु एक तर त्या सौजन्यांतले कांहीं प्रकार तिला कृत्रिम वाटत, आणि शिवाय तिच्यासारख्या तरुण मुलीला ज्याचा मोह चटकन पडतो असं विलोभन त्यांत नसे. उदाहरणार्थ, अगदीं परमेश्वरापुढें हात जोडल्याप्रमाणें हात जोडून व मस्तक नम्र करून ज्याला त्याला नमस्कार करण्याची व हसण्याची जी काँप्रेसछापाची पद्धति प्रभाकरनं अंगीकारलेली तिला दिसली ती वारंवार पाहिल्यावर तिला आवडेनाशी झाली होती. त्यानं कुणाला तसा नमस्कार केला कीं तिचा मनांत येई “ही इतकी नम्रता खरी अंतःकरणापासूनची, कीं लोकांना एकदम बश करण्यासाठीं घातलेला हा मुखवटा ?” आणि वारंवार गाठीमेटी आणि बोलणीं चालणीं झाल्यावरहि त्यानं अजूनहि ‘आपण येतां ?’ ‘आपण घेतां ?’ अशा प्रकारें तिच्याशीं बोलावं हेंहि तिला जरा चमत्कारिक वाटलं होतं...

सारांश, प्रभाकरचं सौजन्य, त्याची हुशारी, त्याचा निगर्दीपणा आणि त्याची देशभक्ति या गुणांनीं तो जरी तिला आवडला होता तरी त्याच्याविषयींची अनुरक्ति तिच्या मनांत उत्पन्न झाली नव्हती.

किंयहुना तिला वाटूं लागलं होतं, कीं प्रभाकरचं ज्या कुणा मुलीशीं लग्न व्हायचं असेल तिच्याशीं कांहीं झालं तरी तें एकंदरीत जुन्या थाटानंच होणार. आईबापांनीं मुलगी पाहिली, पसंत केली, लग्न झालं—या प्रकाराची उगीच थोडीशी सुधारलेली आवृत्ति असणार ती. स्वतःच्या लाघवी प्रियाराधनानं प्रभाकर एखाद्या मुलीला प्रेमवेडी करील हें शक्य नाहीं....

आतां श्यामाच्या मनांत ही कल्पना यायला, व अशोकनं मान वळविल्यामुळे त्याची व तिची दृष्टादृष्ट व्हायला एकच गाठ पडली. तो हसला तें पाहून ती म्हणाली,

“ कां ? ”

“ दुसऱ्याच्या मनांतले विचार ओळखण्याची विद्या एका साधूनं मला शिकवली आहे.” तो आणखी हसला.

“ होय का ? कुठें भेटला हा साधू तुला ? ”

“ त्याचं चित्र काढण्यासाठीं पंधरा दिवस पुढें बसवून ठेवला होता मी त्याला.”

“ असं. म्हणजे त्याला रोज रुपया आठ आणे दिले असतील त्यांत चित्र अन् विद्या दोन्ही काढून घेतलीं वाटतं ? ”

“ हं.” असं म्हणून तो गप्प झाला, व मग जरा वेळानं म्हणाला, “ आमचा प्रभाकर अगदीं उत्कृष्ट देशसेवक असेल, पण प्रीतीचा खेळ खेळायला अगदीं नालाक आहे तो. काल रात्रीच त्याच्या घरीं तो अन् मी बोलत बसलों तेव्हां मी त्याला काय म्हटलं सांगूं तुला ? ”

“ हं ? ”

“ रागवायची नाहीस ना ? ”

श्यामानं मान हालविली.

तो म्हणाला, “ तो तुझी फार प्रशंसा करूं लागला तेव्हां मी त्याला म्हटलं, हें बघ बंद्या, तुला जरी आमची श्यामाताई फार आवडली असली तरी तुझं अन् तिचं लग्न जमेळ अशी कांहीं मला आशा नाही. कारण तुम्हा अस्सल गांधी-शिष्यांना प्रियाराधनाच्या भानगडी एक तर समजायच्या नाहीत, आणि समजल्या तरी साधायच्या नाहीत. अरे, चटकन् चुंबन घ्यायला अनुकूल क्षण आला तरी त्यांत हिंसा अन् अत्याचार घडल्या म्हणजे काय करायचं असा विचार करीत बसणार तुम्ही ! ”

तें ऐकून श्यामा मोठमोठ्यानं हसूं लागली, पण मग हसणं

आवरून ती त्याला म्हणाली, “तू काय वाटेल तें बोलशील बाबा ! मला नको सांगूस.”

“खोटं आहे का माझं म्हणणं तूच सांग. आमचा बंड्या पडला बडा गांधीभक्त. अन् आतां तर काय मंत्री. तुला नाटका-सिनेमाला न्यायची, बरोबर घेऊन इकडेतिकडे हिंडायची त्याला सोय नाही. कारण लोकांत लगेच चर्चा व्हायला लागेल, आणखी ती 'कुजबुज परात्परगुरुपर्यंत पोचल्यावर ते काय म्हणतील याची विचाऱ्याला धास्ती. देशभक्तीची ही पांढरी कफनी आणखी प्रियाराधन या दोन गोष्टी एकत्र व्हायच्या कशा ! तुझं त्याच्यावर प्रेम जडलं तर दुसऱ्या कुणाला नाही इतका मला आनंद होईल. पण 'चान्स' फार थोडा दिसतो मला. काकांची विचाऱ्यांची निराशा होणार.”

“बरं बरं, तुला नाही विचारलं कुणी !” असं म्हणून झ्यामानं त्याला गप्प केल खरं, परंतु त्याच्या बोलण्यांत जो सत्यांश होता तो तिला नाकभूल करतां येण्यासारखा नव्हता. प्रभाकरच्या गुणां-बद्दल तिला आदर वाटत होता. पण ज्याचा मोह पडेल व ज्याचं तिला एकान्तांत सुखदायक स्मरण होईल असं कांहीं त्याच्या बोलण्याचालण्यांत तिला कधी दिसलं नव्हतं. कधी रात्री अंधारणा-वर पडल्यापडल्या विचार करतांना त्याची आठवण तिला झाली नव्हती.

उलट, ज्या तरुणानं त्या रात्री मिरजेच्या स्टेशनवर तिच्या हार्ती शस्त्र दिलं तो तिच्या दृष्टीस जरी एकदांच पडला होता तरी गेल्या वीस बावीस दिवसांत त्याची आठवण तिला अनेकदां झाली होती...

ती इकडे डॉक्टरकाकांच्या घरी आली तेव्हां प्रथम सात आठ

दिवस पूर्वरात्री, अन् मग तीन चार दिवस उत्तर रात्री चांदण पडलेलं असे. मुंबईपासून दूर असलेल्या त्या उपनगरांत रात्रीची शांतता अगदी एखाद्या खेड्यांतल्यासारखी असे. तिच्या खोलीच्या एका खिडकीतून दूरचा समुद्रकिनाऱ्याचा भाग दिसत असे. कितीदां तरी त्या खिडकीलगत कॉटवर बसून चांदण्यांतल्या देखाव्याकडे ती पाहत राही. लांबच लांब रांग धरून दाटानं उभ्या राहिलेल्या उंच उंच नारळींच्या खोडांच्या झरोक्यांतून समुद्राचं पाणी चकाकलेलं दिसे, अन् वाऱ्याच्या झोताबरोबर नारळींच्या माथ्यांचे झुपके हालले की त्यांवर खालच्या जलपृष्ठावरच्या लाटांप्रमाणेंच चंद्रिकेच्या लाटा हालत्यासारखं वाटे. त्याकडे सारखी टक लावून ती बसली की तें स्तब्ध गंभीर वातावरण आपल्या अगदीं हृदयाला जाऊन मिडत आहे असं तिला वाटे. आणि आपल्या पित्याचे विचार तिच्या मनांत वावरूं लागत. सिनूकाकांनीं तिच्या स्वाधीन केलेल्या त्या लिखाणांतल्या हकीगती तिच्या चित्तांत उभ्या राहत...

आणि मग एकदम मिरजेस भेटलेल्या त्या तरुणाची तिला आठवण होई! ...

आपल्या वडिलांच्या विचारांतून त्याच्याबद्दलचा विचार कां उत्पन्न व्हावा तिला कळत नसे. पण तसं दर वेळीं होई खरं. अन् मग त्या दोन विचारांनीं परस्परांशीं हा निकटभाव कां जोडला असावा त्याची छाननी करण्याऐवजी ती त्या रात्री मिरजेच्या स्टेशनवर घडलेल्या गोष्टीच आठवत राही. ...

‘भ्यायचं कांहीं कारण नाही असं मला वाटतं. पण संकट आलं तरी तुम्हांला आपलं रक्षण करतां यावं यासाठीं हें ठेवा तुमच्याजवळ...’

प्रतिज्ञा

हे शब्द आठवले की त्याचा आवाज तिला स्पष्ट ऐकू येई. आणि मग त्या आवाजाची ती कौतुकानं नकल करी, 'हैं ठेवा तुमच्याजवळ...'

आत्तां प्रभाकरबद्दल विचार करतां करतां या गोष्टी श्यामाच्या मनांत झरकन येऊन गेल्या, अन् तिला वाटलं जंघिया देणाऱ्या त्या तरुणाची गोष्ट अशोकला सांगावी. तिनं मान वर करून हाक मारली,

“ए अशोक !”

“काय ग ?” त्यानं विचारलं.

पण तेवढ्या क्षणार्धांत तिचा विचार बदलला. त्या तरुणाची हकीगत अशोकला सांगणं तिला उचित वाटेना. कदाचित् त्या हकीगतीत असामान्य असं त्याला कांहीं वाटणार नाही, अन् तसं झालं तर आपली भावना दुखावेल....पण मनाची ही चलबिचल चर्येवर दिसूं न देतां तिनं प्रश्न केला,

“माझं चित्र काढणार आहस ना तूं ! केव्हां ?”

पण कांहीं उत्तर देण्याऐवजीं अशोकनं गाडीचा वेग एकदम आवरला व गाडी उभीदेखील राहिली. श्यामानं बाहेर पाहिलं तों बंगल्यापुढेंच आपण येऊन पोचलों आहोंत असं तिला आढळून आलं. तिला जरा आश्चर्य वाटलं. मनांतल्या विचारापुढें अन् बोलण्यापुढें वाट किती सरत होती त्याचं भानच आपल्याला उरलं नव्हतं हें आतां तिच्या लक्षांत आलं. ती त्याबद्दल अशोकला कांहीं बोलणार तोंच डॉक्टरकाकांचा आवाज तिला ऐकूं आला.

“अक्काला जागा मिळाली ना ग चांगली ?...”

तिनं पाहिलं तों ते कुणाबरोबर तरी बाहेर निघाले होते. एखाद्या रोग्याला पाहिला जात असतील...

“ हो. छान मिळाली जागा अक्काला.” असं जरा उच्च आवाजांत उत्तर देऊन ती मोटारीतून खाली उतरली, अन् बंगल्यांत शिरली.

त्या दिवशीं तिन्हीसांजा श्यामाला कंटाळल्यासारखं झालं.

अशोकबरोबर त्याच्या एका कलबांत जायचं तिनं कष्टूल केलं होतं, परंतु त्याचाच कलकऱ्यास जाण्याचा एकाएकी बेत झाला होता व त्याप्रमाणे तो रवानाहि झाला होता. कलकऱ्याच्या कोणा एका घनिक मारवाड्याच्या नव्या बंगल्यात भिर्तीवर चित्रं काढण्याचं काम मिळवण्याची खटपट त्यानं गेले कित्येक दिवस चालवली होती; व त्यानं पाठवलेले नमुने पसंत पडल्यावरून मुलाखतीसाठीं लाबडतोष निघून येण्याची तार त्याला आली होती. सामानाची बांधाबांध करण्यात तिनं त्याला मदत केली होती, व ती करतांना भिर्तीवर चित्रं काढण्याच्या कलेच्या तंत्राबद्दलची त्याची सारखी बडबड चाललेली तिनं ऐकली होती. कलकऱ्यास घाडलेल्या नमुन्यांच्या नकला त्यानं तिला दाखविल्या होत्या, व त्यांतल्या एकेका चित्रावर लहानसं व्याख्यानच तिला ऐकवलं होतं. त्यांतलं एक चित्र तिच्यापुढें धरून तिला तो म्हणाला होता,

“ या चित्राला तूं नांव काय देशील ? ”

तिनं बराच वेळ चित्र निरखून पाहून हसून म्हटलं होतं, “तूंच सांग बाबा.”

तो म्हणाला होता, “ या चित्रांत त्यागाची कल्पना मी रंगविली आहे. यांत वैशिष्ट्य काय आहे तेवढंच सांगतो तुला. ‘त्याग’ म्हटला की चित्रकारांनी त्याबद्दलचा एक संकेत ठरवून टाकला आहे. अगदी क्षिजलेल्या शरीराची, खप्पड चेहऱ्याची, कमरेला फक्त लंगोटी लावून कुठे तरी अरण्यांत डोळे मिटून ध्यानस्थ बसलेली माणसाची आकृति काढायची म्हणजे झालं ‘त्यागा’चं चित्र तयार ! फार तर त्या मूर्तीच्या मुद्रेमोंवतीं तेजोवलय दाखविण्यासाठी पिवळ्या पांढऱ्या रंगांचं मिश्रण करून एक वर्तुळ काढायचं ! परंतु त्यागाची ही कल्पना आपल्या लोकांनी टाकली पाहिजे असं मला वाटतं, अन् म्हणून या चित्रांत—”

अशोकची प्रत्येक चित्राबद्दलची अशी बडबड तिला जरी ऐकायला गोड वाटली होती, तरी त्याला पुनः पुन्हा घडयाळाची आठवण करून देणं तिला माग पडलं होतं.

शेवटीं तिनं त्याला विचारलं होतं, “ मी येऊं का स्टेशनवर तुला पोचवायला ? ”

पण वाटेत त्याला तीनचार ठिकाणीं जायचं होतं म्हणून त्यानं ‘नको’ म्हटलं होतं.

तो गेल्यानंतर सिनूकाकांना व बहिनीला पलं लिहिण्यांत तिनं वेळ घालविला होता. पण आतां तिन्हीसांजा झाल्यावर मात्र तिला घड खोलीतहि बसून राहायची इच्छा नव्हती, आणि एकटंच थोडंसं बाहेर फिरून येण्याचा कल्पनाहि तिला नकोशी वाटत होती. तिला अगदीं करमेनासं झालं होतं.

डॉक्टरकाका एका पारशी पेशंटची तार आली म्हणून माथेरानला गेले होते; आणि काकू कांहीं घरगुती खरेदीसाठीं मोटार घेऊन दादरला गेल्या होत्या.

संबंध बंगल्यांत एकटं राहण्याची वेळ तिला आजच आली होती, आणि कांहीं वाचण्यासवरण्यांत वेळ घालवावा अशीहि तिच्या मनाला उत्सुकता वाटत नव्हती.

शेवटीं ती कंटाळून आपल्या खोलींतून पुढच्या दिवाणखान्यांत गेली. तिथल्या साऱ्या दिव्यांचीं बटनं तिनें पटापट दाबलीं. एकदम खूपच प्रकाश झाला तेव्हां तिला कांहींसं बरं वाटलं. तिनें रेडिओ चालू केला आणि संध्याकाळचीं इंग्रजी वर्तमानपत्रं टेबलावर पडलीं होती तीं उचलून हातीं घेऊन ती कोचावर बसली.

...जपान आणि चीन यांमधल्या युद्धाची धुमश्चक्री चालू होती... इटलीच्या स्टेनमधील मोहिमेला जोर चढत होता... काँग्रेस मंत्रिमंडळानं शेतकऱ्यांना व कामकऱ्यांना दिलेलीं आश्वासनें पाळावीत असा इशारा मजुरांच्या एका प्रचंड सभेत एका कामगार-पुढाऱ्यानं दिला होता...क्रिकेटचे पंचरंगी सामने जवळ येत होते.....मुंबईच्या चित्रपटगृहांत चालू असलेल्या चित्रपटांच्या जाहिरातींनीं पान दीडपान व्यापलं होतं...

ते पान ती उलटणार तोंच एका मोठ्या जाहिरातीनें तिचं लक्ष वेधलं.

कारण ती जाहिरात चित्रपटाची नव्हती.

एका सर्कसची होती !

“हिंदुस्थानास दोनदां भेट देणारी एकच एक नामांकित जपानी सर्कस.”

जाड टाईतांला तो पहिला मथळा पाहून झ्यामानं आधीं कशी-बशीं हातीं धरलेलीं वर्तमानपत्रांचीं पानं नोट जुळवलीं, आणि ती त्या जाहिरातीतली प्रत्येक ओळ लक्षपूर्वक वाचू लागली.

ती वाचून झाल्यावर ती चटकन् उठून आपल्या खोलींत गेली,

आणि सिनूकाकांनीं तिच्याजवळ दिलेल्या शेवटल्या भागांतलं एक विवक्षित पान तिनं काढून पाहिलं.

तिचा चेहरा एकदम प्रफुल्लित झाला.

तीच ही सर्कस असली पाहिजे अशी तिला खात्री वाटूं लागली.

सिनूकाकांनीं लिहिलेल्या हकीमतींतल्या त्या पानावरचा मजकूर ती पुन्हा वाचून पाहूं लागली,

“...आनंदरावाच्या देशभक्तीविषयी आणि साहसाविषयी लोकमान्य टिळकांची पक्की खात्री होती. पण साहेबाला दहशत घालण्याचे हे उद्योग त्यांना पटत नसत. तूं असल्या गोष्टी करूं नकोस असं त्यांनीं त्याला पुष्कळदां सांगितलं. पण तो तोंडाचा थोडासा फटकळ होता. तो त्यांना म्हणे, “तुम्ही मंडालेच्या तुरुंगांत इतकी वर्षे काढून आलांत त्याचं काय फळ इंग्रजांकडून घेतां आलं तुम्हांला?” हें त्याचं बोलणं ऐकून टिळक फक्त सुपारीची भुकटी तोंडांत टाकीत आणि त्याची पाठ थोपटीत. म्हणजे शाबासकी देत कीं शांत हो म्हणत कुणास ठाऊक ! आनंदरावनं आपल्या कल्पना सोडल्या नाहीत येवढं खरं. महायुद्ध संपलं, जर्मनांचा आणि दांस्तांचा तह झाला, आणि हिंदुस्थानाच्या वांट्याला काय आलं तर भोपळा. त्या वेळीं सारेच पुढारी चिडून गेले. आनंदराव पुन्हा पुण्यास जाऊन टिळकांना भेटला. पण टिळकांनीं त्याला पुन्हा सांगितलं कीं बाबा असल्या अत्याचागी मार्गांनीं देशभर चळवळ उठवतां यायची नाही. तो पुण्याहून परत चादणीला आला. पुढें ऑगस्ट महिन्यांत टिळकांचा अंत झाला. ज्याच्या शब्दांवातर आनंदराव आपल्या कल्पनांना पायबंद घालीत असे तो पुढारी गेला. पुढें इकडल्या हातगांकर इनामदारांच्या घरावर दरोडा पडला. त्यांत इनामदार मारले गेले.

सडत्या, पकडापकड सुरू झाली. तो दरोडा राजकीय असेल अगर त्याच्याशी आनंदरावाचा संबंध असेल अशी मला कल्पनासुद्धा नव्हती. तो माझ्याकडे आला अन् म्हणाला, 'मी तुझा शेवटचा निरोप घ्यायला आलो आहे.' मी सरदूनच गेलो. त्याची हकीगत ऐकली. तो कायमचा परागंदा होणार या कल्पनेने मी सारखा रडत होतो. दसऱ्याच्या दिवशीच तो नाहीसा झाला. 'दि ग्रेट निपॉन सर्कस' नांवाची सर्कस मुंबईला आली होती तिच्यांत सामील होऊन तिच्याबरोबर हिंदुस्थानाबाहेर जातां येईल असा त्याचा बेत होता..."

श्यामानं वर्तमानपत्रांतल्या जाहिरातींतल्या मथळ्याकडे पुन्हा नजर टाकली.

‘दि ग्रेट निपॉन सर्कस’

होय, तीच ही सर्कस सतरा वर्षांनी पुन्हा मुंबईस आली होती तर !

सिनूकाकांना लिहून ठेवलेलं पत्र श्यामानं पुन्हा बाहेर काढलं आणि त्यांत ताजा कलम लिहिला,

“ काका,

एक विलक्षण बातमी मला आत्ताच कळली. ‘दि ग्रेट निपॉन सर्कस’ सध्या मुंबईस आली आहे. तिच्याबरोबर आमचे दादा परत आले असतील काय ! ... कुणास ठाऊक... पण निदान त्यांची कांहीं तरी बातमी काढतां येईलसं वाटतं. पाहूं या. मी तुम्हांला कळवीनच.”

तिनं पत्र पुन्हा पाकिटांत घातलं आणि बाहेरच्या दिवाण-खान्यांत येऊन रोडिओ ऐकतां ऐकतां ती विचार करूं लागली,

प्रतिज्ञा

आतां डॉक्टर परत आले कीं त्यांना म्हणायचं सर्कसला जाऊं या. तुं लहान आहेस का ग आतां अशी ते चेष्टा करतील. करूं देत. या जपानी सर्कसबरोबर दादा हिंदुस्थानाबाहेर गेले हे डॉक्टरकाकांना माहीत असेल ? नसावं. सिनूकाकांच्याखेरीज कुणालाहि माहीत नसलेलं अस तें रहस्य होतं. तेव्हां आपण डॉक्टरकाकांच्या जवळ हट्ट धरून सर्कसला जायचं, आणि—

आणि मग पुढें काय काय होतं पाहूं या.

तिच्या मनाची उदसीनता एकदम नाहींशी झाली आणि तिला वाटलं एकटंच बाहेर पडून जरा मोठ्या रस्यानं चक्कर मारून यावं कीं.

तितक्यांत कोपण्यांतला 'टेलिफोन वाजला म्हणून ती कोचावरून उठली आणि टेलिफोन तोंडाशी धरून म्हणाली,

“हॅलो, मी श्यामा. कोण आहे ?”

दुसऱ्या बाजूनं प्रभाकरचा आवाज येतांच ती किंचित् चमकली. तो विचारीत होता,

“अशोक आहे ना घरांत ?”

“नाहीं. त्याला आज एकाएकी कलकल्याला जावं लागलं. त्याला तिकडे चित्रांचं काम मिळायचं होतं ना ?—”

“तें मिळालं होय ?—वा छान.”

“मिळालं नाहीं, पण ज्या अर्थी मुलाखतीला बोलावलं आहे त्या अर्थी—”

“मिळणारच ! मला फार आनंद वाटतो. पण माझी थोडी निराशा झाली. एक कार्यक्रम योजला होता मीं मनाशी, आणखी अशोकला अनु तुम्हांला बरोबर घेऊन जायची इच्छा होती माझी.”

“अस्सं ? अरेरे ! काय, कार्यक्रम तरी काय होता ?”

“इथें एक जपानी सर्कस आली आहे—”

“आं ! ” असा उद्गार तिने इतक्या दचकलेल्या आवाजाने काढला, की तिचा तिलाच तो चमत्कारिक वाटला. तिची छाती धडधडत होती व तिकडून प्रभाकर काय बोलत होता ते तिला मोठ्या प्रयत्नाने ऐकावे लागत होते. इतकी ती गोंधळली होती.

प्रभाकर सांगत होता, “त्या सर्कसचा एका वाचनालयाच्या मदतीसाठी आज रात्री खेळ आहे. माझ्या अध्यक्षतेखाली. तेव्हा अशोकला अन् तुम्हांला—”

“पण आतां अशोक तर इथें नाही.”

“Bad luck. (नशीब)... ”

प्रभाकरचा आवाज जरा रेंगाळला आणि आतां तो टेलिफोन अजीबात बंदच करणार अशी द्यामाला भीति वाटली. तिच्या मनांत आलं त्याला म्हणावं—परंतु तितक्यांत तिकडून तोच म्हणाला,

“हॅलो. मी म्हणतो अशोक नसला तर नसला. तुम्ही येऊ शकणार नाही माझ्याबरोबर ! ”

“मी होय ? अं....”

“कांहीं हरकत दिसत नाही मला.”

“नाहीं, तसें नाही, पण—”

“सर्कस पाहायचा कंटाळा आहे होय ! ”

“छे, छे—”

“मग तुम्ही यायलाच पाहिजे तर. आठ वाजतां गाडी पाठवतो मी. अं ! ”

“बरं, बरं.” असं अगदी गोड आवाजांत म्हणून ती हसली.

त्या तिच्या हमण्याचा प्रभाकर कोणता अर्थ समजला कोण जाणे. ज्या कल्पनेनं तिला हसूं आलं ती त्याच्या लक्षांत येणं शक्यच नव्हतं.

तिच्या मनात आलं होतं, अशोकनं प्रभाकराला काल रात्रीच प्रियाराधनासाठी कोणत्या गोष्टी कराव्या लागतात याबद्दल जे सांगितलं होतं त्याचा हा परिणाम होता की काय ! स्वतःचा स्वाभाविक भित्रेपणा टाकून आपल्याशी एखाद्या हौशी, उत्सुक प्रियकराप्रमाणे वागण्याचं प्रभाकरनं आतां ठरविलं हातं ! आतां टेलिफोनवर बोलतांना तो नेहमीप्रमाणे 'आपण' 'आपण' म्हणाला नव्हता ! ...मग आतां रात्री भेटल्यावरहि—

परंतु स्त्रीमुलभ वृत्तीनं उद्भवलेले प्रियाराधनाच्या अपेक्षेचे हे विचार तिच्या मनांत थोडाच वेळ टिकले. ती मनाशी जी गोष्ट सारखी घोकीत राहिली ती निराळीच होती.

सतरा वर्षांपूर्वी तिचे वडील ज्या सर्कशीत सामील होऊन नाहीसे झाले होते ती सर्कस ती रात्री पाहणार होती. त्याचा काय नेम !... निदान तिच्या वडिलांची कांही तरी निश्चित बातमी तिला मिळेलहि ! ...

रात्री प्रभाकरची मोटार येण्याच्या सुमारास ती आरशासमोर उभी राहून पोशाख करीत होती त्या वेळी एखाद्या साहसाला निघाव्याप्रमाणे तिला विलक्षण अधीरपणा वाटत होता !

आपल्या मनांतला बेत छपवून दुसऱ्याला ठकविणं किती अवघड असतं त्याचा श्यामाला आज वरचेवर प्रत्यय येत होता.

सकाळीं चहाच्या वेळीं “मला गाडी मिळेल का ? मुंबईत जाऊन यायचं आहे मला ” असं तिनं डॉक्टरकाकांना विचारल्यावर त्यांनीं जेव्हां “घेऊन जा कीं ” असं उत्तर दिलं तेव्हां तिला वाटलं होतं, किती सहज झालं आपलं काम, डॉक्टरना विचारतांना आपली छाती उगीचंच धडधडत होती.

जरा थांबून तिनं प्रश्न केला होता, “मला जरा वेळ लागला तरी चालेल ना ?”

डॉक्टरनीं म्हटलं होतं, “खुशाल वाटेल तितका वेळ ने गाडी. मला आज कुठें बिहिजिटला जायचंच नाही.”

त्यामुळे तर अगदीं पूर्ण निष्काळजी झाल्यासारखं तिला वाटलं होतं.

पण आपल्याला गाडी कशी अगदीं सहजासहजी मिळाली अशा

विचारानं ती आनांदित झाली न झाली तोंच खुर्चीवरून उठून हात पुसतां पुसतां डॉक्टरनीं विचारलं होतं,

“ काय, आज कुठल्या मोहिमेवर जाणार आहेस ? ”

आणि मग चर्येवर यत्किंचित् चलबिचल दिसूं न देतां पहिलं खोटं उत्तर तिला देणं भाग पडलं होतं,

“ कोऑपरेटिव्ह स्टोअर्समध्ये थोडी खरेदी करायची आहे मला. अन् तिथून जाणार आहे एक दोन मैत्रिणींकडे.”

कोण मैत्रिणी म्हणून आतां काका खचित विचारतील अशा हिशोबानं श्यामानं चटकन दोन नावं आठवलीं होती, व त्या नावांच्या मैत्रिणींपैकीं एकीचं लग्न होऊन ती आजघटकेला सोलापूरला होती व दुसरीचा तर तिला स्वतःला बिलकुल पत्ता नव्हता या विचारानं तिला मनांतल्या मनांत हसूं लोटलं होतं. तिनं तीं दोन्ही नावं चापून सांगितलींही असतीं. परंतु तशी वेळच आली नव्हती. तिला आणखी प्रश्न न करतां डॉक्टर दाराकडे वळले होते, गाडी दिल्याबद्दल उघडपणें व अधिक खोटं बोलण्याच्या पापापासून वांचविल्याबद्दल मनांतल्या मनांत तिनं त्यांचे आभार मानले होते, व पोशाख करण्यासाठीं आपल्या खोलीकडे ती मोठ्या आनंदानं धावली होती.

पण सुमारे अर्ध्या तासानं आपला जामानिमा आटपून ती जेव्हां रस्त्यावर तयार असलेल्या गाडीपाशीं आली तेव्हां शोफर म्हणाला “ मालक येणार आहेत ”, आणि तें ऐकतांच तिनं त्रासून मनाशीं म्हटलं, आतां आली का पंचाईत. कारण ज्या कामाला ती निघाली होती तें कोणासहि कळूं देण्याची तिची इच्छा नव्हती. तिच्या मनांत विचार आला, आपण उगीच हा घोटाळा करून बसलों. आपल्याला आगगाडीनं जातां आलं

असतं. आतां मात्र गाडी नको असंहि म्हणतां येणार नाहीं आणि डॉक्टरकाकांना टाळतांहि येणार नाहीं. आतां कसं करायचं?...

तितक्यांत डॉक्टर आले. तिला बसायला सांगून ते स्वतः बसले आणि मोटार चालू झाली तेव्हां त्यांनीं खुलासा केला,

“मी आज जाणार नव्हतों कुठेंच, पण डॉक्टर पेंडशांचा आत्तांच टेलिफोन आला. त्यांच्याकडे एक केस आली आहे ती त्यांना स्वतःला अवघड वाटते, तेव्हां माझा सल्ला त्यांना हवा आहे.”

“होय का ?” अगदीं आनंदल्याचा आविर्भाव करून श्यामा म्हणाली, “बरं झालं कीं, अर्ध्या वाटभर तरी तुमची सोबत झाली मला.”

मनांतल्या मनांत मात्र ती जरा चिंताग्रस्त झाली आणि त्यामुळे वाटेनं ती कांहीं त्यांच्याशीं फारसं बोलली नव्हती.

दवाखान्यापाशीं गाडी थांबली तेव्हां खाली उतरून डॉक्टरनीं विचारलं, “जातेस तूं आतां ? का थांबतेस जरा वेळ ? थांबलीस तर मीहि येईन तुझ्याबरोबर को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्समधें—”

श्यामा मनांतल्या मनांत चिडली. तिला इतकंसुद्धां वाटलं कीं गाडी नको म्हणून त्यांना सांगून खाली उतरावं, आणि बस मिळते का पाहावं; पण तितक्यांत तिला दुसरा एक विचार सुचला व ती म्हणाली,

“पण आधीं मीं आपल्या मैत्रिणींकडे जाईन म्हणतें, आणि तिथून मग वेळ राहिला तर—”

त्यामुळे साहजिकच डॉक्टर चटकन म्हणाले, “असं होय ? मग नको थांबूंस. जा तूं. किती वेळांत येशील परत गाडी घेऊन ?”

आली पुन्हा अडचण ! आतां मात्र श्यामाला अधिक लबाडी

प्रतिज्ञा

करतां येईना व मनांतल्या मनांत त्रासून पण वरकांतीं हसत ती म्हणाली,

“ मला वाटतं मी बसमधनंच गेलेलं बरं. कारण समजा, मला वेळ लागला आणि तुम्हांला उगीचच इथे—”

ती खाली उतरण्यासाठीं अर्धवट जागची हालली, पण डॉक्टर म्हणाले, “ छे छे बसमधनं नको जाऊं. माझं काम आटपल्यावर दहा पंधरा मिनिटं तुझी वाट पाहीन. तोंपर्यंत आलीस तर ठीक नाही तर मला पेंडशांची गाडी मिळेल की.”

“ हो खरंच ” एकदम हसून श्यामा म्हणाली, व गाडीपासून दूर होऊन दवाखान्याच्या इमारतीत शिरून लागलेल्या काकांना तिनं ओरडून सांगितलं, “ शक्य तितक्या लवकर मी येतेंच हं काका.”

डॉक्टर तोंड वळवून म्हणाले, “ नको, नको. माझ्यासाठीं तूं घाई करूं नकोस. सावकाश होऊं देत तुझीं सारीं कामं.” आणि मग ते तिला दिसेनासे झाले.

गाडी चालूं झाली तेव्हां श्यामानं सुटकेचा निःश्वास टाकला, व ती स्वतःशीं म्हणाली, ठकबाजी करणं इतकं अवघड असतं अशी नव्हती कल्पना.

लगेच तिच्या मनांत विचार आला, एका राजकीय दरोड्याच्या संबंधांत पकडलं जाण्याचा संभव असतांना देशांतून नाहीसं होण्याच्या वेळीं आपल्या वडिलांना किती लोकांना कशा कशा प्रकारे ठकवावं लागलं असेल... आपल्या वडिलांचं तें कौशल्य आपल्या अंगी थोडंसं तरी आहे म्हणायचं!...

मग गाडी शहराच्या कोणत्या भागांतून जात आहे याकडे तिचं लक्ष राहिलं नाही. ज्या कामासाठीं ती निघाली होती

त्याचेच विचार तिच्या मनांत येऊं लागले. कारण त्या कामाचा तिच्या वडिलांशींच संबंध होता. कोणाला संभवनीयसुद्धां वाटलं नसतं अशा एका स्थळीं ती चालली होती, व तें साहस ती एकाच आशेनं करीत होती कीं आपल्या वडिलांची कांहीं तरी बातमी आपण काढूं शकूं. त्या दिवशीं रात्री “दि ग्रेट निपॉन सर्कस”च्या खेळाला जावयास निघतांना साहसाच्या ज्या सूक्ष्म कल्पनेनं तिला हर्ष झाला होता तिचाच वाढत्या प्रमाणांत तिला या घटकेला अनुभव येत होता. दसऱ्याच्या दुसऱ्या दिवशीं ती चांदणीहून निघाली तेव्हां जर तिला कुणी सांगितलं असतं कीं आजपासून एका महिन्यानं तुझ्या वडिलांची बातमी मिळविण्याची शक्यता उत्पन्न होईल, तर तें सांगणं वेडेपणाचं वाटून ती हसली असती. पण आपण तेव्हां हसलों असतों या विचारानंच तिला या क्षणीं हसूं आलं. कारण पूर्वी जें अद्भुत व असंभवनीय वाटलं असतं तें आज प्रत्यक्ष घडत होतं. “दि ग्रेट निपॉन सर्कस”चे मॅनेजर “के. योशिदा” यांच्या भेटीला ती निघाली होती. आणि कुठें?...तिनं आपल्या बॅगमधून एक छोटासा कागद काढून त्यावर टिपलेला इंग्रजी पत्ता पुन्हा एकदा वाचला...“खोली नंबर ८, योकोहामा हॉटेल, कुलाबा. (‘रीगल’ सिनेमा पासून ट्रॅमलाइननं गेलं कीं पांच मिनिटांच्या अंतरावर उजव्या हाताला).” आणि मग त्या कागदाची घडी चिमटीत तशीच धरून ठेवून ती स्वस्थ बसली. आपण प्रभाकरबरोबर सर्कसला कशा गेलों, मॅनेजर के. योशिदा यांच्याशीं आपली ओळख कशी झाली, त्यांच्याशीं बोलण्याची संधि मिळतांच आपण संभाषण कसं युक्तीनं हवं त्या वळणानं नेलं, इत्यादि गोष्टींची आठवण तिचं मन करूं लागलं...

प्रतिज्ञा

बौक्समधल्या खुर्चीवर ती प्रभाकरजवळ बसली तेव्हां त्याला नमस्कार करणाऱ्या लोकांनी तिच्याकडे दृष्टिक्षेप टाकीत आपआपसांत कुजबुज केली ती तिच्या नजरेतून सुटली नव्हती. पण त्यामुळे तिला लाजल्यासारखं हि झालं नव्हतं, किंवा अहंकारजन्य सुखहि झालं नव्हतं. लोकांच्या त्या नेत्रपल्लवीचा प्रभाकरच्या चर्येवर परिणाम काय दिसतो तें पाह्यचं तिच्या मनांत एरव्ही आलं असतं. पण त्या दिवशी तसं हि झालं नव्हतं. कारण तिचं सारं चित्त फार निराळ्या प्रकारें गुंतलं होतं. ती सर्कसला आली होती ती एका विशिष्ट हेतूने आली होती. तो कसा साध्य होणार याची तिला कांहीच कल्पना नव्हती. परंतु त्यामुळेच दचकून अगदीं सावधपणें पाहणाऱ्या माणसासारखी तिची नजर झाली होती, व ती सर्वस्वी खिळली होती रंगणांत येणाऱ्या व्यक्तीवर आणि काळे सूट घालून इकडे तिकडे वावरणाऱ्या सर्कसच्या लोकांवर...

पण सुमारे एक तास होऊन गेला, प्रयोगांतले सहा प्रवेश संपले तरी ती ज्याचा सारखा शोध करीत होती तसा सूचक प्रकार तिला दिसला नव्हता. मग ती निराशेने चुळबुळ करूं लागली होती. प्रभाकरानं तिला विचारलं होतं,

“कंटाळा आला होय?”

मान हालवून तिने “नाहीं” म्हटलं होतं, पण तें करतांना तिने त्याच्याकडे दृष्टि वळविली नव्हती.

तितक्यांत बँड थांबला होता. एकदम शान्त झाल्यामुळे तिला कससंच वाटलं होतं. वाचनालयाचे चिटणीस प्रभाकरच्या जवळ येऊन आदबीनं कायसं म्हणाले होते. आणि लगेच प्रभाकर उठून उभा राहिला होता, व लोकांकडे पाहून प्रथम स्मित करून बोलूं लागला होता. तो हिंदांत बोलेल अशी तिची कल्पना

नव्हती. त्यामुळे भाषण ऐकत असतां तिच्या तोंडावर हास्य खेळत होतं.

प्रभाकर नमस्कार करून खाली बसल्याबरोबर चिटणिसांनीं किंचाळल्यासारखा आवाज काढून बोलायला प्रारंभ केला होता. लोक प्रथम मोठ्यांदा हसले होते, पण मग गप्प बसले होते. चिटणिसांनीं आभार मानून प्रभाकरच्या गळ्यांत हार घातला तेव्हां लोकांनीं टाळ्या वाजविल्या होत्या. त्यांनीं तिच्या हातीं एक गुच्छ दिला तेव्हां लांबून कोणसं ओरडलं होतं “ हार नाही का हो त्यांना ? ” आणि कांहीं लोक हसले होते.

तितक्यांत उंची रेशमी काळा सूट घातलेला एक ठेंगणासा जपानी मनुष्य जवळ आला होता. वाचनालयाचे चिटणीस पुटपुटले होते, “ सर्कसचे मॅनेजर— के. योशिदा.” प्रभाकर उठून उभा राहिला होता व मॅनेजरनं त्याच्याशीं हस्तांदोलन केलं होतं. मग अकस्मात् तिच्याकडे वळून त्यानं हात पुढें केला होता. ती गांगरली होती; पण क्षणभरच. तिनेंहि आपला हात वर धरून स्मित केलं होतं. के. योशिदा हसून इंग्रजींत कायसं पुटपुटला होता. तुमच्या भेटीनं फार आनंद झाला असा तिनं त्याचा अर्थ केला होता.

त्याच वेळीं रंगीत कपडे घातलेली एक जपानी मुलगी घाबत आली होती. तिच्या खांद्यावर एक सुंदर जपानी परडी होती. परडीत हार होते. त्यांतला एक घेऊन के. योशिदा प्रभाकरकडे वळला, व “ To you Sir ” असं म्हणून त्यानं तो त्याच्या गळ्यांत घातला होता. तोंपर्यंत त्या गुरोळीसारख्या गालांच्या मुलीनं परडीतून दुसरा हार काढला व ती श्यामाकडे हसत पाहत राहिली. त्या मुलीचे केस भारीच मोहक होते. श्यामाला वाटलं तिला

विचारावं असे केस कसे बांधायचे शिकवशील का मला. पण तितक्यांत योशिदानं दुसरा द्वार घेऊन तिच्यापुढे धरला होता, व “And now to Madam” असं हसत म्हणून तिच्या गळ्यांत घातला होता. मघांशी ओरडणारा माणूस “हां, आतां ठीक झालं कीं नाही बघा !” असं ओरडला होता, व त्यामुळे आजूबाजूस पुन्हा थोडा हशा पिकला होता. योशिदा काय आपल्याला प्रभाकरची पत्नी समजला आहे कीं काय अशा शंकेनं श्यामाला बरंच लाजल्यासारखं झालं होतं.

पुन्हा बँड सुरू झाला, चाबूक कडाडला, सहा सफेत घोडे माना तुकवीत धावत आले व रंगणांत फिरूं लागले तेव्हां लोक शान्त झाले होते, व श्यामाचा संभ्रम नाहीसा झाला होता. तिला वाटलं होतं, योशिदा आतां जाईल.

पण तो प्रभाकरला व तिला म्हणत होता, “आपण थोडं पेय घ्यायसाठीं माझ्या राहुटीत याल तर मला फार आनंद होईल.”

“कांहीं हरकत नाही” असं म्हणून प्रभाकर निघाला होता.

ती दोन पावलं टाकून परतली तेव्हां त्याचं कारण ओळखून योशिदानं तिच्या खुर्चीवरचा लोकरीचा कोट तिच्या हातीं दिला होता. ती हसली होती.

मग तिच्याबरोबर चालतां चालतां रंगणांतल्या घोड्यांकडे बोट दाखवून तो तिला म्हणाला होता,

“हीं घोडी नवी आहेत. पण हें काम आमच्या सर्कशीत आज सतरा वर्षे होत आहे.”

“किती ?—सतरा वर्षे ?” तिच्या मनांत एक कल्पना शरदिशीं येऊन गेली होती.

मग राहुटींत थंड पेय घेत असतां चिटणिसांचा निरोप आला म्हणून प्रभाकर बाहेर गेला तरी ती मुद्दामच जागची हालली नव्हती. ती योशिदाला म्हणाली होती,

“आपण किती दिवस आहांत या सर्कशींत ?”

“वीस वर्षे झालीं.”

“इतकीं वर्षे मॅनेजरच ?”

“छे छे. प्रथम मी घोड्यांचीं काम घेत असे. त्या वेळीं मी अगदीं जवान होतो.”

“होय ?” श्यामानं हसत विचारलं, “मागं ही सर्कस मुंबईला आली तेव्हां आपण होतां ?”

“तर ! आत्तां तिकडे रंगणांत घोडीं जें काम करताहेत तें मला इथेंच शिकायला मिळालं.”

“कोणाकडून ?”

“असंच आपलं.”

अधिक सांगण्याची त्याची इच्छा दिसली नाही.

श्यामा म्हणाली होती, “मला तुमची सवडीनं गाठ घ्यायची आहे.”

“मोठा आनंद होईल मला. काय हुकूम ?”

“मी थोडंसं लेखन करीत असतें. एका मासिकासाठीं आपली मुलाखत द्याल ?”

“कां नाही ? अवश्य देईन.”

“केव्हां ?”

तो म्हणाला होता, “उद्यांच म्हटलं असतं. पण मी जाणार आहे गांवाला. जळगांवाला माझा भाऊ आहे कापसाच्या व्यापारांत त्याच्याकडे. पांच सहा दिवसांनीं परत येईन. पण पुढच्या

प्रतिज्ञा

शनिवारी तुम्ही खेळाला या रात्री. इथे आपण वाटेल तितका वेळ बोलत बसू शकू ? ”

“ अं.....इथे नको... ”

“ मग शनिवारी सकाळी माझ्या खोलीवर या. येऊ शकाल ? ”

ती क्षणभर घोटाळली होती. पण लगेच हसून तिनं म्हटलं होतं, “ येईन. खोलीवर म्हणजे कुठे ? ”

त्यानं स्वशांतून एक नोटबुक काढलं होतं व त्यांतल्या एका पानावर पेन्सिलीनं इंग्रजीत पत्ता लिहून दिलो होता. “ खोली नंबर ८, योकोहामा हॉटेल...”

‘योकोहामा’ हॉटेल, कुलाबा !...

आणि मोटारीचा वेग एकाएकी मंदावल्यामुळे तिनं भानावर येऊन इकडे तिकडे पाहिलं तों तिला आढळून आलं की, पोलिसांच्या आडव्या हातामुळे मोटार रोखली गेली होती ती गिरगांवच्या चौकांत !

पोलिसाचा हात बदलला की गाडी सुरू करण्यासाठी गिरगांवच्या दांड्यावर डावा हात ठेवून तयारीत असलेला ड्रायव्हर तिला विचारीत होता,

“ गाडी सरळ गिरगांव रस्त्यानंच घेऊं ना ? कुठे जायचं आपल्याला ? ”

इतका वेळ चिमटीत धरून ठेवलेली ती कागदाची घडी परत ठेवण्यासाठी बॅगेच्या तोंडाचा चाप उघडीत श्यामा म्हणाली, “आधी फोर्टमध्ये जायचं आहे. रीगल सिनेमा आहे ना, तिथून जवळच.”

“असं ? मग बाहेरून मोठ्या रस्त्यानंच घेतों गाडी तर.” असं ड्रायव्हर पुरतं म्हणतो न म्हणतो तोंच चौकांतल्या पोलिसानं हात बदलला, आणि गाडी पोलिसाला डावी घालून चौकांतून सुटली, व थोड्याच वेळांत क्वीन्स रोडवरून भर वेगानं जाऊ लागली.

चर्चगेट स्टेशनचा चौक जरा अंतरावर दिसू लागला तेव्हां ड्रायव्हरनं विचारलं, “गाडी रीगल सिनेमापाशीच घ्यायची ?”

तो प्रश्न ऐकून एक नवीनच अडचण श्यामाच्या लक्षांत आली.

गाडी अगदी थेट योकोहामा हॉटेलच्या दारापर्यंत न्यावी काय ?... “हां हां, चल रीगल सिनेमापर्यंत. मग सांगतें मी.” असं ड्रायव्हरला उत्तर देऊन ती मनाशी विचार करू लागली. आपण आपल्या मैत्रिणीकडे जाणार आहोंत असं आपण डॉक्टरकाकांना सांगितलं तें या ड्रायव्हरनं ऐकलं आहे, आणि आतां कुलाबा रोडवर एका हॉटेलांत आपण गेलों हें पाहिल्यावर त्याला काय वाटेल ? गिरगांव-ठाकुरद्वार भागा-ऐवजी कोटांतल्या या परदेशी वस्तीत राहणाऱ्या कुठल्या मैत्रिणी तार्झिनी गाठल्या असं आश्चर्य त्याला खचित वाटेल. आणि तें त्यानं डॉक्टरकाकांपाशी एक वेळ नाही पण काकूजवळ अथवा अशोक-जवळ बोलून दाखविलं म्हणजे ? तिच्यासारख्या मुलीनं एका जपानी हॉटेलांत कुणाच्या भेटीला जावं ही खरोखरच दिसण्यांत

भतिज्ञा

मोठी चमत्कारिक गोष्ट होती, आणि अशी गोष्ट मोटार ड्रायव्हर स्वतःजवळ गुप्त ठेवील हें शक्यच नव्हतं. उलट ती दुसऱ्याजवळ सांगतांना तो तिला किती तिखटमीठ लावील, व कर्णोपकर्णी पसरतांना त्या हकीगतीला अखेर काय स्वरूप येईल त्याचा काय नेम होता.... ?

छे, आपण कुठें जातों तें या ड्रायव्हरला समजूं देतां कामा नये. समजा, आपण याला रीगल सिनेमाच्या थिएटरपार्शीं उभं राहायला सांगितलं आणि आपण एकट्याच जाऊन आलों तर !...

पण असं करणं हि बरं नव्हतं. एक तर हॉटेलच्या दारापार्शीं खासगी मोटारिंतून उतरतांना आपण दिसलों म्हणजे तिथल्या लोकांना आपलं जरा महत्त्व वाटेल अशी तिनं साहजिक कल्पना केली होती. डॉक्टरकाकांच्याजवळ गाडी मागण्याचं तिनं ठरविलं होतं तें मुख्यतः याच कारणासाठी. आणि शिवाय आपली गाडी हॉटेलच्या दारापार्शीं लुभी आहे हें ठाऊक असलं, कीं आपल्याला जरा आधार वाटेल असं तिच्या मनांत आलं. योशिदाच्या भेटीसाठी जाण्यांत घोका आहे असं तिला वाटत नव्हतं; तथापि मुंबई शहरांतल्या आपल्याला अगदीं अपरिचित अशा भागांत एका जपानी हॉटेलींत एका जपानी गृहस्थाला...चिनी व जपानी लोकांविषयी, त्यांच्या वागणुकीविषयी, आणि स्वभावधर्माविषयी जराशा चमत्कारिकच कल्पना इंग्रजींतल्या गुप्त गुन्ह्यांच्या कादंबऱ्या वाचून आणि गूढ कारस्थानांचे अमेरिकन चित्रपट पाहून पुष्कळ लोकांच्या मनांत उत्पन्न होतात तशा श्यामाच्याहि मनांत खोल कुठें तरी होत्या. त्यामुळे तिला प्रत्यक्ष भय जरी वाटत नव्हतं तरी भयासारखंच कांहीं तरी वाटत होतं खरं....

तिनं निश्चय केला कीं गाडी अगदीं थेट हॉटेलपार्शीं न्यायची.

ड्रायव्हरला कळलं तरी हरकत नाही. त्याचे परिणाम कसे टाळायचे तें पुढें पाहतां येईल.

तेवढ्यांत गाडी थिएटरपार्शी आली होती व ड्रायव्हर तिंलें विचारीत होता, “आतां कुठें ध्यायची गाडी?”

तिनं चटकन् हॉटेलचं नांव सांगितलं, व “कोणतं हॉटेल?” असं जेव्हां ड्रायव्हरनं पुन्हा विचारलं तेव्हां ती त्याला म्हणाली, “अशी या ट्रॅमलाइननं घे गाडी. अगदीं सावकाश जाऊं दे. मी पाटी दिसते का पाहतें. उजव्या हाताला आहे तें हॉटेल.”

त्याप्रमाणें ड्रायव्हरनं गाडी आस्ते आस्ते चालूं केली, व श्यामा बाहेर तोंड काढून इमारतींवरच्या पाट्या निरखून पाहूं लागली. “मॅजिस्टिक हॉटेल”...कसलंसं “स्टोअर्स”...कसलासा “मार्ट” ...“पॅरिशन कार्पेट्स”...

आणि मग ती एकदम म्हणाली,

“योकोहामा हॉटेल! तें बघ. ती मोठी पिवळी मोटार दाराशीं उभी आहे ना? हं. तेंच.”

ड्रायव्हर मोटार वळवून हॉटेलच्या दाराशीं घेत होता तेव्हां तिचं हृदय धडधडत होतं. भीतीनं नव्हे. आतां काय घडणार कोण जाणे या विचारानं. तिला वाटलं आपला हा घाबरटपणा आणखी वाढला म्हणजे कसं करायचं?

परंतु गाडीतून उतरून हॉटेलच्या पायऱ्या चढून तिनं आंत पाऊल टाकतांच एका नोकरानं जेव्हां आदबीनं जवळ येऊन सलाम करीत विचारलं, “योशिदांच्या भेटीला...?” तेव्हां तिला जरा धीर आला. आणि तिनं मानेनं हूं म्हणतांच तो परिचारक पुढें झाला, व या माझ्या मागोमाग असं त्यानं आपली मान झुकवून खुणावलं तेव्हां तर तिच्या मनाचा घाबरटपणा पार

प्रतिज्ञा

नाहीसा झाला. उंची जाड सतरंजीनं मढविलेल्या जिन्याच्या पायऱ्या चढतांना ती स्वतःशीं हसत होती.

तिनं पाहिलं तों त्या जागेंत पाऊल टाकणाराला एकदम खास जपानमधल्या एखाद्या स्थळीं आव्यासारखं वाटावं असं तिथलं सारं वातावरण होतं. परिचारक जपानी होते, सजावट सामान जपानी होतं, कुंड्यांतलीं झाडं तिनं पूर्वीं कधीं न पाहिलेलीं अशीं तिला वाटलीं, विजेच्या दिव्यांवरचीं ढापणं, भिंतींवरचीं चिलं— सारा थाट जपानी होता. तळमजल्यावर दूर कुठें तरी मुदपाकखाना असेल तिथें तयार होणाऱ्या पदार्थांचा अंधुक वास बाहेरपर्यंत येत होता, तोदेखील युरोपियन हॉटेलांत येतो तसला नव्हता. कांहीं निराळाच ...

आणि थोड्याच अवधींत तिनं जेव्हां योशिदाच्या खोलींत पाय ठेवला तेव्हां तर तिला वाटलं, आपण मुंबई शहरांत आहोंत ? छे छे ! कुठल्या तरी जपानी...

योशिदा तिच्याशीं हस्तांदोलन करीत म्हटलं, “ हॉटेल शोधावं लागलं नाही ना फार ? ”

“ नाही.”

त्यानं तिला एका प्रशस्त कोचावर बसण्याची खूण केली, व ती बसली तेव्हां तिला पाय टेकण्यासाठीं एक छोटंसं स्टूल त्यानं झटकन् पुढं केलं. तें स्टूल किनखापानं मढविलेलं होतं व त्यावर भरतकाम करून सुंदर जपानी देखावा काढलेला होता.

उजव्या बाजूच्या एका टेबलाशीं जाऊन त्यानं उघडलेलीं पत्रं जुळवून ठेवलीं, व न उघडलेलीं कोणाकोणाचीं असावीत तें पाहिल्यासारखं करून परत ठेवलीं. मग तो तिच्यासमोर खुर्चीवर बसला, तेव्हां श्यामानं विचारलं.

“ माझ्या येथ्यानें तुमच्या कामांत व्यत्यय तर... ? ”

“ छे छे ! बिलकुल नाही. तुम्ही आठव्यानें फार आनंद झालाय मला.” तो हसत म्हणाला.

त्याला इंग्रजी चुकत माकतच येत होतं अन् त्याचे उच्चार तर फार गमतीचे होते हें त्या दिवशीं रात्री पहिल्या ओळखीच्या वेळींच तिच्या ध्यानांत आलं होतं. त्या रात्री दिसला त्याहून तो आज जरा निराळा दिसत आहेसं तिला वाटलं. दिव्याच्या झगझगाटांत त्याच्या चर्येवरची पोक्तपणाची छटा तेव्हां छपली असावी. आज त्यानें चदामी रंगाच्या रेशमी कापडाची विजार अन् जाकीट घातलं होतं, अन् तसल्याच रंगाचा पण तलम शर्ट त्याच्या अंगांत होता. खोलीच्या साऱ्या खिडक्यांवर पडदे रुळत असल्या-मुळें सूर्यप्रकाश मंद व मृदु होऊन पसरल्यासारखा वाटत होता, व त्या प्रकाशांत योशिदाची शरीरकान्ति ज्या वर्णाची दिसत होती त्याचें कसं वर्णन करावं असा विचार श्यामा मनाशीं करूं लागली...

तितक्यांत त्यानें विचारलं, “ त्या दिवशीं आमचा प्रयोग तुम्हांला आवडला का ? ”

“ अतिशय.” ती हसत म्हणाली, “ तुमचा मुक्काम चांगला चाललेला दिसतो.”

“ होय. आमची सर्कस मागं मुंबईला आली तेव्हां खूप पैसे मिळाले. याहि वेळीं खूप मिळतीलसं दिसतं.”

“ तुमची ही सर्कस फार जुनी आहे ना ? ”

“ फार ! ”

“ तुम्ही केव्हां शिरलात या सर्कशीत ? ”

“ मला वाटतं मी अठरा वर्षांचा होतो तेव्हां.” असं सांगून तो हसला व म्हणाला, “ म्हणजे माझी मुलाखत सुरू देखील केलीत की काय तुम्ही ? ”

श्यामा हसली. “ हो, तसं म्हणायला कांहीं हरकत नाही.”

तो मनःपूर्वक हसला व म्हणाला, “ ठीक ठीक. विचारा तुमचे प्रश्न.”

मग तिच्या प्रश्नांना उत्तर देतां देतां त्यानं पुष्कळच हकीगत सांगितली.

तो हायस्कुलांत शिकत असतांना घरून पळाला होता व या सर्कशीत दाखल झाला होता. आतां त्यानं नशीब काढलं तेव्हां आईबाप व नातलग त्याला मानूं लागले होते; पण त्या वेळीं घराण्याच्या नांवाला काळं फासलं म्हणून साऱ्यांनीं त्याच्यावर आग पाखडली होती. त्यानं सारे देश पाहिले होते. अमक्या देशचे लोक एकजात चांगले अगर वाईट असं म्हणणं किती वेडेपणाचं असतं, सगळ्याच देशांतल्या लोकांत चांगले वाईट दोन्ही असतात, हें त्याला पुरतं कळलं होतं. सर्कसबरोबर भ्रमन्ति करतांना मनुष्यस्वभावाची फार ओळख होते अन् तत्त्व-ज्ञानहि तयार होतं. या धंद्यांत पडल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप कधींच झाला नव्हता. या उद्योगांत बारा गांवचं पाणी प्यावं लागतं, अन् स्नेहीसोबती मिळतात ते चार दिवसांपुरते. ज्याची मैत्री त्याच्या हृदयावर कोरली गेली असा एकच माणूस त्याच्या हयातींत त्याला भेटला होता. त्याला तो एक प्रकारें गुरुस्थानी मानीत असे. कारण घोड्यांची परीक्षा करण्याची विद्या त्या मित्रा-कडूनच त्यानं मिळवली होती, अन् घोड्यांचीं किती तरी कामं त्यानंच शिकवलीं होती....

येथपर्यंत हकीगत येतांच श्यामा म्हणाली,

“ तो तुमचा मित्र हिंदी होता ना ? ”

योशिदानं मान हालविली.

श्यामा म्हणाला, “ तो प्रथम तुम्हांला मुंबईस भेटला— ”

योशिदा अत्यंत विस्मयचकित झाला. त्यानं विचारलं.

“ तुम्हीं कसं ओळखलं— ? ”

श्यामा चटकन् म्हणाली, “ त्या तुमच्या मित्राची मी मुलगी— ”

आतां योशिदाच्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाहीं.

तोंडावर बोट ठेवून तो “ छे, छे ! ” असं कांहींसं स्वतःशीं पुटपुटला.

आणि मग उठून तिच्या अगदीं जवळ उभं राहून त्यानं तिच्याकडे

निरखून पाहिलं. त्याच्या तोंडावर हास्य उमटलं, व मग एकदम

टाळी वाजवून तो म्हणाला,

“ हर्षानं नाचावंसं वाटतंय मला. माझ्या मित्राची तूं मुलगी ? ”

त्याचं लक्ष दाराकडे गेलं. त्यानं झटकन पुढं होऊन तें बंद

कलं. आणि पुन्हा तिच्याजवळ येऊन त्यानं अगदीं हलक्या

आवाजांत म्हटलं,

“ ऐक, नीट लक्ष देऊन ऐक ! ”

६

दारासमोर टॅक्सी उभी राहिलेली दिसतांच बंगल्यांतून धांवत आलेल्या बालूला सामान दाखवून अन् टॅक्सीवाल्याचे पैसे चुकते करून अशोक जो गडबडीनं आंत गेला तो दिवाणखान्यांतूनच “श्यामाताई! ए श्यामाताई!” अशा हाका मारीत तिच्या खोलीकडे वळला.

आज दहाबारा दिवसांनी तो कलकत्त्याहून परत आला होता, आणि आपल्या प्रवासांतल्या अन् इतर गमती तिला सांगण्यासाठी व तिच्या हकीगती ऐकण्यासाठी तो अधीर झाला होता. कलकत्त्यास पोचल्यावर दुसऱ्या दिवशी त्यानं तिला एक पत्र धाडलं होतं व तिच्याकडून त्याचं उत्तर येईल अशी अपेक्षा केली होती. पण तिच्याकडून पत्र आलं नव्हतं, व त्याबद्दल तिच्यावर रागवावं की तिच्यावर एक नाजुक आरोप करून तिची चेष्टा करावी याचा निर्णय त्याला करतां आला नव्हता. त्यानं विचार केला होता श्यामा भेटल्यावर रागरंग पाहून ठरवूं काय बोलायचं तें. रुसभ्याची व थट्टेची दोन्ही प्रकारची बोलणी त्यानं मनाशी योजून

ठेवलीं होतीं, व श्यामा कोणत्या वृत्तींत आपल्याला भेटते आणि घासून पुसून तयार ठेवलेल्या शब्दास्त्रांपैकीं आपल्याला तिच्यावर कोणतं फेंकायला मिळतं तें पाह्यची त्याला घाई झाली होती. खोलीशीं पोंचेपर्यंत त्याच्या तोंडून तिच्या नांवाच्या पांचसहा तरी हाका बाहेर पडल्या असतील.

श्यामा खोलींत नसल्याचं पाहून त्याचा हिरमोड झाला.

ती कदाचित् आईशीं बोलत बसली असेल अशा कल्पनेनं तो परत फिरणार होता; पण तितक्यांत डावीकडच्या स्नानगृहांतून बादली उचलल्या ठेवल्याचा आवाज त्याला ऐकूं आला. श्यामाच स्नान करीत असावी असं त्याला वाटलं, अन् म्हणून तिची वाट पाहत खोलींतच थांबायचं त्यानं ठरविलं. टेबलाजवळच्या खुर्चीवर तो बसला, व त्यानं खिशांतलं सिगरेट पाकिट काढलं. पाकिटांत एकच सिगरेट होती. ती काढतां काढतां त्याच्या मनांत आलं, प्रवासांत फार ओढतों आपण सिगरेट्स, हें कांहीं चांगलं नाहीं. आतां प्रायश्चित्त म्हणून दोन दिवस धूम्रपान बिलकुल बंद करायचं. विकतच घ्यायचं नाहीं पाकिट. ही उरलेली एक सिगरेट आत्तां ओढायची, पण नंतर...

त्यानं रिकामं पाकिट खिडकीच्या दोन गजांतून नेम धरून भिरकावलं पण तें एका गजाला आपटून परत आंतच पडलं. तो स्वतःशीं किंचित् हसला. सिगरेटचं थोटूक बाहेर फेकावं तों तें नक्की गजाला लागून उलट यावं असंच बहुतेक वेळां होत असे त्याची आठवण होऊन त्याला गंमत वाटली. जळकं थोटूक परत आलं कीं उठून पावलानं विज्ञवणं भाग पडे. आत्तां पाकिट होतं तेव्हां जागेवरून उठण्याची गरज नव्हती. त्यानं सिगरेट ओठांत धरली व तो काढ्याच्या पेटीसाठीं खिसे चाचपूं लागला.

तितक्यांत त्याचं लक्ष समोरच्या भिंतीकडे गेलं, व भिंतीवर-
च्या कॅलेंडरशेजारी एक छोटासा नकाशा पाहून त्याला आश्चर्य
वाटलं. हा नकाशा पूर्वी त्या ठिकाणी नव्हता खास. उषाका व
श्यामाताई इकडे यायच्या आधी तर नव्हताच, पण कलकत्त्यास
जाईपर्यंतही त्याला तो कधी दिसला नव्हता. गेल्या दहा
दिवसांतच तो या ठिकाणी आला असला पाहिजे. श्यामाला
भूगोल विषयाची आवड असल्याचं तिच्या बोलण्यावरून त्याला
कधीच वाटलं नव्हतं. मग हा नकाशा कशासाठी ? तिनं काय
एखाद्या शाळेंत मास्तरणीचं काम पत्करलं होतं की काय ?...

मनाशी असं आश्चर्य करीत तो खुर्चीवरून उठला, व जवळ
जाऊन त्यानं नकाशाकडे जरा निरखून पाहिलं तेव्हां त्याचं आश्चर्य
अधिकच वाढलं. कारण चारी खंड एकत्र दाखविणाऱ्या त्या नका-
शांत कुणी तरी—अर्थात् श्यामानंच—प्रवासाचा मार्ग दाखविल्या-
प्रमाणे तांबड्या शाईची जाड रेष मारली होती. मुंबई—कायरो—
अलेक्झांड्रिया—नेपल्स—रोम—फ्लॉरेन्स—व्हेनिस...

है आहे तरी काय असं मनांतल्या मनांत पुटपुटत ती उत्तरेस
वर चढत जाणारी रेषा अशोक पाहू लागला.

इटलीची सरहद्द ओलांडून व ऑस्ट्रियांतून बाहेर पडून ती
रेषा जर्मनीच्या म्यूनिक, स्टुटगार्ट या शहरांवरून गेली होती, व
फ्रांकफुर्टवर संपली होती. त्यांनावाभोंवतीं तांबड्या शाईचं एक
छोटं वर्तुळ काढलं होतं ...

आणि तेथून लाल रेषेचा तो बाण जो सरळ पश्चिमेकडे
आडवा गेला होता तो उत्तर अमेरिकेंत घुसून शिकागो शहरावर
थांबला होता. त्या नांवाभोंवतींही छोटं वर्तुळ काढलं होतं...

नकाशांत आणखी कुठं अशा रेखा दिसतात का म्हणून अशोक-
नं अगदीं बारकाईनं पाहिलं, पण त्याला एकहि रेघ दिसली
नाही. मात्र फ्रांकफुर्ट शहरापाशी १९२३ अन् शिकागोपाशी १९३५
असे सन लिहिलेले त्याला आढळले....

अशोकला अत्यंत चमत्कार वाटला. हें काय गूढ आहे त्याला
कळेना. पण सिगरेटचे दोन तीन झुरके मारल्यावर त्याच्या मनांत
आलं, कॅनन डॉइलच्या रोमांचकारी कादंबऱ्यांतल्या डिटेक्टिव
नायकाप्रमाणें तर्काचं जाळं विणण्याची ही काय खुळी खटपट
चालवली आहे आपण ? —अन् ती सुद्धां किंचित् गुलाबी थंडी
अन् प्रसन्न सूर्यप्रकाश अशी सुंदर सकाळची हवा पडली असतांना
आणि आईकडून लवकरच येणारा सुंदर चहा चांगला दोन कप
पिण्याची इच्छा असतांना ! असेल ती तांबडी रेघ कुणी तरी
मारलेली. फार फार तर मघाशी आपल्या मनांत जी विचित्र शंका
आली ती खरी असेल. श्यामानं शाळेंत नोकरी घरली असेल,
अन् तिथल्या मर्कटांना भौगोलिक ज्ञानामृत पाजण्यासाठी...

तो परत टेबलापाशी आला.

त्यानं एक पुस्तक सहज चाळायला म्हणून उचललं तों त्याच्या-
खालीं एक पाकीट त्याला दिसलं. त्यावर त्याचाच कलकत्त्याचा
पत्ता लिहिलेला होता. त्यानं तें उचलून पाहिलं तों तें बंद केलेलं
नव्हतं. आतला नोटपेपर काढून तो वाचूं लागला.

“ प्रिय अशोक,

तुझी चिठी पोंचली. एवढ्याशा पत्राला मी पत्र म्हणायला
बिलकूल तयार नाही. पण चिठी कां होईना, आठवण ठेवून
धाडलीस याबद्दल थॅक्स. इकडनं गमतीची बातमी म्हणून काय

प्रतिज्ञा

लिहूं तुला ! प्रभाकरांच्याबरोबर मी गेल्या शनिवारी सर्कसला गेलें होतें ही बातमी कदाचित् interesting वाटेल तुला. फार चांगली होती सर्कस. त्यांत कसरत करणाऱ्या जपानी बाया नकट्या नाकाच्या अन् बारीक डोळ्याच्या पण फार छान होत्या. तब्येत किती सण-सणीत साऱ्यांची, हातपाय किती बांधेसूद अन् अंग किती गोरंपान ! एकीचे तर डोळेसुद्धां मोठे होते, अन् फुलाफुलांच्या डिझाइनची चड्डा अन् काचोळी अशा वेषांत ती खरोखरच जगानमधील 'चेरी' झाडांच्या वनांतून आलेली परीच वाटत होती. तूं असतास तर खचित तिची ओळख करून घेतली असतीस, व तुझें चित्र काढूं देतेस का मला म्हणून तिला सरळ विचारलें असतंस. मग माझें चित्र काढायची आठवणदेखील राहिली नसती तुला ! तेव्हां नव्हतास तेंच बरें झालें.

आणखी एक गंमत सांगूं का ?

त्या सर्कसच्या मॅनेजरची अन् माझी ओळख झाली आहे. त्याची मुलाखत घेणार आहे मी मासिकांत द्यायसाठी. तूं येईपर्यंत मी त्याची चांगलीच ओळख वाढवून ठेवणार आहे. तुला फुकट घेऊन जातां आलें पाहिजे मला सर्कसला तूं परत येशील तेव्हां. म्हणजे आपली चुलत बहीण खरोखरच कोणी तरी वजनदार स्त्री आहे हें तुला पटेल, अन् मग माझी चेष्टा जरा कमी करशील तूं.

काल संध्याकाळीं प्रभाकरांच्या घरीं..."

परंतु तें वाक्य तसंच अपुरें होतें, अन् त्याच्याखाली आणखी कांहीं मजकूरही नव्हता. सहीसुद्धां नव्हती. नंतर केव्हां तरी पत्र पुरं करून टाकूं अशा विचारानें श्यामानं त्याची घडी करून तें पाकिटांत घालून ठेवलें असलें पाहिजे, व मग त्या पत्राचें तिला विस्मरण पडलें असलें पाहिजे.

अशोकनं पलाच्या प्रारंभीच 'चेरी'च्या वनांतून आलेल्या परीचं वर्णन पुन्हा एकदां झटपट वाचलं, व तें पत्र त्यानं आपल्या कोटाच्या खिशांत ठेवलं. एखाद्या कसबी चित्रकारानं ब्रशाच्या मोजक्या फटकाऱ्यांत दृश्य उभं करावं त्यासारखं श्यामाचं तें वर्णन त्याला वाटलं होतं. श्यामा जशी रूपानं तशीच बुद्धीनंही मोह पाडणारी होती अशा अभिमानानं त्याचं हृदय भरून आलं, व तो स्वतःशीच हसला.

सिगरेटचं थोडक टाकण्यासाठी तो खिडकीजवळ गेला तों तिथल्या छोट्या टेबलावर कांचेच्या दडपणाखाली छापील कागदाचं लहानसं पुडकं त्याला दिसलं. त्यानं ते कागद उचलून चाळले. ऑक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस कलकत्ता शहरीं भरलेल्या “ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी”च्या अहवालाचे कागद होते ते. “ज्या प्रांतांत काँग्रेस अधिकारारूढ आहे तिथल्या एकूण एक राजबंदीची मुक्तता झाली पाहिजे.” अशी मागणी करणाऱ्या मसानी यांच्या ठरावावर तांबड्या पेन्सिलीची ढळढळीत फुली होती. त्या पानावरून ओझरती दृष्टि टाकतां टाकतां अशोक मनार्शी म्हणाला, हे कागद अर्थात् प्रभाकरकडून आले असले पाहिजेत... पण यांचा येवढा सूक्ष्म अभ्यास करायचं श्यामाला काय कारण ? ...का काँग्रेसच्या कारभाराविषयी तिचं अनुकूल मत बनविण्याची खटपट प्रभाकर करूं लागला होता ?...

तिथल्यांत बालू चहा घेऊन खोलींत आला म्हणून त्यानं ते कागद परत टेबलावर ठेवले. मग त्याला एकदम आठवण झाली की, श्यामा झान आटपून येईल म्हणून तिची आपण वाट पाहत होतो. त्यानं बालूला विचारलं,

“हैं काय रे, एकच कप आणलास ? आणखी एक आण ना ? ताईसुद्धां घेईल चहा.”

“ताईसाच ?—” बालून आश्चर्यानं विचारलं.

“न्हाणीघरांत स्नान करते आहे ना ती ? आटपलं कीं इकडे येईल—”

“न्हानीघरामंदी हायेत कुठं त्या ? ”

“म्हणजे ?—मग कोण आहे ? ”

“सैपाकिनकाकू करत असल अंगुळं, ताईसाच तर कवाच गेल्या भाइर...”

“गाढवच आहेस. जा ! ” अशोकनं रागानं म्हटलं.

पण बालू खोलीबाहेर गेला तेव्हां खरं पाहतां कोण गाढव होतं तें ध्यानांत येतांच अशोक स्वतःशींच मोठ्यांदा हसूं लागला.

चहा पिऊन झाल्यावर त्यानं सावकाशपणें स्नान आटपलं, व शट घालतां घालतां आज कोणकोणतीं कामं करायला हवींत असा तो विचार करूं लागला. जेवणाची वेळ होईपर्यंत कुठेंच जाऊं नये, जेवूनच एकदम बाहेर पडावं असं मनाशीं ठरवीत तो मघल्या दिवाणखान्यांत आला. पण तितक्यांत त्याला वाटलं कीं प्रभाकरशीं थोडं काम आहे तें केलंच पाहिजे. प्रभाकराचा बंगला खारलाच होता. डॉक्टरांच्या बंगल्यापासून दहा मिनिटांच्या अंतरावर. पण तेवढं अंतरसुद्धां चालून जाण्याची या घटकेला अशोकची इच्छा नव्हती; म्हणून तो टेलिफोनजवळ गेला, व नंबर फिरवून म्हणाला,

“हलो ! अं...कोण बाबू ? मी अशोक बोलतो आहे.—अरे प्रभाकर आहेत ना घरांत ? ”

“ न्हाईत. ”

“ नाहीत ? कुठें गेले माहित आहेत का तुला ? ”

“ न्हाई बा. सांगूनश्यान् गेलं न्हाई. ”

“ असं ? ”

“ हा. म्हंजी असं झालं, मी बांगत पानी मारीत व्हतो तवा आपल्या ताईसाब इकडं आल्या— ”

“ कोण ? आमची श्यामाताई ?— ”

“ व्हय, तर दुसरं कोन ?—तर काय सांगत व्हतो ? ताईसाब आल्या. त्या पायरीवरच उभ्या बगा अशा, तर वरनं साहेब ओरडलं, आलोंच. मंग त्याे लगुलग खाली आलं अन् दोंग मिळूनश्यान मोटारीमंदी— ”

“ असं असं बरं. ” अशोक म्हणाला.

“ आपला काई निरोप सांगायचाहे ? ”

“ निरोप होय ? आं...कांहीं नाही. मी फोन केला होता येवढंच सांग. ” असं म्हणून अशोकनं टेलिफोन बंद केला.

आपल्या खोलीकडे जातां जातां त्याच्या मनांत आलं, ताई सर्कसला प्रभाकरबरोबर गेली, त्यानं दिलेले ते कागद तिच्या टेबलावर होते, अन् आतां दोघंजण मिळून...गेल्या दहा दिवसांत बरीच प्रगति केली होती म्हणायची महात्मा बंडोपंतांनीं !...

श्यामाची चेष्टा करण्यासाठीं संभाषणाचे किती तरी खट्याळ प्रारंभ त्याला भराभर सुचूं लागले...येऊं दे आतां ती परत...

प्रतिज्ञा

आरशासमोर उभं राहून केंस विचरतांना तो फार खुर्षीत
गुणगुणत होता,

“ ... एक होती रा SS णी SS ”

श्यामाहि रात्री आपल्या खोलीत निजण्यापूर्वी आरशासमोर
केस विंचरीत होती.

पण ती स्वतःशीं गाणं गुणगुणत नव्हती.

तिच्या मनांत ज्या विचारांची हालचाल त्या घटकेला सुरू
होती त्यांचं स्वरूप कांहींसं गंभीर होतं. ज्या उल्हासांत व आनंदांत
तिचा संबंध दिवस गेला होता त्याची प्रतिक्रिया म्हणून हें गांभीर्य
तिच्या मनावर आलं होतं, अन् त्यामुळे तें घालविण्याचा यत्न
करण्याची तिची इच्छा नव्हती. उलट तिला तें हवंसं वाटत होतं.
कारण ती दिवसभर हसतखेळत वावरली होती तें आपल्या मनाच्या
कांहीं वृत्ती दडपून. एकीकडे गमतीचीं बोलणीं बोलत असतांना
तिला सारखं वाटलं होतं, आतां हें संपेल अन् मला एकान्त मिळेल
तर बरं होईल. रात्री जेवणं आटपल्यावर जरा बाहेर भटकून येण्याची
कल्पना अशोकनं काढली होती. पण तिनं म्हटलं होतं, “ नको;
मला अगदीं थकून गेल्यासारखं वाटतंय.” मग ती कांहीं वेळ रोडेओ
ऐकत बसली होती व दहा वाजले तेव्हां त्याला म्हणाली होती,
“ ए आतां निजतें रे मी.” “ जातेस ?—बरं गुड-नाइट.” असं

अशोक हसून म्हणाला होता. आपल्या खोलीचं दार तिनं ओढून घेतलं तेव्हां ती स्वतःशीं म्हणाली होती, “थकलं बाई !”

तिनं एकदम अंथरुणांत अंग टाकलं होतं. तिला विलक्षण थकवा वाटत होता. आणि तो थकवा शरीराचा नव्हता; मनाचा होता. मन मोकळं न करतां बराच वेळ वागावं लागलं कीं माणसाला जो शीण येतो तो तिला आला होता.

दुपारीं जेवणाच्या वेळेस ती घरीं आली तेव्हां अशोक कलकल्यातून परत आलेला तिला आढळला होता. ती भेटतांच त्यानं जो चेष्टेचा भडिमार सुरू केला त्याला तोंड देतां देतां तिला पुरेवाट झाली होती. मग जेवणानंतर तो म्हणाला होता, “आतां तूं काय करणार आहेस ?”

तिनं उत्तर दिलं होतं, “दोन तास चापून झोंप काढणार आहे.”

“नाहीं नाहीं. कपडे कर. आज संबंध दिवसभर माझ्याबरोबर हिंडलं पाहिजे तुला. मला कामासाठीं पांच सहा ठिकाणीं जायचं आहे. पण तुला कंटाळा येऊं देणार नाहीं. खूप गमती सांगायच्या आहेत तुला. अन् त्या शिळ्या झाल्यावर सांगण्यांत काय मजा आहे ? चल चल, झोंप बुडूं दे आजच्या दिवस. हं आटप. कपडे करून ये.”

मग तिचा नाइलाज होऊन तिला त्याच्याबरोबर जावं लागलं होतं, अन् त्याच्या कामांतून सवड मिळून तो व ती अशीं दोघंच जेव्हां जेव्हां गाडीतनं जातां जातां, अगर हॉटेलांत चहा घेतां घेतां, अगर संध्याकाळीं समुद्राचा वारा खात बोलत बसलीं होती तेव्हां तेव्हां बाकी बोलणं सोडून त्यानं प्रभाकराची गोष्ट काढावी व तिची चेष्टा करावी असं झालं होतं.

त्याची ती बोलणी चतुराईनं उलटवून तिने त्याला भरपूर हसविलं होतं. त्याच्या कोट्या ऐकून हसतांना ते हसणं मनःपूर्वक नसेल अशी शंकादेखील तिने अशोकला येऊ दिली नव्हती. पण अंतर्ध्यामी त्या साऱ्या नर्मविनोदापासून तिला सुख होत नव्हतं. अशोक समजत होता त्याप्रमाणे तिच्या मनांत प्रभाकरविषयी कांही नाजूक भावना उत्पन्न झालेली असती तर तिला ते सुख झालं असतं. पण—

आतां रात्री आपल्या अंथरुणांत पडल्या पडल्या झामा मनाशी विचार करूं लागली, आपल्या मनांत प्रभाकरविषयी नाजूक भावना कधी उत्पन्न होईल काय ?.....

तिला ते संभवनीय वाटेना.....

आणि तरी ती गेल्या दहा दिवसांत प्रभाकरशी बऱ्याच मोकळेपणानं वागली होती, आपलं मन त्याच्याकडे आकर्षित होत आहे अशा समजुतीनं तो वागत होता असं तिला आढळून आलं होतं, आणि त्याची ती समजूत चुकची होती तरी तसं त्याच्या निदर्शनाला आणण्याचं तिने टाळलं होतं. कां ?...

कोणत्या हेतूनं ती प्रभाकराचं मन आपल्याकडे ओढून घेत होती ?...

याला वंचना म्हणतां येईल काय ?... असा विचार करीत ती कांही वेळ पडली आणि इकडे तिकडे हिंडणारी तिची दृष्टि जेव्हां भिंतीवरच्या त्या नकाशाकडे वळली तेव्हां ती त्यावरच बराच वेळ स्थिर झाली, व मग ती अखेर मनाशी म्हणाली, “ नाहीं. यांत वंचना नाहीं. अन् असली तरी ती क्षम्य आहे.”

तिचे वडील हयात होते. ते आज घटकेला कुठे होते तेहि तिला योशिदानं सांगितलेल्या हकीगतीवरून कळलं होतं. त्यांना

परत मायदेशांत यायला मिळालं पाहिजे असं तिला तीव्रतेनं वाटत होतं. तें बडायचं तर त्या बाबतींत सरकारच्या धोरणाची प्रतिकूलता निवळायला हवी, व या कामी प्रभाकराचं साहाय्य आपल्याला होईल हें तिला उघड दिसत होतं. अन् म्हणून त्याचं प्रियाराधन आपल्याला सुखदायक होत आहे अशी त्याची समजूत राहावी अशा धोरणानं ती गेल्या दहा दिवसांत वागली होती....

प्रभाकरच्या या समजुतीचा भलताच परिणाम झाला तर?... आपण त्याच्याशी लग्न करण्यास उत्सुक आहोंत असं वाटून त्यानं जर विचारलं “तूं माझी होशील का ?” तर?...

ही कल्पना कधी कधी तिच्या मनांत आली होती. आत्तांही आली.

पण श्यामा मोठी विचित्र मुलगी होती. या कल्पनेची तिला भीति वाटली नाहीं. तिचे वडील मायदेशाला परत यावेत असं तिला करतां आलं तर त्याची किंमत म्हणून प्रभाकरवर प्रेम नसतांनाहि त्याच्याशी लग्न करायला तिची तयारी होती !

अजून कुठल्याहि तरुणावर तिनं प्रेम केलं नव्हतं. तो विषय तिच्या ओळखीचाच नव्हता. आपल्या पित्याबद्दलच्या उत्कट अभिमानानं व प्रेमानं तिचं हृदय भरलेलं होतं. पित्याच्या भेटीची एकच ओढ तिच्या जिवाला ठाऊक होती. त्यासाठीं वाटेल तें दिव्य करायला ती तयार होती !

भिंतीवरच्या त्या नकाशाकडे ती ज्या ज्या वेळीं पाही त्या त्या वेळीं तिनं काढलेली ती लाल रेषाच फक्त तिला दिसूं लागे. कायरो—अलेक्झांड्रिया—नेपल्स—रोम इत्यादि लाल रेषेनं सांघलेल्या नकाशांतल्या त्या स्थळांकडे दृष्टि लावून बघत राहिलं कीं, योशिदाच्या तोंडून आपल्या वडिलांची हकीगत आपण पुन्हा

प्रतिज्ञा

ऐकत आहोंत असा तिला स्पष्ट भास होई. आणि त्या दिवशीं योशिदाच्या खोलींत जितक्या तल्लीनतेनं तिनं ती ऐकली होती तितक्याच तल्लीनतेनं ती सारी हकीगत ती आठवूं लागे.

ती आठवतां आठवतां सिनूकाकांनीं लिहून ठेवलेल्या तिच्या पित्याच्या पूर्वचरित्रांतल्या हकीगती तिच्या मनांत येत, आणि तिला वाटे, आपल्या वडिलांचं एकंदर चरित्र म्हणजे देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या प्रतिज्ञेची एक रोमांचकारी पण सुसंगत हकीगत म्हटली पाहिजे.

१९०५ सालीं आनंदराव म्हणजे अवघा सोळा वर्षांचा बेल-गांवच्या शाळेंत जाणारा मुलगा होता. परंतु त्या वयांत वासुदेव बळवंत फडके हें त्याचं दैवत होतं. बंगाल्यांतले देशभक्त तरुण बॉम्ब तयार करतात अशा हकीगती ऐकून त्या कवनेचं वेड त्यानं घेतलं होतं. एकदां चांदणी गांवाला कलेक्टर भेट देणार होता तेव्हां बॉम्ब तयार करून त्याच्यावर टाकण्याचा त्यानं बेत केला होता. पण कसा कोण जाणे त्याच्या वडिलांना त्या गोष्टीचा सुगावा लागला व त्यांनीं त्याला खरपूस चोप दिला होता. आनंदराव घरांतून नाहींसा झाला होता, व त्याचा शोध जेव्हां अखेर छत्र्यांच्या सर्कशींत लागला तेव्हां तेथून समजूत घालून त्याला घरी आणणं त्याच्या वडिलांना भाग पडलं होतं. पुढे १९०७ सालीं मॅट्रिकची परीक्षा पास होऊन डेक्कन कॉलेजांत तो दाखल झाला तेव्हां तर टिळकांच्या जहाल राजकारणाचा त्याच्यावर फारच परिणाम झाला होता. कॉलेजांतलं अभ्यासक्रम पुरा करण्याच्या आधींच तो एका पंजाबी मित्राबरोबर उत्तर हिंदु-स्थानाकडे गेला होता. १९१२ सालीं दिल्ली शहरी लॉर्ड हार्डिज यांच्यावर भर मिरवणुकींत बॉम्ब फेंकला गेला तेव्हां जी धरपकड

झाली तीत आनंदरावहि पकडला गेला होता. परंतु दीड महिना कच्च्या कैदेत राहावं लागण्यापलीकडे त्याच्यावर कांहीं संकट आलं नव्हतं. मग तो चांदणी गांवाला परत आला होता व त्याचं लग्न झालं होतं. लोकांना वाटलं होतं, आतां आनंदराव साऱ्या चळवळी खटपटी सोडून आपल्या गांवीं स्थिर होऊन राहील. परंतु ती कल्पना खोटी ठरली होती.

जर्मन रंग विकणारा एक जर्मन बेळगांवला आला तेव्हां त्याची व आनंदरावची ओळख झाली. तो जर्मन इसम गुप्त हेर होता. जर्मनींतून हिंदुस्थानांत शस्त्रं आणण्याचे गुप्त बेत ते दोघे करूं लागले. पुढें १९१४ चं महायुद्ध सुरू झालं; तो जर्मन इसम हिंदुस्थानांतून नाहींसा झाला.

लोकमान्य टिळक मंडालेहून सुटून परत आले आणि त्यांची होमरूल लीगची चळवळ एखाद्या वावटळीसारखी देशभर पसरली होती. आनंदराव ताबडतोब टिळकांकडे गेला. त्यांनीं वऱ्हाड-नागपूरच्या भागांत जो विद्युद्देगी अविस्मरणीय दौरा काढला त्या दौऱ्यांत आनंदराव त्यांचा शरीररक्षक होता.

पण परदेशांतून गुप्तपणें शस्त्रसामुग्री आणून कांहीं तरी घाडशी उद्योग करण्याचे त्याचे विचार कांहीं केल्या सुटेनात, आणि त्या बाबतींत प्रोत्साहन देण्यास तर टिळक बिलकुल तयार नव्हते. मग त्यांचं सान्निध्य सोडून आनंदराव चांदणीला परत आला होता...

आपल्या पित्याच्या या पूर्वचरित्राचं श्यामाला स्मरण होई आणि मग योशिदानं सांगितलेली हकीगत आठवली कीं तिला वाटे, तिच्यांत विस्मयकारक असं काय आहे ? आपल्या देशबांधवांच्या निःशस्त्रपणाची चीड बाळगणाऱ्या व परकी राज्यकर्त्यांना आपलं

प्रतिज्ञा

सामर्थ्य पटवून देण्याची प्रतिज्ञा करणाऱ्या आपल्या वडिलांची कांही निराळी हकीगत तिला कळली असती तरच तिच्यावर तिचा विश्वास बसला नसता. एखाद्या विलक्षण कादंबरीतील सुसंगत घटना वाचीत गेल्याप्रमाणे आनंदराव मुंबईस सर्कसमधे दाखल झाले त्यानंतरच्या योशिदानं सांगितलेल्या गोष्टी ती आठवू लागली...

तो तिला म्हणाला होता, “तुझ्या वडिलांचे पूर्वचरित्र मला फार पुढे कळले. मी त्याचा एक अत्यंत विश्वसनीय स्नेही आहे अशी त्याची खात्री पटल्यावर त्यानं मला एक दिवस सांगितलं, की कसंही करून जर्मनीत जाण्याचा त्याचा बेत होता. कायरो, अलेक्झांड्रिया, असे मुक्काम करीत आमची सर्कस जर्मनीतल्या फ्रांकफुर्ट शहरी पोचली तेव्हां मग त्यानं सर्कसच्या मालकाला सांगितलं, मी यापुढे सर्कसबरोबर येणार नाही. तो तिथंच राहिला. ही १९२३ सालची गोष्ट. आणि मग त्याची माझी जी फारकत झाली ती जवळ जवळ तेरा वर्षे. पण दीड वर्षांपूर्वी आम्ही अमेरिकेंतल्या शिकागो शहरी मुक्काम केला तेव्हां तो अकस्मात् मला भेटला. त्याचा वेष पाहून आणि त्याचे उद्योग त्यानं मला सांगितले ते ऐकून मी थक्क झालो. ‘तिलकानंद’ असं नांव त्यानं धारण केलं होतं आणि एक बडा योगी म्हणून अमेरिकन लोकांना तो झुलवीत होता. या उद्योगांत तो पुष्कळ पैसे मिळवी, व ते सारे तो हिंदुस्थानांतील अराजकांना पाठवून देई...”

श्यामानं योशिदाला एकदम विचारलं होतं, “मग माझे वडील आज घटकेला शिकागोलाच असतील तर ?”

योशिदा म्हणाला होता, “ते मी कसं सांगूं? एक तर या

दीड वर्षांत मला त्याची कांहीच बातमी नाही, आणि शिवाय तुझ्या पित्यानं जी साहसी प्रतिज्ञा केली ती करून वागणाऱ्या लोकांचं कुशल अथवा ठावठिकाण सांगणं फार कठीण असतं.”

परंतु योशिदाचे हे उद्गार ऐकूनहि श्यामा मनाशीं म्हणाली होती, “नाहीं, नाहीं, माझे वडील सुखरूप आहेत. आणि ते शिकागोलाच असले पाहिजेत.”

नंतरच्या दहा दिवसांत श्यामानं हें वाक्य मनाशीं कितीदां उच्चारलं असेल त्याला गणती नाही.

आतांहि तें वाक्य स्वगत उच्चारूनच ती अंथरुणावरून उठली होती, आणि आरशासमोर उभं राहून आपले केस विंचरुं लागली होती.

केस विंचरून झाल्यावर ती खिडकीशीं जाऊन उभी राहिली. क्षणभर तिच्या मनांतील साऱ्या विचारलहरी लुप्त होऊन तिला कांहीं एका विलक्षण शान्तीचा अनुभव आला. रात्रीच्या निःशब्द प्रहरांत हा काय चमत्कारिक गुण असतो असं तिच्या मनांत आलं.

आणि मग तिला एकदम सिनूकाकांची आठवण झाली. योशिदाच्या तोंडून समजलेली हकीगत तिनं अजून त्यांना कळविली नव्हती...

“उद्यां काकांना पत्र लिहायचंच.” असा मनाशीं निश्चय करीत ती खिडकीतून दूर झाली; व मग तिनं दिवा मालविला.

नंतरचे पंधरा वीस दिवस त्वरेनं गेल्यासारखं श्यामाला वाटलं. आणि तिला असं वाटलं याचं मुख्य कारण हें होतं की, रोजच्या दिवसांतले तिचे जवळ जवळ दोन अडीच तास अशोक-च्या संगतीत जात असत. तो तिचं चित्र तयार करीत होता.

त्याची खोली आधींच बरीचशी एखाद्या स्टूडिओसारखी होती; परंतु कलकत्त्याहून परत आल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं त्यानं तिच्या व्यवस्थेत आणखी फेरफार केले होते, व तिच्यांत पाऊल टाकतांच आपण एखाद्या स्टूडिओत आल्याचा माणसाला पूर्ण भास व्हावा अशा प्रकारें खोलीतल्या छायाप्रकाशाची, तयार चित्रांची, चित्रफलकाची आणि फर्निचरची मांडणी त्यानं करून टाकली होती. ती मनाजोगती पुरी झाल्यावर तो श्यामाच्या खोलीत घाईघाईनं गेला होता व म्हणाला होता, “तार्ई, जरा माझ्या खोलीत चल.”

दुपारच्या जेवणानंतरची विभ्रांति घेण्याच्या विचारांत असलेल्या श्यामानं म्हटलं होतं, “मी नाहीं येत; तूंच बैस इथें असा माझ्या

पलंगाजवळ या खुर्चीवर. उषाक्काकडून आलेलं पत्र दाखविणार आहे मी तुला.”

“तें मग पाहीन. आधीं माझ्या खोलींत चल.” असं म्हणून त्यानं तिचा हात धरून तिला जवळ जवळ ओढलं होतं.

आणि मग त्याच्या खोलींत प्रवेश केल्याबरोबर तिच्या तोंडून उद्गार निघाला होता, “ओहो ! ही आपल्या राहत्या घरांतील खोली आहे हें खरंसुद्धां वाटायचं नाही. एखादा बडा पाहुणा येण्याची तयारी केल्यासारखा थाट उडवून दिला आहेस की. खरंच ? येणार आहे होय कुणी ?”

मधल्या बोटाचं टोक कपाळावर टेकण्याचा अभिनय करून अशोक हसत म्हणाला होता, “नशीब ! तूं मोठी चतुर आहेस असं मी लोकांना तर सांगत असतोच, पण स्वतःहि समजत होतो. परंतु, या क्षणीं मात्र अगदीं वेड्यासारखा प्रश्न केलास.”

“तो कसा बाई ?”

“अग, कॅनव्हस ताणून लावून तयार केलेला हा कोरा चित्र-फलक तुला धडधडीत दिसतो आहे, इथें या बाजूला हा एक लहानसा प्लॅटफॉर्म मांडलेलाहि तूं पाहते आहेस, अन् तरी माझा स्टूडिओ पाहायला कोण पाहुणा येणार म्हणून मला विचारते आहेस ? ही कसली तयारी मी केली तें तुझ्या लक्षांत येऊं नये तेव्हां तुला वेडी नव्हे तर शहाणी म्हणूं होय ? का मला वचन दिलंस तें पाळायचं नाही म्हणून वेडाचं सोंग पांघरते आहेस ? बाकी मतदारांना दिलेली वचनं खुशाल मोडणाऱ्या मंत्र्याच्या नादीं तूं आतांशा लागली आहेस तेव्हां—”

“हां हां पुरे पुरे—” असं म्हणून श्यामानं त्याच्यावर हात उगारला, आणि तोच हात पकडून तिला प्लॅटफॉर्मकडे नेऊन

त्यावरच्या गालिचावर जेव्हां त्यानं तिला उभं केलं व विचारलं
“आतां तरी ध्यानांत आलं का तुझ्या ही सगळी तयारी कशाची
तें ?” तेव्हां ती हसून म्हणाली होती,

“अध्या ! म्हणजे माझं चित्र तूं काढणार आहेस— ?”

“आतां कसं ओळखलंस ?” तिच्या पाठीवर शाबासकी दिल्या-
सारखं करून तो हसत हसत दूर झाला होता, व वरच्या कांचेच्या
छपरांतून येणारा प्रकाश हवा तसा साघण्यासाठी त्याखालच्या
पांढऱ्या स्वच्छ छताची सरकवासरकव तो करूं लागला होता.

तेव्हांपासून श्यामाचं चित्र काढण्यास अशोकनं प्रारंभ केला
होता; आणि चित्रासाठी त्याच्यासमोर उभं राहण्यांत, एकीकडे
हातानं चित्र काढीत असतां त्याची नाना प्रकारच्या विषयावर जी
बडबड चाले ती ऐकण्यांत, व ती कंटाळूं नये म्हणून मधून मधून
विभ्रांति घेण्याची व बोलण्याची तिला तो परवानगी देई तेव्हां
बोलण्यांत तिचे रोज जवळ जवळ दोन अडीच तास जात. चित्र-
कारापुढें तो सांगेल त्याप्रमाणें घटका घटका निश्चल उभं राहणं
किती श्रमाचं आहे असं तिला पुष्कळदां वाटे; परंतु एकंदरीत
तिचा तो वेळ फार मजेंत जात असे.

आपलं चित्र कसं तयार होत आहे तें आपल्याला सारखं
पाहतां यावं अशी तिची साहजिकच इच्छा असे. पण चित्रफलकाची
पाठ तिच्याकडे असल्यामुळें तिला ती इच्छा सारखी आवरून
धरावी लागे. मग अर्धा तास कसाबसा दम धरल्यावर, “ए
कंटाळलें रे आतां” असं तिनें अशोकला सांगावं, आणि “बरं
हो दूर जरा” अशी त्यानं परवानगी देतांच तिनें चित्राच्या सुलट
बाजूला यावं अन् त्यांत आणखी काय काय बदल झाले ते
उत्सुकतेनं पाहावे.

एकदां ती म्हणाली, “हे रे काय अशोक, हा जांभळा रंग काय दिला आहेस इथे ? माझ्या चेहऱ्यांत असला जांभळा रंग आहे ?”

हॅ ऐकून अशोकला हसू आलं, व तो म्हणाला, “समग्र ग्रंथ वाचल्यावांचून जो अभिप्राय देतो ‘तो एक पदतमूर्ख’ असं रामदासांनीं म्हटलं आहे ना ? त्याप्रमाणेच संबंध चित्र तयार झाल्यावांचून—”

ओवी म्हटल्यासारखा हेल काढून त्यानं दासबोधांतला तो चरण म्हटल्यामुळं श्यामाला मनस्वी हसूंहि लोटलं व ती म्हणाली, “वा वा साहेब, आपला रामदासाचा ‘स्टडी’ इतका दांडगा असेल अशी नव्हती कल्पना. पण जो रंग मुळांत नाही तो खुशाल चित्रांत फासणारा रामदासांनीं पाहिला असता तर ‘तोहि एक पदतमूर्ख’ असंच त्यांनीं म्हटलं असतं बरं का !”

तिनंहि तो चरण ओवीचा हेल काढूनच म्हटला, व त्यामुळं तीं दोघंहि मोठमोठ्यांनं हसलीं.

अशोक म्हणाला, “त्याचं असं आहे तार्ई, कीं एक तर तूं म्हणतेस तो या जागचा रंग जांभळा नाही. आणि शिवाय अनेक रंगांच्या विविध छटा माणसाच्या चेहऱ्यांत असतात; सामान्य माणसाला त्या दिसत नाहीत; पण चित्रकाराच्या दृष्टीला त्या अगदीं स्पष्ट दिसत असतात !”

“असं असं; ‘जें न देखे रवि तें देखे कवि’ या चालीवर होय ?”

“हो हो त्या चालीवर हं. बरं आता विश्रांति पुरे झाली कीं, जा आपल्या जागेवर.” असं म्हणून त्यानं हातांतली सिगरेट विझवून टाकली व ब्रश हार्ती घेतला.

प्रतिज्ञा

एकदां त्याचा एक चित्रकार मित्र येऊन त्याचं काम पाहत बसला. त्या स्वारीचा तेलकट चेहरा अन् मळकट गबाळा पोशाख दृष्टीस पडल्याबरोबरच श्यामाचा त्याच्याविषयीं प्रतिकूल ग्रह झाला. ती मनांत म्हणाली, या गृहस्थाला चित्रकार म्हणायचं असेल तर मग आमच्या चांदणी गांवचा तंबाखूचा लिंगायत व्यापारी दोड्डाप्पा कां नाही चित्रकार? तिला वाटलं आपल्या कादंबरीत रंगवायला बरं आहे हे 'कॉमिक' पात्र. अशोकनं सांगितलेली दृष्टीची दिशा तिला बदलतां येत नव्हती, पण त्यांतल्या त्यांत पाहतां येईल तेवढं त्या पात्राच्या हालचालीकडे ती पाहू लागली. ओठावरची मिसरुड आळीपाळीनं डब्या उजव्या हाताच्या चिमटीत धरून कुरतडण्याची त्याला खोड होती. मधेंच तो खिशांतून मळकट हातरुमाल काढी व मोठा आवाज करून जोरानं नाक मोकळं करी. इतकं पडसं झालं होतं तरी त्याचं धूम्रपान अखंड चाललं होतं, अन् तेंसुद्धां स्वतःच्या खिशांतल्या सिगरेट्स काढून नव्हे तर अशोकनं एका बैठ्या स्टुलावर आपला डबा ठेवला होता त्यांतल्या सिगरेट्स घेऊन. या गोष्टीचा तिला उपसर्ग झाला नाही; पण तो व्हावा अशी एक गोष्ट कांही वेळानं तो करू लागला. प्रथम अशोकच्या पाठीशीं उभं राहून तो मुख्यतः तयार होणाऱ्या चित्राकडे लक्षपूर्वक पाहत होता व त्यांतली एखादी रेषा अगर रंगछटा पडताळून पाहण्यापुरती तिच्याकडे दृष्टि टाकीत होता. परंतु हळूहळू त्यानं चित्रफलकाकडे पाह्यचं सोडूनच दिलं, व जणूं तिला पाह्यलाच तो आला होता अशा प्रकारें तिच्याकडे नजर लावून तो उभा राहिला. तिला चीड आली. त्यामुळें तिच्या चेहऱ्यावरील भाव बदलला असावा. कारण अशोकनं चमकल्यासारखं करून विचारलं,

“ कां ग, कंटाळलीस ? थांबायचं आहे का जरा ? ”

ती म्हणाली, “ नाही, चालूं दे.” आणि आपली चर्या तिनं अशोकला हवी तशी प्रसन्न व गंभीर केली.

पण तो गृहस्थ गेला, व घरांतून चहा आला तेव्हां ती म्हणाली,

“ तुझे बाकीचे मित्र मला दाखवलेस ते किती एकादून एक ऐटबाज अन् शोकनोक पोशाख करणारे, अन् हेंच तेवढं रत्न कुठलं पैदा केलंस रे ? याला चित्रकलेंतलं समजतं तरी का कांहीं ? ”

कपांतला चहा फुंकरतां फुंकरतां थांबून अशोक म्हणाला, “ असं बोलूं नकोस ! पोर्ट्रेट पेंटिंगमध्ये त्याचा हात धरणारा कोणी नाही ! ”

“ दुसऱ्याच्या डब्यांतल्या सिगरेट्स फस्त करण्यांत त्याचा हात धरणारा कोणी नाही हें बरीक मी पाहिलं खरं.”

“ चेष्टा नाही. आर्ट स्कूलचा प्रिन्सिपल त्याला मानतो, यावरून बघ काय तें. त्याच्या अवतारावर जाऊं नकोस. तीन वर्षे इटलींत राहून शिकून आला आहे तो.”

“ इटलींत बायकांकडे रोखून पाह्यलाच तेवढं शिकलेला दिसतो तो मला.”

“ तुझ्याकडे पाहत होता ? ” अशोकनं विचारलं.

“ तुला कसं दिसणार ? तुझ्या पाठीशी होता उभा.”

“ पण मला वाटतं तुझा गैरसमज झाला आहे. अग, आम्ही चित्रकार लोक देखण्या बायकांकडे खुशाल असे टक लावून पाहत राहतो कीं तें एखाद्याला चमत्कारिक वाटावं, पण त्यांत वावगा हेतु मात्र नसतो अं.”

“ तें नको सांगूं मला.” श्यामा हसत हसत पण जरा रुष्ट

स्वरानंच म्हणाली, “कुणाच्या दृष्टीत पाप आहे ते आम्हां बायकांना चांगलं कळतं.”

“बायका असंच आज हजारों वर्षे म्हणत आल्या आहेत, अन् तरी फसत आल्या आहेत !” त्यानं सिगरेट पेटवली, व मग तिच्याशी समेट करण्यासाठी तो लगेच म्हणाला, “पण आपण आजपासून एक नियम करूं. आपलं काम चालूं असतांना कुणालाहि इथे येऊन बसूं घायचं नाही. मग तर झालं ?”

“इशू, असं नाही कांहीं माझं म्हणणं.” श्यामा म्हणाली.

परंतु अशोकनं दुसऱ्या दिवसापासून तो नियम खरोखरच अमलांत आणला; आणि योगायोग असा, की त्याचा पाहिलाच प्रयोग त्यानं केला तो प्रभाकरवर.

प्रभाकर सकाळी सहजगत्या बंगल्यावर आला होता, व कॉफी पिऊन झाल्यावर तो अशोकला आणि श्यामाला म्हणाला,

“ठीक, जातो आतां. दहा पंधरा मिनिटं गप्पा मारीत बसलों असतो पण तुम्हांलाच वेळ नाही. जातो आम्ही. तुम्ही लागा आपल्या कामाला. का अशोक मी येऊं रे तुझ्या स्टूडिओंत ? चित्र पुरं होत आलं आहे म्हणतोस, तेव्हां पाहूं या तरी !”

अशोक म्हणाला, “तुला अकरा वाजतां आपल्या कचेरीत हजर झालं पाहिजे ना ? जनताजनार्दनाची सेवा करण्यांत तुम्ही कॉंग्रेस-मंत्र्यांनीं आपल्या आयुष्याचा वेळ शक्य तितका घालविला पाहिजे. तेव्हां तूं माझ्या स्टूडिओंत यावंस असं मला वाटत नाही. आणि शिवाय आम्ही कालपासून एक नियम केलाय, की आमचं काम चालूं असतांना कुणालासुद्धां प्रवेश मिळूं घायचा नाही.”

“होय ?”

“हो. अगदीं नाणावलेला चित्रकार येतो म्हणाला तरी त्याला मज्जाव आहे. मग तुला तर—”

प्रभाकरनं चटकन हसत विचारलं “मला तर म्हणजे काय रे ?”

आणि अशोकनं खुशाल उत्तर दिलं, “त्याचा अर्थ असा कीं, तुम्हा काँग्रेसमधल्या लोकांना कलेच्या बाबतीत कांहीं एक कळत नाही, समजलास ?”

“अरे, मला कळत नाही असं फार तर म्हण, पण माझ्या संबंध जातीची एकदम बदनामी कां करतोस ?”

“केलीच पाहिजे. तुम्हां काँग्रेसवाल्यांच्या हातीं सत्ता आल्या-पासून आपल्याला साऱ्या गोष्टी कळतात असा भ्रम व्हायला लागला आहे तुमचा. तो घालवायसाठी स्पष्टवक्तेपणाचं काम माझ्यासारख्या माणसानं अधूनमधून केलंच पाहिजे.”

श्यामाला वाटलं अशोक जरा वाजवीपेक्षां कडक बोलला. तिनं आपल्या मोठाऱ्या तेजस्वी डोळ्यांची तिरपी नजर अशोककडे टाकली; आणि ‘नको’ अशा अर्थी मान किंचित् हालविली.

तिचा अभिप्राय ओळखून अशोकनं प्रभाकरकडे पाहून हास्य केलं व म्हटलं, “आणि तुला माझं चित्र पाहायची येवढी उत्सुकता कशासाठी रे ? चित्राचा विषयच तुला काय कमी पोटभर पाहायला मिळतोय ?”

“काय फार्जिल आहेस रे ?” असं म्हणून श्यामानं त्याला ढकलल्यासारखं केलं, आणि मग तीं सारींच हसल्यामुळें संभाषणांत उत्पन्न झालेला क्षणापूर्वीचा कडवटपणा नाहीसा होऊन त्यांनीं एकमेकांचा आनंदानं निरोप घेतला.

मात्र अशोकच्या त्या फटकळ बोलण्याचा विषय श्यामाच्या मनांतून पुरता गेला नव्हता असं दिसलं. स्टूडिओत गेल्यावर कांहीं वेळ ती आपल्या जागेवर निश्चल व स्तब्ध बसली, पण मग तिच्या चर्येवरील रंगछटा ध्यानांत घेण्यासाठी अशोक वर मान करून तिच्याकडे पाहत असतांना ती मधेच त्याला म्हणाली,

“कधी कधी तू अगदी तोडून बोलतोस. काँग्रेसवाल्यांच्या कृत्यांबद्दलची तुझी नापसंती आहाराबाहेर जाऊं देतोस तू एखादे वेळीं. काँग्रेसवाल्यांना चित्रकलेंतलं कांहीं कळत नाही असा एकदम सामान्य शेरा मारलास.”

अशोक म्हणाला, “माझ्या बोलण्यानं प्रभाकरला राग आला असेल अशी तुझी कल्पना असेल तर सोडून दे. आणखी एकदम सामान्य शेरा मारण्याबद्दल म्हणशील तर असले शेरे हे काँग्रेसवाले लोक प्रतिपक्षावर कांहीं कमी मारीत नाहीत. हिंदु महासभेबद्दल हे लोक उठल्यासुटल्या कशा तऱ्हेनं बोलतात तें माहीतच आहे कीं तुला.”

“तें झालं, पण आपलं—” असं पुटपुटून श्यामा गप्प राहिली.

अशोकहि मग कांहीं वेळ सर्वस्वी आपल्या कामांत मग्न होऊन स्तब्ध राहिला. पण नंतर आपल्यासमोरच्या चित्रफलकावरची दृष्टि तशीच ठेवून तो तिला म्हणाला,

“काँग्रेस मुसलमानांचे वाजवीपेक्षां अधिक लाड पुरविते अशी टीका सावरकर करतात ती या लोकांना शोबते. पण यांचीं एकेक कृत्यं पाहिलीं कीं सावरकरांचं म्हणणं बरोबर आहे असंच वाटूं लागतं. ‘वंदे मातरम्’ या राष्ट्रगीतांतले कांहीं शब्द म्हणे मुसलमानांच्या भावनांना दुखविणारे आहेत; आणि तशी मुसलमानांनीं हाकाटी

केल्याबरोबर त्या गीताचे शेवटचे दोन चरण गाळावेत अशी सूचना आमचे जवाहरलाल नेहरूसुद्धां करायला तयार. राष्ट्रगीता-प्रमाणेच राष्ट्रभाषेच्या बाबतीतहि मुसलमानांनी शिरजोरी करावी, आणि काँग्रेसच्या लोकांनी तिच्यापुढे डोकं वाकवावं असं चाललंय. परवां तूं नव्हतीस माझ्याबरोबर, प्रभाकरशीं भांडून असं निरुत्तर करून टाकलं त्याला मी की ज्याचं नांव तें. अहमदाबादला नाताळांत हिंदुमहासभेचं जें एकोणिसावं अधिवेशन झालं त्यावरून माझा अन् त्याचा वाद सुरू झाला. हिंदुमहासभेची चळवळ काँग्रेसची प्रतिष्ठा खच्ची करणारी आणि त्यामुळें पर्यायानं सरकारचे हात बळकट करणारी चळवळ आहे हें काँग्रेसवाल्यांचं नेहमींचं विधान जेव्हां प्रभाकरानं केलं, तेव्हां मी मुसलमानांच्या बाबतीत-त्या काँग्रेसच्या दुबळेपणाचं यथास्थित वर्णन त्याला सुनावलं; अन् त्याला शेवटीं सांगितलं, हें पाहा महात्मा बंडोपंत, मुसलमानांचा प्रत्येक बाबतीतला शिरजोरपणा काँग्रेसच्या चुचकारण्यामुळें अधिक अधिकच वाढत चाललेला जोंपर्यंत आम्हांला ढळढळीत दिसतो तोंपर्यंत हिंदुमहासभेच्या लढाऊ वृत्तीकडे आम्हां हिंदूंच्या अंतःकरणाची गुप्त का होईना ओढ राहणारच, आणि हिंदुमहासभेचा पक्ष दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रबल होणारच. खरंच श्यामा, परवांच्या अहमदाबादच्या भाषणांत अध्यक्ष सावरकर यांनीं जें 'सूत्र' सांगितलं त्यांत काय चुकलं मला कळत नाही. मुसलमानांना उद्देशून ते म्हणाले, 'तुम्ही आमच्याशीं सहकार्य कराल तर तुमच्याबरोबर, न कराल तर तुमच्यावांचून, आणि विरोध कराल तर तुम्हांला निपटून काढून आम्ही हिंदु आमच्या स्वातंत्र्याची वाट चालत जाणार!' मला तरी या सूत्रवाक्यांतला प्रत्येक शब्द बरोबर वाटतो. सावरकरांच्या भाषणाचा वृत्तान्त मी वर्तमानपत्रांतच

प्रतिज्ञा

वाचला. परंतु त्यांतले हे अखेरचे उद्गार वाचतां वाचतां त्यांतली वीरश्री माझ्या अंतःकरणापर्यंत पोचली अन् मी सद्गदित झालों.”

श्यामा त्याचं तें भाषण अगदीं एकाग्र चित्तानं ऐकत होती, व तो गप्प झाला तरी बराच वेळ ती कांहीं बोलली नाही. मग तिनें एकदम विचारलं, “सावरकरांचं भाषण मला एकदां ऐकायचं आहे रे !”

“ऐकण्यासारखं बोलतात.” तो म्हणाला, “भाषणांत तर्क-शुद्धतेपेक्षां भावनाच अधिक असते हें खरं, पण मोठा वक्ता यांत शंका नाही ! Great !...”

श्यामानं विचारलं, “काँग्रेसचं मंत्रिमंडळ अस्तित्वांत येण्याच्या आधी त्यांची सुटका झाली, नाही ?”

“हो, तेव्हां झाली म्हणूनच झाली. मला नाही वाटत काँग्रेसच्या लोकांनीं सावरकरांना मुक्त केलं असतं.”

श्यामाला एकदम आपल्या वडिलांची आठवण झाली, व तिनें प्रश्न केला, “म्हणजे ज्या देशभक्तांचे मार्ग भिन्न होते अशांचं पूर्वचरित्र विसरून त्यांना स्वातंत्र्य द्यायला काँग्रेस सरकार तयार होणार नाही म्हणतोस ?”

“मला नाही वाटत हे लोक तयार होतील. यांची ‘सत्य’-नारायणाची पूजा अन् अहिंसेचे मंत्र चालू राहिले पाहिजेत ना !”

हें ऐकून श्यामा एकदम स्तब्ध झाली. तिच्या मनांत आलं, सध्यां काँग्रेसच्या हातीं सत्ता असल्यामुळें आपल्या वडिलांना परत मायदेशाला यायचं असलं तर सरकारी प्रतिबंध होणार नाही, ही आपली आशा खोटीच कीं काय ?...

चित्रासाठीं अशोकसमोर बसल्याबसल्या ती पुष्कळदां आपल्या वडिलांबद्दल विचार करीत राही; आणि योशिदाची पहिली भेट

झाल्यापासून आतांपर्यंतच्या दीड माहिण्याच्या अवधीतल्या कांहीं कांहीं गोष्टींच्या आठवणी तिच्या मनांत उभ्या राहत....

तिच्या सांगण्यावरून योशिदानें शिकागो येथील आपल्या एका मित्राला तार करून तिलकानंदांचा ठावठिकाणा काढून कळविण्याची विनंति केली होती. पण योशिदाच्या त्या मित्राकडून बरेच दिवस कांहींच उत्तर आलं नव्हतं. अखेर 'दि ग्रेट निपॉन सर्कस'चा मुक्काम मुंबईहून हालला, त्या दिवशी योशिदाची भेट घ्यायला ती गेली, तेव्हां तो तिला म्हणाला होता,

“तू निराश होऊं नकोस. माझ्या मित्राचं कांहीं तरी उत्तर केव्हां तरी येईल याबद्दल मला संशय नाही. आमचा मुक्काम कुठेंहि असला तरी त्याचं पत्र माझ्या हातीं पडल्याबरोबर मी तें तुझ्याकडे घाडून देईन.”

योशिदाची ओळख झाल्यापासून तो तिच्याशी फार प्रेमळपणानं वागला होता. त्याच्याशी अखेरचं हस्तांलोदन करतांना श्यामाच्या डोळ्यांत आसवं चमकली. “बरायू, ओळख ठेवा” असं म्हणतांना तिचा स्वर कंपित झाला होता, आणि तिचा हात अलगद पण तिच्या लक्षांत येईल इतका दाखून त्यानं म्हटलं होतं, “वा ! हें काय सांगणं ? तुझ्या रूपानं हिंदी स्त्रीचा एक उत्कृष्ट नमुना माझ्या परिचयाचा झाला आहे. हिंदुस्थानांत माझ्या आयुष्याचे जे दिवस गेले त्यांच्या मनाशी आठवणी करीत म्हातारपणीं मी आपल्या बंगल्यापुढच्या बागेंत आरामखुर्चीवर पडेन, तेव्हां दोन व्यक्ति माझ्या डोळ्यांपुढें वारंवार उभ्या राहतील. एक तुझे वडील, आणि दुसरी तू !...”

मग तो तिच्याबरोबर हॉटेलचा जिना उतरून खाली आला

प्रतिज्ञा

होता. मोटारीत बसतां बसतां त्यानं तिच्या हातीं एक पार्सल दिलं होतं, व हसत म्हणतं होतं, “माझी आठवण.”

दुसऱ्याच क्षणीं तिची मोटार फर्दिशीं आवाज करून चालू शाली होती.

रहदारीत भिसळून दिसेनाशा होणाऱ्या त्या मोटारीतून जातां जातां योशिदाच्या गाठीभेटीत दर वेळीं तिच्या मनांत आलेला विचार पुन्हा आला. या गृहस्थाची आपल्या वडिलांवर केवढी भक्ति! आपल्या वडिलांच्या देशभक्तीबद्दल व कृतनिश्चयाबद्दल याला केवढा आदर! असा हा आपला पिता आपल्या प्रत्यक्ष डोळ्यांना केव्हां दिसेल?...

अशा अनेक आठवणीत झामा मग्न झाली कीं तिला अशोकचं व चित्राचं भान उरत नसे आणि तिच्या तोंडून एक शब्ददेखील बाहेर पडत नसे. आणि अशा वेळीं अशोकदेखील संभाषण अगदीं बंद करून आपलं काम अगदीं झपाट्यानें करीत राही. तें करतांना एकदम खूष असल्याप्रमाणें त्याची चर्या दिसूं लागे. उत्कृष्ट गायकाची मैफल ऐन रंगानं जमली कीं, अनंत स्वरमाला त्याच्या अंतश्चक्षूंपुढें उभ्या राहतात, आणि जिकडे आपण आपला गळा फेकूं तिकडे स्वरांनीं खडं झालंच पाहिजे असं त्याला वाटूं लागतं. चित्रकारालाहि रेषा व रंग यांच्या बाबतीत अशाच स्वरूपाचा जो अपूर्व अनुभव कधीं कधीं येतो तो अशोकला अशा वेळीं येई.

त्याला वाटे, झामाला म्हणावं, “प्रसन्नता, धैर्य, उत्साह, उत्सुकता इत्यादि सर्व छटा दाखविणारा जो भाव मला या चित्रांत हवा आहे तो या वेळीं तुझ्या चेहऱ्यावर अगदीं मजेदार रीतीनें

व्यक्त झाला आहे. कसला विचार करते आहेस तू या वेळीं, श्यामा ? ”

परंतु तेवढीमुद्धां व्यग्रता त्याला नको असे. तो अगदीं पूर्ण समाधानानं तिच्या चेहऱ्याकडे निरखून पाही, व त्याचा ब्रश शपाट्यानं काम करीत राही.

रात्रीं अकरा वाजता गाण्याचा कार्यक्रम आटपून स्टेशनच बंद झालं तेव्हां श्यामानं रेडिओची चावी डावीकडे फिरविली व ती मनार्शी म्हणाली, आतां निजावं झालं. दिवाणखान्यांतली तिची चाहूल ऐकून पलीकडच्या खोलींतून डॉक्टरकाकांनीं तिला विचारलं, “अशोक अजून नाही आला का ग ? ”

“नाहीं, आज स्वारी कुठल्या भानगडींत आहे कुणास ठाऊक. सकाळपासून नाहीसा झाला आहे.”

“घराची आठवण असते कधी त्याला ? ” पलंगावर वाचीत पडल्या पडल्या डॉक्टरनीं टीका केली.

रेडिओच्या टेबलावर ठेवलेलं आपलं पुस्तक उचलून घेतां घेतां श्यामा म्हणाली, “त्याला घरची आठवण राहिल अशी कांहीं व्यवस्था करा आता लवकर, काका.”

“हं.” असं म्हणून डॉक्टर हसले तें तिला ऐकूं आलं. ती स्वतः हसली व दिवाणखान्यांतल्या मधल्या छुंबराचे दिवे मालवण्यासाठीं तिनं बटणाकडे हात वर केला.

पण तितक्यांत टेलिफोन वाजला तेव्हां तिनं हात मार्गे घेतला, आणि टेलिफोनजवळ जाऊन ती बोलूं लागली,

“ हलो, कोण, अशोक ? अरे तूं आहेस कुठें दिवसभर ? ”

तिकडून तो म्हणाला, “ या क्षणापर्यंत जमिनीवर होतो, पण आतां अंतराळांत आनंदातिशयानं तरंगतो आहे.”

“ बोलतो आहेस कुठून ? ”

“ दगांच्या पाठीवर बसून विहार करतां करतां कुठून तरी.”

“ सारे आधुनिक कवि तुझ्या अंगांत संचरले आहेत कीं काय ? सरळ बोलशील का जरा ! ”

“ श्यामा, मी फार फार आनंदांत आहे या वेळीं, अन् माझ्या आनंदाचा अर्धा वांटा तुझा आहे.”

“ अजून गडकऱ्यांच्या नाटकांतल्या नायकाप्रमाणेंच बोलतो आहेस तूं. नीट सांग ना काय तें.”

“ बरं नीट सांगतो, ऐक. प्रदर्शनाच्या बक्षीस कमिटीचा निकाल आतांच ठरला. माझ्या चित्राला—म्हणजे तुझ्या चित्राला संबंध प्रदर्शनांतलं पहिलं बक्षीस ‘ गोल्ड मेडल ’ मिळालं.”

“ होय ? ”. श्यामाचा श्वास क्षणभर रोखला गेला, “ केवढी आनंदाची बातमी रे ! आतां लवकर ये घरीं तर. तुझं प्रथम अभिनंदन करण्याचा मान मला मिळाला पाहिजे.”

“ त्यासाठींच तर तुला ताबडतोब टेलिफोन केला. कारण माझ्याइतकंच तुझंही अभिनंदन करावं अशी ही गोष्ट आहे, अन् तें प्रथम करण्याचा मान मला हवा होता. तारी, Congratulations.”

“ हो हो. पण आतां ताबडतोब घरीं ये. मी वाट पाहत बसतें. सगळी हकीगत तुझ्याकडून केव्हां कळेलसं झालं आहे.”

“ येतोंच. पण या बक्षिसाबद्दलची एक गंमत आत्तांच सांगितल्याशिवाय राहवत नाही मला... हं... खरंच गमतीची गोष्ट आहे. काँग्रेसवाल्यांना या कलेंतील कांहीं अकल नाही असं तूं सुद्धां म्हणायला लागशील ती ऐकून.

“ होय ? अगबाई ! सांग तरी.”

“ हें बघ, बक्षीस देणाऱ्या कमिटींत एक गुजराथी गृहस्थ होते. हे स्वतःला चित्रकला, शिल्पकला, नृत्यकला इत्यादि सगळ्या कलांतले दर्दी समजतात. गांधींच्या अनुयायीपणाचा धंदा हे करीत असल्यामुळे गांवठी इंग्रजी पत्रांतून कलेबद्दलचे अचाट मूर्खपणानं भरलेले यांचे लेख अधूनमधून प्रसिद्ध होत असतात. प्राइस कमिटीच्या सगळ्या सभासदांनीं माझं चित्र सर्वोत्कृष्ट ठरविलं, पण या शहाण्यानं विरुद्ध मत दिलं. अन् तें कां, माहीत आहे का ? ”

“ कां ? ”

“ म्हणे या चित्रांतल्या स्त्रीच्या हातांत शस्त्र असल्यामुळे याला बक्षीस दिलं तर हिंसेच्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केल्यासारखं होईल.”

“ कमाल आहे बाई ! ”

“ आतां प्रभाकर भेटूं दे उद्यां म्हणजे—”

श्यामा हसून म्हणाली, “ त्यांच्याशीं कां विचार्याशीं सदान् कदा तुझं भांडण ? ”

“ कां ? —तूं हलके हलके त्याचा कैवार घ्यायला लागलीस वाटतं ? ”

“ हो हो. इकडे ये म्हणजे सांगतें चांगलं. अच्छा ! ए, Congratulations हं. लवकर येतोस ना ? हं...” असं म्हणून तिनें टेलिफोन खाली ठेवला.

प्रतिज्ञा

रात्री जवळ जवळ दोन वाजतां ती आपल्या अंथरुणांत शिरली तेव्हां आनंदानं तिचं अंतःकरण अगदीं भरून गेलेलं होतं.

आणि दुसऱ्या दिवशीं तर तिचा आनंद हृदयांतून सांडावा अशी एक गोष्ट घडली.

योशिदाचं तिला पत्र आलं. त्यांत त्याच्या मित्राकडून आलेलं पत्र त्यानं घाडलं होतं. तिलकानंद शिकागो शहरींच असल्याचं त्या मित्रानं लिहिलं होतं व त्याचा समग्र पत्ताहि दिला होता.

तें सारं वाचून श्यामाला इतका विलक्षण आनंद झाला कीं, ज्या व्यक्तीला आपल्या हर्षातिशयांत समभागी करतां येईल अशी एकच व्यक्ति असावी व ती पांचशें मैलांच्या अंतरावर दूर चांदणी गांवीं असावी या गोष्टीचा तिला विषाद वाटला.

आनंदराव शिकागो शहरींच आहेत हें कळल्यावर काय करायचं तें तिनं आज कित्येक दिवसांपासून ठरवून ठेवलं होतं. तिनं आपली मनीबॅग घेतली आणि घरांत कुणालाहि न कळवितां ती बाहेर पडली.

तार-ऑफिसांत जाऊन तिथल्या खिडकीवरच्या कारकुनाला ती म्हणाली, “मला शिकागोला तार पाठवायची आहे, काय दर आहे ?”

शिकागोला तार घाडण्यासाठीं आलेली पहिलीच मुलगी दृष्टीस पडल्यामुळें तो कारकून तिच्याकडे विस्मयानं पाहत राहिला, आणि विस्मयाची वाट ओसरल्यावर त्यानं उत्तर दिलं,

“प्रत्येक शब्दाला एक रुपया अकरा आणे.”

“असं ?”

श्यामानं बरोबर लिहून आणलेल्या तारेच्या मसुद्यांतले शब्द पाहिले. त्या कारकुनानं सांगितलेल्या दराप्रमाणें तिच्या तारेला

जवळजवळ चाळीस रुपये पडत होते. आपल्या बॅगमधल्या नोटा तिनं काढून पाहिल्या. पांचापांचांच्या पांचच नोटा होत्या त्या.

तिच्या त्या सर्व हालचालींकडे कारकुनाचं लक्ष होतं. तो तिला म्हणाला,

“तुम्हांला मोठी तार पाठवायची आहे काय ?”

तो आपल्याला सहाय करील अशी अपेक्षा वाटून झामा हसली व तिनं होकारार्थी मान हालविली.

तो कारकून म्हणाला, “मग ‘लेटर टेलिग्रॅम’ म्हणून धाडतां येईल तुम्हांला. पंचविसांपर्यंत शब्द असले तरी चौदा रुपये एक आणा इतकाच चार्ज पडेल.”

“होय ? बरं झालं की, थॅक यू.”

ती घरी परत आली ती अशा कल्पनेच्या आनंदांत, की ज्याचं गेल्या सतरा वर्षांत तिला दर्शनहि घडलं नव्हतं, ज्याच्या प्रतिशेविषयी तिला विलक्षण आदर व अभिमान वाटत होता, व जो पुन्हा भेटावा म्हणून वाटेल तें दिव्य करायला ती तयार झाली होती त्या आपल्या पित्याशी हजारों मैलांच्या अंतरावरून तिनं आज संभाषण केलं होतं.

संबंध दिवसभर ती विलक्षण आनंदांत होती. काल रात्री अशोकनं स्वतःच्या आनंदाचं वर्णन करण्यासाठी ‘ढगांच्या पाठीवर बसून तरंगतो आहे’ अशी जी उपमा वापरली होती तिचा तिला आज पूर्ण अनुभव येत होता, आणि आपल्या हृदयांतल्या आनंदाच्या ऊर्मि सावरतां सावरतां ती स्वतःला एकच प्रश्न पुनः पुन्हा विचारित होती. आपल्या वडिलांची सारी हकीगत प्रभाकरला केव्हां अन् कशी सांगायची ?

ती सांगावीशी वाटण्याचा क्षण त्या रात्रीच येईल अशी तिला

प्रतिज्ञा

कल्पना नव्हती. आणि त्यामुळे तो अकस्मात् आला तेव्हां तिच्या मनाचा गोंधळ उडाला.

रात्री प्रभाकर आला तेव्हां डॉक्टरकाका अगर अशोक कुणीच घरांत नव्हतं. तो म्हणाला, “चांदण्यांत फिरायला जाऊं जरा; येतेस ?”

तिनं ‘हो’ म्हटलं आणि मग तीं दोघं मिळून मोटारीतून जुहुपर्यंत जाऊन तिथल्या किनाऱ्यावरील रेंतीत बोलत बसलीं.

आज अगदीं निराळा प्रभाकर तिच्या दृष्टीस पडूं लागला व नेहमींहून अगदीं निराळ्या गोष्टी तो बोलत राहिला. प्रेमिकाचा सहवास श्यामाच्या अनुभवास प्रथमच येत होता व प्रणयासक्त तरुणाला शोभतील अशीं सार्धीसुधीं पण मोठीं सुखकारक बोलणीं ती प्रथमच ऐकत होती. त्यानं तिचा हात आपल्या हातीं घेतला तें तिला प्रथम कळलं नाहीं, आणि नंतर कळतांक्षणींच जरी तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले तरी तिनं तो काढून घेतला नाहीं.

प्रभाकर म्हणाला, “श्यामा, आज कित्येक दिवस एक मोठी आशा मीं मनाशीं धरली आहे. ती कोणती तें तुला माहीत आहे ? ती तूं पूर्ण करशील काय ?”

श्यामानं हळूच वर मान करून त्याच्याकडे पाहिलं. चंद्र-प्रकाशांत त्याचा चेहरा आकर्षक दिसत होता. सिनेमाच्या स्टूडिओंत मुद्दाम प्रकाश पाडतात त्याप्रमाणें त्याच्या केसांवर चंद्र-किरणांचा झोत पडल्यासारखं तिला वाटलं. तिच्या मनांत आलं त्याला म्हणावं, “प्रभाकर, मीहि आज कित्येक दिवस मनाशीं एक मोठी आशा धरली आहे, ती तुम्ही पुरी कराल ?”

पण ती कांहींच बोलली नाहीं.

प्रभाकर म्हणाला, “श्यामा, मी तुला अतिशय सुखी करीन.”

श्यामाला वाटलं, आपल्या वडिलांची सगळी हकीगत सांगून टाकावी व म्हणावं, “मला खरोखर सुखी करणारी एकच गोष्ट आहे. प्रभाकर, ती तुम्ही करू शकाल !”

परंतु हेंहि ती बोलली नाहीं.

ती फक्त हलकेंच म्हणाली, “प्रभाकर, तुम्ही मला थोडा अवधि दिला पाहिजे.”

ती अत्यंत अनपेक्षित, व अत्यंत विस्मयकारक बातमी प्रथम मुंबईच्या संध्याकाळच्या इंग्रजी दैनिकांत जाड ठशांतल्या दोन तीन ओळींच्या रूपानं फडकली, आणि 'छे ! असं कसं !... हें घडणं शक्य नाही... आपला तर बुवा यावर विश्वास बसत नाही !... ' अशा प्रकारच्या उद्गारांची वाचकांची प्रतिक्रिया ओसरते न ओसरते तोंच दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सगळ्या वृत्तपत्रांत ती बातमी पुष्कळच विस्तारानं छापून आली. मग मात्र संशयाला जागा राहिली नाही. जें अद्भुत व अशक्य वाटावं तें घडलं होतं; व असं कांहीं घडलं याबद्दल पूर्ण खात्री पटल्यावर ज्या अगातिक पण स्तिमित वृत्तीनं माणूस त्याकडे पाहतो त्या वृत्तीनं लाखों लोक त्या बातमीची चर्चा करूं लागले होते. लहान मोठीं खेडीपाडीं सोडून दिली तरी मोठ्या छोट्या शहरांतून वृत्तपत्रांतल्या बातम्या रोजच्या रोज वाचनाऱ्या असंख्य लोकांचं जें जग या आपल्या बहुतांशीं निरक्षर देशांतसुद्धां आहे, त्या जगाच्या सांदीकोपऱ्यापर्यंत या प्रक्षोभक बातमीचा हादरा पोचला. त्या संबंध

जगानं ती बातमी कळत्याबरोबर भुवया वर उचलल्या, उघडलेल्या तोंडावर हाताची बोटं टेकलीं, श्वास आवरून धरला, जें कळलं त्यावर विश्वास ठेवलाच पाहिजे हा अप्रिय विचार पोटांत लोटण्यासाठीं आवंढा गिळला, व मानेची मूक हालचाल केली. ती बातमीच अशी होती, कीं ज्या अंतःकरणांत मायदेशाच्या परतंत्र अवस्थेबद्दल थोडी तरी चीड आहे, ती अवस्था केव्हां व कशानं संपेल अशी अधीरता आहे, अन् ती संपविण्यासाठीं ज्यांनीं दिव्य केलं अशा व्यक्तींबद्दल आदराचं व कौतुकाचं थोडं तरी स्फुरण आहे, अशा अंतःकरणांना ती ऐकतांच घसकल्यासारखं व्हावं ! वीस वर्षांपूर्वी त्या अंतःकरणांना असाच एक विस्मयाचा धक्का बसला होता. परंतु त्या वेळचा विस्मय सर्वस्वी सुखकारक होता; आजच्या विस्मयांत सामान्य माणसाच्या अनुभवाला तरी विषादाची व खिन्नतेची गंभीर छटाच अधिक येत होती ! जें झालं तें व्हायला नको होतं अशाच अस्पष्ट विचाराला वाट देणारा सुस्कारा त्या दिवशीं सकाळीं देशांत लक्षावधि ठिकाणीं लक्षावधि स्त्रीपुरुषांनीं सोडला असला पाहिजे ! पण लोकांच्या त्या सुस्कार्यांची पर्वा न करतां ती बातमी आणखी आणखी पसरतच होती ! जो जो माणूस ती वाची अगर ऐके तो धावत जाऊन कुणाला तरी सांगे—

“ खड्गसिंग पुन्हा प्रगट झाला ! ऐकलंत ना ? ”

“ खड्गसिंग म्हणजे— ”

“ होय, तोच, पंजाबांतला प्रसिद्ध क्रांतिकारक ! ”

“ होय ? ”

“ तो आपण होऊन सरकारच्या स्वाधीन झाला आहे ! ”

“ असं कसं होईल ?... ”

“ तो महात्माजींच्याकडे गेला. त्यांनीं त्याला सल्ला दिला कीं

प्रतिज्ञा

माझं सत्य-अहिंसेचं व्रत पत्करायची ज्या अर्थी तुझ्या मनाची तयारी आहे, त्या अर्थी तूं विलंब न करतां सरकारच्या स्वाधीन व्हावंस हेंच सगळ्यांत उत्तम !”

“अन् त्यानं ते मान्य केलं ?...खड्गसिंगानं ?”

खड्गसिंगानं ?...

प्रत्येकाच्या तोंडून असा प्रश्नात्मक उद्गार बाहेर पडावा हें साहजिक होतं. कारण खड्गसिंगाची जी हकीगत देशाच्या राजकीय युद्धाच्या इतिहासांतल्या १९०८ ते १९१८ सालांच्या पृष्ठांवर लिहिली गेली होती ती फार वेगळी होती ! खड्गसिंग महात्माजींपुढें प्रगट झाला, व त्यांच्या उपदेशानुसार सरकारच्या स्वाधीन झाला ? ...वनराज मेंढपाळाच्या दारी आला व सरकारी पांजरपोळांत आपण होऊन दाखल झाला असं म्हणण्यापैकींच ही गोष्ट लोकांना वाटण्यासारखी होती !

वंगभंगाच्या प्रचंड चळवळींत ज्या तरुणांनी लोकांच्या अंतः-करणांत स्थान मिळविलं त्यांत पंजाबांतल्या खड्गसिंगाचं नांव होतं. १९०८ पासून १९१४ पर्यंत सरकारी दडपशाहीचा वरवंटा देशाच्या सबंध भूपृष्ठावर अगदीं निर्दयपणानं फिरविण्यांत आला, व हिंदुस्थानांतली राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ आतां पांच पन्नास वर्षे तरी डोकं वर काढणार नाही असं लोकांना वाटलं. पण महायुद्धाच्या काळांत “कोमागाता” बोटीचं प्रकरण झालं, व सनदशीरच नव्हे तर साहसी चळवळीची ज्योतहि मधल्या आठ वर्षांत विझली नव्हती याचा पुरावा मिळाला. “कोमागाता” प्रकरणांत खड्गसिंग पकडला गेला. त्याला कठोर शिक्षा झाली. पण १९१८ सालीं तो धाडस करून तुरुंगाच्या पहाऱ्यांतून निसटला !

आणि सरकारनं प्रयत्नांची शिकस्त केली तरी तो हार्ती लागला नव्हता. तो जर्मनीत आहे, रशिआंत असेल, जपानमध्ये गेला असावा अशा चमत्कृतिपूर्ण बातम्या ज्याच्याविषयी हिंदुस्थानांत वेळोवेळी प्रसृत झाल्या होत्या, ज्याच्या नांवाभेःवर्ती गूढ रम्यतेचं वलय लोकांनी निर्माण करून कौतुकानं जपलं होतं, तो आतां बीस वर्षांनीं अकस्मात् मायदेशांत येऊन प्रगट झाला होता !...

आणि सरकारच्या हवाली झाला होता !—

बीस वर्षांपूर्वी खड्गसिंग सरकारी पहारा तोडून नाहींसा झाल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली तेव्हांहि लोकांना आश्चर्याचा विलक्षण धक्का बसला होता. पण त्या आश्चर्यांत कौतुकाचा व आनंदाचा गुप्त गाभा होता. आजचं आश्चर्य निराळ्या तऱ्हेचं होतं. त्याला विषादाची धार होती, त्यामुळे तें लोकांच्या अंतः-करणांला सलत होतं. एका दृष्टीनं पाहतां खड्गसिंगानं बेदि-शाळेचे तट ओलांडून पसार होण्यांत जें साहस दाखविलं होतं तसंच आजच्या त्याच्या कृत्यांतहि मोठं धैर्य होतं. परंतु हें धैर्य सामान्यांच्या बुद्धीला पटण्यासारखं अर्थातच नव्हतं. त्यामुळे त्या दिवशीं हजारों वृत्तपत्रांत खड्गसिंगाची जी बातमी प्रसिद्ध झाली तिनें देश जितका चकित तितकाच खिन्न झाला असंच वर्णन करणं योग्य होईल.

श्यामानं खड्गसिंगाबद्दलची ती बातमी ज्या वृत्तपत्रांत वाचली तें सर्वस्वी काँग्रेसच्या मतांचा व धोरणाचा प्रचार करणारं असल्या-मुळे त्यांत त्या घटनेवर एक लहानसा अग्रलेखहि होता, व त्या लेखांत संपादकमहाशयांनीं खड्गसिंगाच्या नीतिधैर्याची प्रशंसा जरी केली होती तरी खड्गसिंगाचं तें वर्तन म्हणजे महात्माजींच्या निःशस्त्र अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाचा केवढा अभूतपूर्व प्रचंड विजय

प्रतिज्ञा

होय हेंच अधिक विस्तारानं वर्णन करून सांगितलं होतं. त्या लेखांतलं प्रतिपादन चुकीचं म्हणण्याची सोयच नव्हती, परंतु आपल्या मनाला तें खोल कुठें तरी बोचत आहेसं श्यामाला वाटलं; आणि याचं कारण अर्थातच हें होतं, कीं वृत्तपत्रांतल्या त्या हकी-गतीवरून नजर फिरवितांना खड्गसिंगाऐवजी आपण आपल्या वडिलांचीच हकीगत वाचीत आहोंत असा तिला सारखा भास झाला होता. त्या पंजाबी क्रांतिकाराइतकं आनंदरावांचं नांव त्यांच्या देशबांधवांना परिचयाचं नव्हतं. परंतु खड्गसिंगानं जी प्रतिज्ञा केलेली असेल तीच त्यांनीं किशोरावस्थेपासून केलेली नव्हती काय ? आणि त्या प्रतिज्ञेच्या आचरणासाठींच देशत्याग पत्करला नव्हता काय ? ... श्यामा वर्तमानपत्र वाचतां वाचतां मनाशीं म्हणत होती, मग माझ्या वडिलांना मायदेशाला परत येऊन सुखरूप राहण्याचा हा एकच मार्ग आहे काय ? शस्त्रावरील श्रद्धा टाकून अहिंसेच्या व्रताचा जाहीर अंगीकार केल्यानंच ते परत स्वदेशीं येऊं शकतील ? हा मार्ग माझे वडील पत्करतील ? त्यांच्या वृत्तीला तो पटेल ? आणि न पटला तर ? मग त्यांची माझी भेट होण्याचा संभवच नाही काय ? ... खड्गसिंगाच्या अकस्मात् प्रगट होण्यांत गांधींचा जो विजय होता तो तिच्या मनाला विशेष प्रिय वाटेना. निदान त्या विजयाबद्दलच वृत्तपत्राच्या संपादकांनीं इतकं विस्तारानं लिहावं हें तिला रुचेना...

त्यामुळें रात्रीं जेव्हां प्रभाकर डॉक्टरांच्या घरीं जेवायला आला व जेवण संपल्यावर डॉक्टर आणि प्रभाकर एका बाजूला आणि अशोक दुसऱ्या बाजूला, अशा रीतीनं खड्गसिंगाच्या बातमीबद्दल जेव्हां चर्चा सुरू झाली, तेव्हां प्रभाकरची बोलण्याची तऱ्हा पाहून तिचं मन आंतल्या आंत सारखं रुष्ट होऊं लागलं. अशोक

अगदीं कठोरपणानं काँग्रेसवर टीका करूं लागला. ती ऐकतांना अगदीं आपल्याच मनांतले विचार तो बोलत आहे असं तिला वाटलं, व मधेंच जेव्हां जेव्हां त्यानं तिच्याकडे पाहिलं तेव्हां तिनं आपल्या नजरेनं त्याला सांगितलं, बरोबर आहे तुझं, बोल आणखी.

“आतां सरकारनं खड्गसिंगाला पुन्हा शिक्षा ठोठावून जन्मभर जेलखान्यांत ठेवलं म्हणजे कसं होईल ?” अशोकनं आवेशानं विचारलं. जो प्रश्न तो करीत होता तो त्या घटकेला देशांतल्या हजारों माणसांच्या मनांत येत असला पाहिजे असं त्याला वाटत होतं. “गेलीं वीस वर्षे ज्याला पकडण्याची आपली इच्छा फसून आपल्या संबंध शासनसंस्थेचा एक प्रकारें पराभव झाला तो सुखा-सुखी आपल्या हार्ती पडलेला पाहिल्यावर सरकार अगदीं साधु-वृत्तीनं वागेल अशी गांधींची कल्पना आहे कीं काय ?”

“तशी महात्मार्जीची मुळींच कल्पना नाही.” प्रभाकरानं उत्तर दिलं, व गांधींचा अपरंपार अभिमान बाळगणाऱ्या पुढाऱ्याला शोभेलशा आविर्भावानं तो म्हणाला, “हें बघ अशोक, तुम्हांला वाटतं त्यापेक्षां प्रत्येक गोष्टीचा फार खोलवर विचार महात्माजी करीत असतात, समजलास ? खड्गसिंग सरकारच्या स्वाधीन झाल्यावर जन्मभर पुन्हा कैदी म्हणून राहण्याचं त्याच्या नशिबी कदाचित् येईल हा संभव महात्मार्जीनीं ओळखला नसेल असं कसं रे तुम्हांला वाटतं ? पण असल्या गोष्टींचा विचार महात्माजी करतात ते आपल्या स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवरून, अन् त्यामुळें—”

“महात्मार्जीचं तत्त्वज्ञान ! झाडलं ! आतां पुढें वादांत कांहीं हशीलच नाही !” असं म्हणून अशोक मोठ्यानं हसूं लागला.

पण त्याच्या हसण्यानं न चिडतां प्रभाकर म्हणाला, “थट्टेवारी

नेळुं नकोस. खरोखरच गांधींच्या दृष्टीनं विचार करायचा तुम्हीं लोकांनीं प्रयत्न केलात तर त्यांच्या प्रत्येक कृतींतील सुसंगति तुम्हांला दिसेल. आतां हेंच बघ, तुम्हां लोकांना वाटतं की सरकारनं खड्गसिंगाला मोठी शिक्षा ठोठावली तर त्या पापाचे धनी महात्माजी होतील. परंतु महात्माजींच्या विचारसरणीप्रमाणें पाहिलं तर खड्गसिंगाला तुरुंगवास घडला तरी महात्माजींना त्याचा खेद वाटण्याचं कारण नाहीं. एक तर असं, की त्यांनीं कांहीं खड्गसिंगाला माझ्याकडे ये आणि पश्चात्ताप व्यक्त कर असं आमंत्रण दिलं नव्हतं. तो स्वयंस्फूर्तीनं त्यांच्याकडे आला व तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें मी उरलेलं आयुष्य घालविणार म्हणाला. अर्थात् महात्माजींनीं त्याला संरक्षणाचं वचन दिलं अन् सरकारच्या स्वाधीन करून विश्वासघात केला अशी तर मुळींच गोष्ट नाहीं ना ? बरं, सत्य आचरण केल्यावर त्याचे जे कांहीं परिणाम असतील ते भोगायला तयार असलं पाहिजे ही महात्माजींची फिलॉसफी आहे. तेव्हां शिक्षा भोगण्याचा प्रसंग खड्गसिंगावर आला तरीसुद्धां मला नाहीं वाटत महात्माजींना पश्चात्ताप वाटावा असं त्यांत कांहीं आहे.”

प्रभाकर जरा वेळ थांबला तेव्हां डॉक्टर हलकेंच म्हणाले, “पण मी सांगतों सरकार खड्गसिंगाला मुक्त करील. महात्माजींनीं त्याला सरकारच्या स्वाधीन होण्याचा सल्ला दिला तो कांहीं अगदींच गैरहिशोबी असेल असं माझं मन नाहीं मला सांगत. महात्माजींच्या एकेका वेळच्या वागण्याचा मी जों जों विचार करतों, तों तों मला तर असं वाटतं ते विनहिशोबी कधींच वागत नाहींत. त्यांच्या प्रत्येक कृतींत अगदीं मुरलेल्या मुत्सद्दयाचा धोरणपिणा असतो.”

अशोक एकदम हसला. तो काय बोलणार त्याची आर्घीच कल्पना येऊन श्यामाहि थोडीशी हसली. त्यानं तिच्याकडे पाहिलं व म्हटलं,

“ गांधीभक्तांचं हें डबल तंत्र अजब आहे बुवा ! एकीकडे गांधींचा साधूगणा, त्यांची सत्यभक्ति इत्यादीचं वर्णन करायचं, अन् दुसरीकडे लगेच वळून म्हणायचं, पण आमचे गांधी भोळे नाहींत हं ! अगदीं पक्के आहेत ते ! वारे वा ! ”

प्रभाकर म्हणाला, “ गांधी साधु अन् मुत्सद्दी दोन्ही आहेत, का दोहोंपैकी एक कांहीं तरी आहेत, का दोन्ही नाहींत हा प्रश्न आपण दूरच ठेवूं. कारण हा ज्याच्या त्याच्या दृष्टिकोनाचा प्रश्न आहे. माझं म्हणणं इतकंच, कीं गांधी बरेवाईट जसे आहेत तसे आहेत हें एकदां मान्य केल्यावर मग सरकारच्या स्वाधीन होण्याचा त्यांनीं खड्गसिंगाला सल्ला दिला तोच बरोबर ठरतो. त्याबद्दल त्यांना दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? ज्या झाडाखालीं आश्रय घ्यायचा त्या झाडाचा जसा आकार असेल तशी सावली माणसाला मिळेल.”

शेवटचे हे शब्द उच्चारतांना प्रभाकरची नजर श्यामाकडं वळली, व ज्या तऱ्हेचं त्यानं किंचित् हास्य केलं त्यावरून उघडच दिसलं कीं आपल्या त्या दाखल्याचं तिला कौतुक वाटेल अशी त्याची अपेक्षा होती.

श्यामा थोडीशी हसली, परंतु तें त्याच्या दाखल्याचं कौतुक करण्यापेक्षां त्यावरहि उत्तर आहे असं दाखविण्यासाठींच. ती म्हणाली,

“ टिळक ह्यात असतांना खड्गसिंगासारखा एखादा माणूस

त्यांच्याकडे गेला असता, तर तू सरकारच्या स्वाधीन हो असाच सल्ला त्यांनी दिला असतां का ? मला नाही वाटत.”

प्रभाकर म्हणाला, “ उगीच टिळकांचं नांव वादांत ओढण्यांत काय अर्थ आहे ? ”

अशोकनं झटकन उत्तर दिलं “ अर्थ नाही कसा ? आहे. खड्गसिंगाला गुप्त रीतीनं आपल्याजवळ ठेवून घेणं किंवा उघडपणानं सरकारच्या स्वाधीन करणं, हे दोनच मार्ग गांधींना दिसले. परंतु याहून निराळा तिसरा मार्ग खरोखर नव्हताच काय ? ”

डॉक्टरनीं मधेच विचारलं, “ निराळा तिसरा मार्ग कोणता बुवा ? ”

“ तिसरा मार्ग होता तर ! गांधींनीं खड्गसिंगाला सांगायचं, बाबा, आजपर्यंत तू जसा गुप्त राहिलास तसाच यापुढेहि रहा. तुला मी आपल्याजवळ ठेवून घेऊं शकत नाहीं. तुला माझं अनत्याचाराचं तत्त्वज्ञान पटलं आहे म्हणतोस यांत मला आनंद आहे. तुला वाटेल त्या ठिकाणीं जाऊन प्रगट न होतां आजपर्यंत गुप्त राहिलास त्याप्रमाणेंच राहून माझ्या तत्त्वज्ञानाचं आचरण करतां येईल. हा मार्ग गांधींना कां बरं दिसला नाही ? ”

प्रभाकर आणि डॉक्टर दोघेहि स्तब्ध राहिले. अशोक व श्यामा यांनीं एकमेकांकडे पाहिलं. मग अशोक म्हणाला,

“ त्याचं असं आहे प्रभाकर, गांधींना जगांतून शस्त्रच निपटून काढायचं आहे. देशांतल्या राजबंदींची मुक्तता करतांना त्यांच्याकडून कोणतं आश्वासन घेण्यांत येत आहे तें पाहण्यासारखं आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र व्हावा अशी तळमळ गांधींना नाहीं असं कोण म्हणेल ? परंतु त्यांची दृष्टि स्वदेशापेक्षां एकंदर जगावर आहे, आणि त्यांच्या आवडत्या तत्त्वाप्रमाणे जगाची नवी घडी बसवू

पाहतांना देशाचा घात होतो तें त्यांना दिसत नाही. सशस्त्र अत्याचाराला त्यांनीं उत्तेजन द्यावं असं कुणीच म्हणणार नाही. परंतु देशांतल्या शक्य तितक्या स्त्री-पुरुषांना शस्त्रावरची श्रद्धा अजीबात सोडायला लावण्याची त्यांची इच्छा आपल्याला तरी पटत नाही बुवा. सरकारनं आम्हां हिंदी लोकांना निःशस्त्र केव्हांच करून टाकलं आहे. पण त्यांत आणखी भरीला गांधी आम्हां सर्वांना मनानं निःशस्त्र करूं पाहत आहेत !”

प्रभाकर म्हणाला, “ नाही. मनानं बलिष्ठ करूं पाहत आहेत असं म्हण. शस्त्राचं साहाय्य न घेतांहि सत्यासाठीं लढतां येतं असं महात्मार्जीना वाटतं. यालाच ते आध्यात्मिक बल म्हणतात, अन् हें बल हिंदुस्थानांत वाढावं यासाठीं ते झटतात ! तूं कांहींहि म्हण अशोक, महात्मार्जीवर तुला विसंगतीचा आरोप सिद्ध करतां यायचा नाही !”

“ तो आरोप मी करीतच नाही. निदान या प्रकरणांत. माझा आरोप निराळा आहे. तो असा कीं, जो शस्त्राचा धिक्कार करील त्यालाच मी देशभक्त म्हणेन अन् संरक्षण देईन असं गांधींनीं घोरण ठेवण्यांत देशाचा थोडा घात आहे.”

“ घात आहे ? तो कसा बुवा ?”

प्रभाकरचा तो प्रश्न ऐकतांच श्यामानं टेबलावर दोन्ही हातांचीं कोपरं टेकून पुढें वाकल्यासारखं केलं, व म्हटलं,

“ मी सांगतें कसा तो. आज खड्गसिंग प्रगट झाला. पण त्याच्यासारखेच किती देशभक्त देशाबाहेर ठिकठिकाणीं असतील. आपल्या प्रिय मायदेशाला परत यायसाठीं ते उत्सुक असतील. ते नसले तरी त्यांच्या आत्तेष्टांना अन् मित्रांना वाटत असेल कीं, त्यांना घरीं येतां यावं. देशाच्या अर्ध्या पाऊण भागावर आज

काँग्रेसचं राज्य आहे तेव्हां त्या दूरदूरच्या देशभक्तांना वाटत असेल, आतां तरी आपल्याला मायभूमीचं दर्शन घडेल, आपण परत गेलों तर आपण सुरक्षित राहूं. पण काँग्रेस जर त्यांना म्हणूं लागली कीं, आम्हीं एक वेळ सशस्त्र साहसाची प्रतिज्ञा केली तें चुकलं असा पश्चात्तापाचा मंत्र जाहीरपणें उच्चारलात तरच तुम्ही आमचे, तर कसं व्हायचं ? त्या देशभक्तांनीं इकडे परत येऊन देशसेवा कशी करायची ? ”

श्यामा इतक्या आवेशानं कां बोलत आहे तें फक्त डॉक्टरनाच थोडंसं कळण्यासारखं होतं. त्यांना आनंदरावांची एकदम जोराची आठवण झाली. त्यांचा चेहरा अतिशय गंभीर झाला. पण श्यामाच्या बोलण्यामार्गे कांहीं विवक्षित आशय असेल अशी त्यांचीहि कल्पना नव्हती. प्रभाकरला तर साहजिकच वाटलं, कीं तिचं बोलणं केवळ वादासाठीच होतं. म्हणून मनार्थी तिच्या शब्दांतील आवेशाचं आणि मुद्देवरील भावाचं आश्चर्य करित तो संथपणानं म्हणाला,

“ पण त्यांनीं इकडे परत यायलाच पाहिजे असं कुणी सांगितलं आहे ? काँग्रेसच्या निशाणाखालीं त्यांना यायचं असेल, तर सशस्त्र प्रतिकाराच्या कल्पना त्यांनीं टाकल्याच पाहिजेत. आमच्या सत्तेचं संरक्षण तेवढं मिळावं अन् आपला जुना चुकीचा साहसी पंथ मात्र — ”

पण त्याचं तें वाक्य पुरं झालं नाहीं.

कारण श्यामा एकदम म्हणाली “ समजलं, समजलं ! ” आणि खुर्ची मागं लोटून ती जी उठली, ती अधिक एक शब्दहि न बोलतां अगर कुणाकडे नजरहि न टाकतां झपाट्यानं आपल्या खोलीकडे गेली !

तिनं खोलीचं दार लावून घेतलं त्याचा आवाज त्या तिघांना ऐकूं आला. परंतु “हें काय झालं ? ही अशी कां एकदम उठून निघून गेली ?” असं सूचित करण्यापुरतंदेखील एकमेकांकडे पाहण्याचं त्यांच्या जिवावर आलं.

“...अशोकनं तयार केलेल्या माझ्या चित्राचे फोटो काढलेले आहेत. त्यांतली एक कॉपी मी तुला पाठवूं शकेन. पण ती पाठवावीशी मला वाटत नाही. कारण अशोकनं चित्रांत रंगांची जी बहार केली आहे तिच्यांतच चित्राची खरी मौज आहे. अन् साध्या फोटोवरून तिची तुला काय कल्पना येणार ? शिवाय, टाउन हॉलमधल्या भव्य दिवाणखान्यांत शेंकडों चित्रांमधें माझं चित्र ठळक ठिकाणी मांडलेलं, आणि ‘प्रदर्शनांतील सुवर्णपदक मिळालेली सर्वोत्कृष्ट कलाकृति’ असा छोटासा फलक त्याखाली लावलेला हा थाट प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय तुला कसा समजणार ? तेव्हां तूच इकडे यायला पाहिजेस आणि माझं चित्र प्रदर्शनांत जाऊन प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलं पाहिजेस. एखाद्या शनिवारीसुद्धां यायला तुला वेळ नाही काय ? काय सांगतेस ? अन् काय ग, दिवाळीत वसंतावर येवढी रुसली होतीस तो रुसवा अगदीं पार गेला वाटतं आतां ? वसंत अमुक म्हणाला, वसंतनं अमुक केलं याखेरीज तुझ्या पत्रांत दुसरा विषय नाही ! त्याला सोडून येववत नसेल तुला तर त्याला घेऊन—”

श्यामा पत्रांतलें तें वाक्य पुरं करीत होती तितक्यांत “ तार्ह-साहेब ” अशी हाक मारीत बालू खोर्लीत आला.

तिनं पाठीमागें मान वळवून विचारलें, “ काय रे ? ”

“ टेलिफोन आलाया तुमचा.”

“ च् ! काय मेला लास.”

“ प्रभाकरसाहेब हायती टेलिफोनावर.”

तें ऐकतांच तिच्या चर्येवरचा त्रासिकपणा नाहींसा होऊन ती हसेल अशी बालूची कल्पना होती. त्यामुळें तिनं कसळाला आणखीच आठ्या घातलेल्या पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें.

श्यामाच्या मनांत आलं, ‘मी घरांत नाहीं म्हणून सांग त्यांना’ असं बालूला सांगावं. पण लगेच तिनं विचार केला, प्रभाकरशीं बोलण्याची आपली इच्छा नाहीं हें जरी खरं तरी त्या गोष्टीचा गडीमाणसाला संशय यावा असं वागणं बरं नव्हे. शिवाय, काल तिनं आपला निर्णय कळविण्यासाठीं जें पत्र प्रभाकरला धाडलें तें धाडीत असतांनाच ती जाणून होती कीं, त्या पत्रानंतर त्याच्याशीं त्याबद्दल आपल्याला बोलावं हें लागणारच. प्रत्यक्ष भेट होऊन बोलावं लागण्यापेक्षां त्यानं टेलिफोन केला होता हें एका अर्थी बरंच होतं. प्रत्यक्ष समोरासमोर ज्या गोष्टींचा उच्चार करणं कठीण वाटतं त्या टेलिफोनवर बोलतांना अवघड वाटत नाहीं....

“ त्यांना सांग आलेंच म्हणून,” ती म्हणाली.

बालू निघून गेला. फाउन्टन पेनच्या तोंडावर टोपण फिरवून बसवितांना अन् उषाकाला लिहिलेलं अपुरं पत्र टिपून पॅडमधें ठेवतांना तिच्या मनांत येत होतं, प्रभाकर फोनवर काय म्हणेल... आपण त्याच्याशीं काय बोलायचं...

एक अप्रिय संभाषण तिला पार पाडायचं होतं.

त्या दिवशीं रात्री खड्गसिंगाबद्दलच्या चर्चेच्या वेळीं प्रभाकरनं जे विचार प्रगट केले त्यांचा तिला राग आला होता. त्याची ती विचारसरणी सुसंगत आहे कीं नाहीं तें पाहण्याइतकं तिचं मन स्थिर राहणं कठीण होतं. काँग्रेसनं संरक्षण दिलं तर आपल्या वडिलांना परत येतां येईल, अन् तें संरक्षण प्रभाकरमार्फत मिळवतां येईल, अशी आशा तिनं उराशीं धरली होती. ती आशा सफल झाली असती तर प्रभाकरबरोबर विवाहित होऊन एक प्रकारचं वैफल्य आयुष्यभर पतकरायलाहि तिनं आपलं मन तयार केलं होतं. परंतु, खड्गसिंगाविषयीं बोलतांना प्रभाकरनं जे उद्गार काढले ते ऐकून आपल्या आशेवर अन् मनाच्या तयारीवर आघात होत आहे तसं तिला वाटलं. अहिंसेच्या बाबतींत काँग्रेस किती हटवादी आहे, अन् त्या हटवादाशीं प्रभाकर किती एकरूप झाला आहे तें त्याच्या वाक्यागणिक तिला दिसून आलं. ती मनाशीं म्हणाली, हे कसचे माझी आशा सफल करणार ? ...अन् माझ्या वडिलांची हकीगत यांना सांगून तरी काय उपयोग ? ...आणि 'पण त्यांनीं इकडे यायलाच पाहिजे असं कुणी सांगितलं आहे ?' हा त्याच्या तोंडचा प्रश्न ऐकल्यावर तर तिला त्याचा रागच नव्हे तर तिरस्कार आला होता, आणि आपण त्याला कांहीं तरी भलतं बोलून जाऊं असं जेव्हां तिला वाटलं तेव्हा एकदम उठून ती आपल्या खोलीकडे निघून गेली होती !

दुसऱ्याच दिवशीं ती त्याला पत्र लिहिणार होती. पण तो गुजराथकडे दौऱ्यावर गेल्याचं तिला कळलं म्हणून ती चार पांच दिवस थांबली होती. तो परत येतांच त्याला तें मिळावं म्हणून तिनं काल तें धाडलं होतं.

आणि आतां तो टेलिफोनवर बोलणार होता. तो काय म्हणेल, आपण काय म्हणूं, याबद्दल तर्क करीतच ती दिवाणखान्यांत गेली.

“हलो ! मी श्यामा बोलतें आहे...”

त्यानं आवंढा गिळला त्याचा स्पष्ट आवाज तिला ऐकूं आला. मग तिने ऐकलं, “बंगल्यांत कोण कोण आहे ?”

“डॉक्टरकाका आज इथे नाहीतच. अशोक जेवण आटपून सिनेमाला गेला आहे.”

“तू ?”

“मला नाही जावंसं वाटलं.”

“तू एकटीच आहेस तर ?”

“तें कां ? काकू आहेत की तिकडे आपल्या खोलीत.”

“त्या असेनात... श्यामा, मी येऊं का तिकडे ?” त्याच्या आवाजांत तीव्र आतुरता होती.

“नको.” श्यामा दृढ स्वरानं म्हणाली.

“मला कांहीं विचारायचंय तुला.”

“मला माहीत आहे. पण मी पत्रांत लिहिलं तेंच अखेरचं समजा.”

अशा कठोरपणानं ती आजपर्यंत कधी कुणाशी वागली नव्हती. त्यामुळे त्या तसल्या बोलण्याचे तिला अगदीं श्रम होत होते. तें संभाषण केव्हां संपेल असं तिला झालं होतं. पण स्वतः टेलिफोन बंद करण्याचा तिला धीर होत नव्हता.

“श्यामा !” प्रभाकर म्हणाला, “मला विसरून जा असं तू म्हणतेस. पण तुला विसरणं फार कठीण आहे.”

देशभक्तांनी आपल्या सशस्त्र प्रतिकाराच्या प्रतिज्ञा विसराव्या असं म्हणणारे तुम्हीच का हे बोलत आहांत, असे शब्द श्यामाच्या अगदी ओठांवर आले होते. पण तिनं ते बाहेर पडू दिले नाहीत. ...तसं बोलण्यापासून काय फायदा होता ? ...ती स्तब्ध राहिली.

“ श्यामा, मला प्रेमाचा कधी अनुभव नव्हता. पण तुझ्या सहवासांत... श्यामा, तुला विसरून जाणं शक्य नाही मला. तू मला सहज विसरू शकशील ? ... ”

“ मी प्रयत्न करणार आहे.”

“ पण हे कशासाठी ? ”

“ तें मला सांगतां येणार नाही. सांगितलं तरी तुम्हांला कळायचं नाही. तुम्हांला मी त्या पत्रांत लिहिलं तेंच बरोबर आहे.”

“ पण श्यामा, माझं ऐक. आणखी कांहीं दिवस—”

“ No, आपण एकमेकांना विसरावं हेंच उत्तम. मी मुळी आतां इथून जाणार आहे. ”

“ कुठें ? ”

“ चांदणीला, पुण्यास, कुठें तरी.”

“ श्यामा, असा वेडेपणा...हें बघ—”

“ आतां अधिक बोलवत नाही मला. ‘गुडबाय’—”

तिनं टेलिफोन बंद केला, व आपल्या खोलींत जाऊन अंथरुणा-वर अंग टाकलं !

९

अशोकनं संपत आलेल्या सिगरेटचा शेवटचा झुरका जोरानं ओढला, अन् मग तें जळतं थोडक़ चिमटीत धरून अशा कांहीं आविर्भावानं फुटपाथवर आपटलं, कीं जणूं त्याला म्हणायचं होतं, शीः! बस झालं! फरशीवर पडलेल्या त्या तुकड्यांतून अखेरचं एक धूम्रवलय बाहेर पडून हवेंत तरंगलं, अन् दुसऱ्याच क्षणीं त्याचं तांबडं टोक विझून गेलं.

ज्या पानपट्टीच्या दुकानापुढें बसची वाट पाहत अशोक गेलीं दहा मिनिटं उभा होता, त्याचा पुरभग्या मालक एकीकडे पानं कातरतां कातरतां त्याच्याकडे पाहत होता. अशोकनं सिगरेट फेकलेली पाहून त्यानं साहजिक तर्क केला, कीं शेट बसवर चिडला असावा.

त्याचा तर्क खाटा नव्हता. अशोकला नको त्या नंबराच्या 'बसेस' दोन दोन मिनिटांनीं येऊन त्याच्यापुढें उभ्या राहून जात होत्या, अन् त्याला हवी ती बस कांहीं केल्या येत नव्हती. उद्यां तो कलकत्त्यास जाण्यासाठीं निघणार होता, व त्यापूर्वीं

करायची कामं उरकण्यांत आज त्याचा संबंध दिवस गेला होता. आतां तो अगदीं थकून गेला होता. पण तरी मरीन लाइन्सवर राहणाऱ्या एका गृहस्थाची भेट घेतल्याशिवाय त्याला घरी परततां येत नव्हतं, म्हणून बसनें त्या गृहस्थाकडे जावं अन् मग तिथून मरीन लाइन्सच्या रेल्वे स्टेशनवर जाऊन 'लोकल' गाडी गाठावी असं त्यानं मनाशी ठरवलं होतं. पण कोपऱ्यावर ताटकळत उभं राहून त्यानं दहा बारा मिनिटं काढलीं तरी हवी ती बस तोंड दाखवीना. तो अगदीं त्रासून गेला.

परंतु त्यानं सिगरेटचं थोडक्यां ज्या आविर्भावांनं फेकलं त्यांत केवळ बसवरचा राग त्याला व्यक्त करावयाचा नव्हता. सकाळ-पासून त्याच्या मनांत साचलेली एक निराळीच चीड त्या आविर्भावाच्या मार्गे होती.

उत्साह आणि आनंद वाटावा असं कांहीं तरी घडलेलं असावं, परंतु पुढें केलेला मिष्ट पदार्थाचा तुकडा स्वीकारण्याऐवजीं चोच दुसरीकडे फिरवणाऱ्या हट्टी पाखराप्रमाणें मनानं उल्लसित न होतां कशाच्या तरी सूक्ष्म वेदनेनं दुखत राहावं, असा चमत्कारिक अनुभव माणसाला कधीं कधीं येतो.

तोच आज अशोकला येत होता; आणि ज्या विचाराचं त्याला आंतल्या आंत दुःख होत होतं तो कांहीं केल्या मनावेगळा न करतां आल्यामुळें आनंदानं वागणंच त्याला नकोसं होऊन एक चमत्कारिक चीड त्याच्या मनांत दिवसभर साचत गेली होती.

कलकत्याच्या ज्या घनिक मारवाड्याच्या बंगल्यांतलीं चित्रं काढण्याचं काम त्याला मिळालं होतं, त्याच्याकडून त्याला तार आली होती, कीं आतां त्यानं ताबडतोब येऊन कामाला सुरुवात केली पाहिजे. परवां निघतों असं त्यानं तारेनं उत्तर पाठविलं

प्रतिज्ञा

होतं, व तिकडे जाण्यापूर्वीच्या तयारींत त्याचे दोन दिवस मोठ्या धांदलींत निघून गेले होते. कलकत्त्याचं तें काम त्याच्या मनाला आवडणारं होतं, अन् त्या कामांत त्याला पैसा तर पुष्कळ मिळायचा होताच, पण शिवाय त्यामुळें लौकिक वाढून तसलीं आणखी मोठालीं कामं मिळण्याचा संभव होता. अर्थात् तिकडे जाण्याची तयारी करतांना त्याची वृत्ति विशेष आनंदित अन् प्रसन्नच असायला हवी होती. परंतु तशी ती होईना, आणि आपल्या मनांत खोल कुठें तरी कसलं तरी दुःख टोचत आहे, तें अगदीं जिव्हाळ्याचं आहे, आणि त्या दुःखावरचा उपाय मात्र आपल्या हातीं नाहीं, या जाणीवेंतून त्याचं मन कांहीं केव्हा सुटेना. मग त्या गोष्टीची त्याला आंतल्या आंत चीड वाटूं लागली होती.

त्याचं दुःख स्वतःविषयीं नव्हतं. श्यामा कसल्या तरी दुःखांत आहे असा संशय गेल्या दहा दिवसांत त्याला सतत आला होता, व तिनं आपल्याजवळ मन मोकळं करावं यासाठीं त्यानं केलेले प्रयत्न वाया गेले होते, या गोष्टीचं तें दुःख होतं.

श्यामाजवळ प्रभाकरानं आपलं प्रेम उघड केलं. तेंहि अशोकला त्याच्याकडून कळलं नव्हतं, अथवा तिनं त्याला अखेरचं नकाराचं पत्र पाठविलं तेंहि तिच्याकडून त्याला प्रत्यक्ष कळणं शक्य नव्हतं. परंतु निकट सहवासांत वावरणाऱ्या माणसाला प्रेमिकांतलीं रागालोभाचीं बोलणीं ऐकूंच यावीं लागतात असं थोडंच आहे ! प्रभाकरच्या प्रियाराधनाला श्यामा उत्तेजन देत होती तेव्हां ज्याप्रमाणें अशोकला तें समजलं होतं, त्याप्रमाणेंच तिनं त्याला नकार दिला असावा हें ओळखायला त्याला अवधि लागला नाहीं. प्रभाकर गुजराथचा दौरा संपवून आल्यानंतर तीन दिवस झाले तरी डॉक्टरांच्या बंगल्याकडे फिरकला नाहीं

व श्यामानंहि त्याचं नांव काढलं नाही, तेव्हाच त्याला संशय आला की कांहीं तरी बिनसलं असलं पाहिजे, आणि तात्पुरती रुसरुस नव्हे, तर तिच्याहून अधिक गंभीर असं कांहीं तरी घडलं असलं पाहिजे.

परंतु आपला हा तर्क खरा असावा याबद्दल जरी त्याची खात्री वाढत गेली तरी श्यामाच्या बोलण्या-चालण्यावर एकदम जी मोठी खिन्नता व रुष्टता आलेली त्याला पदोपदीं दिसूं लागली तिचा त्या तर्कानं उलगडा होत नाहीसं त्याला वाटलं. कारण तिनं प्रभाकरला नकार दिल्यानं त्याचं अंतःकरण विदीर्ण होणं शक्य होतं, परंतु तिला मोठं असह्य दुःख व्हावं असा संभव नव्हता. ती त्याच्या प्रेमांत सापडली नव्हती हें त्याला माहीत होतं. मग तिचं चित्त इतकं व्यथित कशानं होत होतं ?...त्याला समजेना.

आणि त्यानं प्रयत्न केला असतांही ती आपल्या मनांतलं दुःख त्याच्याजवळ उघड करावयास तयार नव्हती हें जेव्हां त्याला दिसून आलं तेव्हां तर त्याला जितका खेद तितकाच विस्मय वाटला. गेल्या अडीच तीन महिन्यांत तिचं त्याच्याशीं वागणं इतकं मोकळेपणाचं झालं होतं, कीं तिच्या या नव्या वृत्तीचा त्याला उलगडा होईना. आपल्या मनांतल्या साऱ्या गोष्टी कांहीं एक आडपडदा न ठेवतां तिच्याजवळ बोलण्याची त्याला आतां इतकी सवय झाली होती, व कोणताहि संकोच न ठेवतां ती आपल्या मनांतलं आपल्याला सारं सांगते अशी सुखकारक समजूत त्याच्या मनांत इतकी वाढत गेली होती, कीं ज्यावर आपल्या सहानुभूतीचा कांहीं उपयोग नाही असं एखादं दुःख तिच्या मनांत असावं, आणि तें आपल्यापासून लपवून ठेवणंच

प्रतिज्ञा

तिला युक्त वाटावं या गोष्टीचं त्याला आश्चर्य वाटलं आणि दुःखहि झालं.

आणि एके दिवशी जेव्हां श्यामा म्हणाली, “अशोक, मला आतां इथें राहावंसं वाटत नाही. मी आतां जाऊं का म्हणून डॉक्टरकाकांना विचारणार आहे.” तेव्हां तो एकदम दचकला.

क्षणभर तिच्याकडे पाहून त्यानं म्हटलं, “म्हणजे ! एकदम हें काय काढलंस ?”

खिन्नपणें हसत ती म्हणाली, “एकदम कुठलं ? आज सात-आठ दिवस मी मनाशीं हाच विचार करतें आहे.”

“पण त्यापूर्वीं तर तूं असं म्हणत होतीस कीं, तुम्हां मंडळींना माझा कंटाळा येईपर्यंत मी राहणार आहे ! आम्हांला तर कांहीं कंटाळा आलेला नाही. तूच कंटाळली असलीस तर निराळी गोष्ट. कंटाळा आला होय तुला ?”

“कंटाळा नाही—पण—जरा थारेपालट करावा असं वाटतं.”

असं म्हणून तिनं आपली नजर त्याच्यावरून काढून खालीं वळविली, व ती एकदम स्तब्ध झाली.

कसली तरी तीव्र निराशा ती सहन करीत होती !...

चित्रकार या नात्यानं तिच्या श्यामल तेजस्वी मुखमंडलाचा त्यानं इतका अभ्यास केला होता, कीं निष्णात डॉक्टरला नाडीवर हात ठेवतांच रोग्याची प्रकृति कळते तद्वत् तिच्या चर्येवरचे सूक्ष्म भाव त्याला सहज ओळखतां येऊं लागले होते. तो मनाशीं विचार करूं लागला, अशा कोणत्या निराशेचं शक्य ही आपल्या-पासून लपवीत आहे ?

परंतु त्याबद्दल प्रश्न केला तरी ती खरं उत्तर देणार नाही हें त्याला आतां माहीत झालं होतं. म्हणून त्याबद्दल प्रश्न करण्या-

ऐवजी ज्यायोगें तिला प्रसन्नता वाटेल असं कांहीं तरी बोलणं काढण्याच्या हेतून तो म्हणाला,

“तुला थारेपालट हवा ना? मग मला एक कल्पना सुचते. खरंच, माझं ऐक तूं.”

श्यामानं फक्त दृष्टि वर करून त्याच्याकडे पाहिलं. तिची चर्चा अजूनहि खिन्न व गंभीर होती.

तो किंचित् हसून म्हणाला, “तूं माझ्याबरोबर चल.”

“कुठें?” ती हसली. परंतु अगदी थोडं. जवळ जवळ कृत्रिमपणानं.

“कलकत्त्याला. तुला माहीतच आहे मला मिळालेलं तें चित्रांचं काम करण्यासाठी मला तिकडे लवकरच जावं लागणार आहे. तूं माझ्याबरोबर आलीस तर मला तें फार सुखाचं होईल, आणि तुलाहि हवा तो थारेपालट आपोआप करतां येईल. आपल्या बालूला वाटलं तर बरोबर नेऊं. मी आईला त्याबद्दल विचारीन. पण नको. आपण तिकडे बंगाली नोकरच ठेवूं. तुझ्या कादंबरीत घालण्याजोगं एक पात्र म्हणून त्याचा उपयोग तुला करतां येईल. आपण अगदी बंगाली थाटानं राहूं. पायांत स्लिपर, मुंडेछाट रेशमी सदरा, अंगावर पातळ शालजोडी, अन् सारा बंगाली गबाळेपणा दाखविणारा सैल कासोटा घातलेलं सहा वारी धोतर, अशा थाटाचा पोशाख मी करीत जाईन. आणि डोळ्यांत सुरमा, तळपायाला अळत्याचा रंग, तोंडांत तांबूल, आणि सुंदर सुंदर किनारींची पातळं अशा ऐन वंगकन्येच्या थाटानं तूंहि राहा. आपण एक बंगाली आचारी ठेवूं. त्याच्याजवळून रसगुल्ला, संतोष अशी वंगीय सूक्ष्मांतील रहस्यं तूं शिकून घे; बस-ताई, ठरलं. आपण दोघांनीं मिळून जायचं. Grand idea! ...”

प्रतिज्ञा

परंतु तिला एकदम प्रसन्न करून टाकण्याचा त्याचा प्रयत्न कांहीं साधला नाही. ती हसली, परंतु नंतर मान हालवून म्हणाली,

“ नको. तुझी कल्पना फार छान आहे; अन् असा योग पुन्हा केव्हां आला तर मी जरूर येईन तुझ्याबरोबर. पण या वेळीं नको, मला उत्साहच वाटत नाही. माझं मनच सुचिंत नाही ! ”

अशोकला राहवेना. त्यानं विचारलं, “ ताई, माझ्यापासून तूं काय लपवून ठेवतं आहेस ? तुला कसलं तरी तीव्र दुःख होतं आहे हें मला अगदीं स्पष्ट स्पष्ट दिसतं आहे. मला साहाय्य करतां येणार नाही का तुला ? मला सांगण्यासारखं नाही ? ”

श्यामानं मान वळविली. वाऱ्यानं फुगलेल्या खिडकीच्या पडद्याकडेच ती पाहत राहिली. मग तिने ‘नाहीं’ अशा अर्थी मान हलविली अन् एक निःश्वास सोडला.

अशोक कांहीं वेळ स्तब्ध राहिला व मग म्हणाला,

“ बरं तें जाऊं दे. पण मी तुला उद्यां परवांच नाही जाऊं देणार इथून. कलकत्त्याच्या त्या गृहस्थांची तार आल्याखेरीज मी कांहीं जाणार नाही. तेव्हां मी आहे तंवर तूं इथे राहिलंच पाहिजेस ! ”

त्याचं तें म्हणणें तिनें मान्य केलं होतं. ती राहिली होती. तिच्या मनाची तीव्र निराशा कशामुळें झाली होती तें तिनें त्याला सांगितलं नाही, त्यानें विचारलं नाही. परंतु तुझ्या अंतःकरणांतलं दुःख कशाबद्दल का असेना, तें कमी व्हावं यासाठीं मी हवं तें करीन असं न बोलतांही तिला कळेल अशा प्रकारें अशोक वागत होता; आणि माझ्या दुःखाचं कारण तुला सांगतां आलं असतं तर बरं झालं असतं, पण मी जरी तें न सांगितलं तरी तुझ्या प्रेमळ सहानुभूतीनें तें सुसह्य होत आहे असं श्यामा आपल्या बोलण्या-

चालण्यानं अशोकला दाखवीत होती. तिला जिथें बरं वाटेल अशाच मित्रमंडळींत तो तिला घेऊन जाई, किंवा तीं दोघं वर्दळी-पासून दूर कुठें तरी फिरायला जात, किंवा घरीच बसण्याची तिनें इच्छा दर्शवली तर तो तिच्याजवळ बसून राही अन् ज्यायोगें तिचा उत्साह वाढेल अशा गोष्टींविषयीं खोळणीं काढी.

एकदां तो तिच्या खोलींत आला तो अगदीं हसत हसत, व हातांतली कांहीं तरी वस्तु पाठीमागे लपवून धरून त्यानें तिला विचारलं,”

“ मी तुझ्यासाठीं काय आणलं आहे ओळख ! ”

खुर्चीवर बसल्या बसल्या वळून श्यामा म्हणाली, “ माझं फाउंटन पेन परवां जमिनीवर पडून मोडलं तुला माहीत आहे. तेव्हां नवें फाउंटन पेन आणलं असशील.”

“ अहं. चुकलं.” तो मान हालवून हसला.

“ मग मी लिप् स्टिक लावीत नाहीं म्हणून तूं परवां माझी थट्टा केलीस, अन् तुला लिप् स्टिक लावायला लावीनच असं तूं म्हणालास. तेव्हां घेऊन आला असशील ”—

“ अहं. चुकलं.” तो अधिकच हसला.

मग ती चटकन् उभी राहिली व त्यानें मागे लपविलेली वस्तु ओढून घेण्यासाठीं हात पुढें करून ती म्हणाली,

“ पाहूं पाहूं. मला नाहीं बाबा ओळखतां येत. दाखव ना ! ”

त्यानें हात पुढें केला तेव्हां त्याच्या हातांत एक कागद दिसला. तो हार्ती घेऊन तिनें पाहिला तेव्हां ती आश्चर्यानें उद्गारली,
“ म्हणजे रे काय ? ”

कारण तो कागद म्हणजे साडेसातशें रुपयांचा चेक होता.

त्या चेकचा तिला कांहीच बोध होईना. ती गोंधळलेल्या चेहऱ्याने त्याच्याकडे पाहत राहिली.

तो म्हणाला, “हे पैसे तुझे आहेत; संभाळ.”

परंतु हात पुढे करण्याऐवजी तिने विचारलं, “माझे! ते कसे काय !

“प्रदर्शनांत मला गोल्ड मेडल मिळालं ना, त्याच्या जोडीला रोख पैसेहि मिळायचे असतात, ते आज सकाळीच माझ्या हाती आले.”

“मग ते तुझे आहेत. माझे कसे ?”

मान हलवीत अशोक म्हणाला, “चित्र काढणारा मी, पण फक्त काढणाराच. चित्रासाठीं तू उभी राहिलीस त्या अर्थी तर तें चित्र तुझं आहेच; पण शिवाय मला स्फूर्ति देणारी तू, तेव्हां तें तुझंच चित्र म्हणलं पाहिजे. मी हे पैसे माझे समजत नाहीं. ते तुझे आहेत.”

श्यामानं हसून विचारलं, “आणि मीहि ते माझे समजायला तयार नाहीं असं म्हणलं तर ?”

“तर—ताई, मला फार वाईट वाटेल.”

त्याचा चेहरा एकदम बदललेला स्पष्ट दिसला. कधी कधी एकदम भावनावश होण्याचा त्याचा स्वभावधर्म तिला माहीत झाला होता. आपण त्याला दुखवीत आहोंत ही कल्पना श्यामाला असह्य झाली. ती झटकन् म्हणाली,

“किती वेडा रे तू अशोक ! बरं ते पैसे माझे आहेत पण तुझ्या-जवळ ठेवायला मी दिले आहेत असं समज, अन् तुझ्याजवळ असूं देत. त्याचा काय नेम, एखादे वेळीं मला पैसे लागतीलहि. खूप

पैसे साठवावे आणि लांबच्या प्रवासाला जावं असं मला पुष्कळदां वाटतं.”

“होय ? हरकत नाही. आपल्याला खूप पैसा मिळवतां येईल. तुझ्या चित्राच्या कॉपीज्ना आधीच दोन मागण्या आल्या आहेत, आणखी सुद्धां येतील. एकेका कॉपीचे पांचपांचशें रुपये सहज मिळतील आपल्याला. अन् येवढ्यानंच काय झालंय ? तुझ्यावरून आणखी चित्रं काढण्यासाठी किती तरी कल्पना मला सुचलेल्या आहेत. महाराष्ट्रीय स्त्रीचं सौंदर्य मला अगदीं निराळ्या रीतीनं लोकांपुढें मांडायचंय. नदीच्या कांठीं कमरेवर घागर घेऊन उभी राहणारी सुंदर स्त्री मला रंगवायची नाही. महाराष्ट्रीय स्त्रीच्या ठिकाणचं तेज, निर्भयता, स्वातंत्र्याची प्रीति, पराक्रमावरची भक्ति इत्यादि गुण चित्रांच्या रूपानं जगाला दाखविण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा आहे. तुझीं खूप चित्रं काढीन मी, अन् मग पैशाला काय तोटा ? मला तूं आपल्याबरोबर नेणार ना ? हं. आपण कोणकोणते देश पाहायचे ? ”

“आधीं अमेरिकेला जाऊन शिकागो शहर गाठायचं.”

“होय ? पण सारं सोडून शिकागोच कशासाठी ? एखादी सर्व-धर्म परिषद् भरायची आहे अन् त्यांत तूं भाषण करणार आहेस कीं काय ? ”

तिनं किंचित् हास्य करून दोन्ही ओठ जुळवून मान हालविली. परंतु तिची चर्या लगेच फार गंभीर दिसूं लागली. मग ती किती तरी वेळ गप्प राहिली. ती मनानं आपल्यापासून एकदम फार दूर सरकून कसला तरी विचार करूं लागलीसं अशोकला वाटलं.

प्रतिज्ञा

तिच्या मनांत जी कांहीं निराशा सलत होती ती गांभीर्याच्या रूपानं अशीच एकदम प्रगट व्हावी, आणि मग उल्हासाचीं बोलणीं करून त्यानं तिच्या चित्तावर आणलेली प्रसन्नता नाहींशी व्हावी असा या पांच सात दिवसांत त्याला वरचेवर अनुभव आला होता. परंतु तिला स्वतःचं दुःख आपण पुष्कळच विसरायला लावलं हेंहि त्याला दिसत होतं, व आणखी थोड्या दिवसांत तिची वृत्ति आपण अगदीं पहिल्यासारखी आनंदी करूं अशी आशा त्याला वाटत होती.

पण तितक्यांत कलकत्त्याहून तार आली होती आणि जाण्या-वांचून त्याला गत्यंतर उरलं नव्हतं. श्यामाचं गुप्त दुःख त्याला पुरतं घालवितां आलं नव्हतं, आणि त्या दुःखाचं कारण त्याला अजून-हि समजलं नव्हतंच. त्यामुळें कलकत्त्यास जाण्यांत त्याच्या मनाला आनंद होत नव्हता. जाण्याची तयारी करतांनाहि त्याच्या मनांत खोल कुठें तरी सूक्ष्म खेद तरंगत होता तो या कारणानंच; आणि आज सबंद दिवसभर त्याच्या मनांत एक चमत्कारिक चीड साचत गेली होती तीहि यामुळेंच.

त्यानं बसची वाट पाहतां पाहतां कंटाळून सिगरेटचें थोटुक ज्या आविर्भावानं फूटपाथवर फेकलं त्याच्यामार्गे इतका सारा इतिहास होता !...

अखेर त्याला हवी ती बस उजवीकडच्या दूरच्या कोपऱ्यावर बळलेली त्याला दिसली. तिच्यांत चढून बसण्यासाठी तो तयार झाला.

तितक्यांत वर्तमानपत्र विकणारा एक पोऱ्या 'सेंटिने ५५ ल', 'इव्हिनिंग न्यूज' अशा आरोळ्या ठोकीत धावत येऊन त्याच्यापुढे थांबला.

अशोकनं त्याच्या हातांतला सेंटिनेलचा अंक घेतला व एक आणेली देतांना त्याला विचारलं,

“ मराठी साप्ताहिकांपैकी एखादं आहे का रे तुझ्याजवळ ? ”

त्या पोऱ्यानं आपल्या खाकेंतील पुढक्यांत हात घालून मात्यांतला बाण उपसल्याप्रमाणे एक मराठी साप्ताहिक उरसून काढलं अन् त्याच्यापुढे धरलं. “ पाहिजे ? ”

त्या साप्ताहिकावर 'प्रतिज्ञा' असं नांव होतं.

अशोकनं तें घेतलं, विशांतली आणखी एक आणेली काढून त्या पोऱ्याच्या हातावर ठेवली, आणि तितक्यांत बस येऊन उभी राहिली तिच्या पायंढ्यावर उजवं पाऊल टाकून तो चढला.

रिकामी जागा पाहून बसल्याबरोबर त्याचा हात सिगरेट काढण्यासाठी विशांत गेला. पण तितक्यांत त्याच्या लक्षांत आलं की आपण पुढच्या मागांतल्या बाकावर आहोत, इथे धूम्रपान करण्याची परवानगी नाही. त्यानं हात काढून घेतला, अन् मग 'सेंटिनल' थोडा वेळच चाळून मराठी साप्ताहिकाची घडी उलगडली.

'प्रतिज्ञा' हें नांव पाहतांच त्या पोऱ्याजवळून त्यानं तो अंक विकत घेतला होता त्याला थोडं कारण होतं.

सुमारे सवा महिन्यापूर्वी असाच बसची वाट पाहत तो

प्रतिज्ञा

लॅमिंग्टन रोडवर उभा असतांना, पलीकडच्या छोट्या दुकानांत मांडलेल्या वृत्तपत्रांत 'प्रतिज्ञा' अशी ठळक अक्षरं पाहून त्याला आश्चर्य वाटलं होतं. नवीन निघालेलं दिसतंय हें साप्ताहिक असं मनाशीं म्हणत त्यानं पाऊल पुढें टाकलं होतं, अन् तें विकत घेतलं होतं. त्याचा तर्क खरा होता. 'प्रतिज्ञे'चा पहिलाच अंक होता तो ! त्याला तो आवडला होता, अन् घरीं गेल्यावर त्यानं तो श्यामाला दाखविला तेव्हां तिलाहि तो फार पसंत पडला होता. विशेषतः त्यांतील संघटनासंवर्धक चढाईची राष्ट्रसेवा करण्याची संपादकीय 'प्रतिज्ञा', ता. २ जानेवारीला लखनौ शहरां मुलांच्या पतंगाच्या खेळावरून उद्भवलेल्या जातीय दंग्यावरील 'पतंगाच्या दोरीचा गळफास' या मथळ्याचा लेख, अन् लवकरच हरिपुरा येथें भरणाऱ्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं सुभाष यांचीच—गांधींच्या इच्छेची पूर्वा न करतां, इतकंच नव्हे तर काँग्रेसला हुकूमशाही वळण तुम्ही देऊं लागाल तर तुमचीहि अवज्ञा करणं आम्हाला भाग पडेल असं गांधींना स्पष्ट बजावण्यासाठींच—सुभाषबाबूंचीच निवड केली पाहिजे असं प्रतिपादणारा लेख त्याला अन् श्यामाला फार वाचनीय वाटला होता.

“एक नवीन चांगलं पत्र निघालंय पुण्याला म्हणायचं !” त्यानं उद्गार काढले होते.

श्यामा अंकाचं पहिलं पान चाळीत म्हणाली होती, “राष्ट्र-संजीवन—सर्व मार्गांनीं, सर्व साधनांनीं !—हें ब्रीदवाक्य पाहिलंस ना ?”

“पाहिलं ना. त्याचा अर्थ असा कीं काँग्रेस अन् हिंदुमहासभा दोन्हीबद्दल आत्मीयता तर ठेवायची पण कोणाचेच अपराध छपवायचे नाहीत, असं धोरण हें पत्र ठेवणार आहे.”

“म्हणजे कुणीच या पत्राला आपलं म्हणणार नाही !”
श्यामानं शंका काढली होती.

“कुणाच्या तरी बुवाबाजीत सामील होऊन मेहरबानी मिळव-
ण्यापेक्षां हें बरं. खरं म्हणशील तर अशा स्वरूपाचं पत्र हवंच होतं.
तें हे निघालं, मला बरं वाटलं.”

श्यामा म्हणाली होती, “नांव फारच छान आहे, नाही !
—प्रतिज्ञा !”

या साऱ्या गोष्टी अशोकला आठवल्या.

आपण ‘प्रतिज्ञे’चे मधले चार अंक वाचले नाहीत याचा किंचित
खेद करीत त्यानं आतां हातांतल्या अंकाच्या पहिल्या चार पानां-
वरून नजर टाकली—

आणि पांचव्या पानावर त्याची दृष्टि पडल्याबरोबर तो चांगलाच
चकित झाला—

आपण वाचण्यांत चूक तर करीत नाही अशा शंकेनं त्यानं
जाड टाऱ्हांपांतला मथळा व त्याखालची सही पुन्हा वाचून पाहिली.

“हाक !”

लेखिका : श्यामा

मग त्याला शंकाच उरली नाही. त्यानं अगदीं अधीर मनानं
वाचायला सुरुवात केली.

हिंदुस्थानांत जेलमधें खितपत पडण्याचं दुदैव वाट्याला येऊं
नये म्हणून ज्यानं दूर परदेशांत जाऊन कित्येक वर्षे काढलीं अशा
एका देशभक्ताला मातृभूमीची हाक पुन्हा ऐकूं येऊन परतण्याचा
अनावर मोह होतो, व ‘आई, तूं मला खरंच हाक मारीत आहेस

काय ?' असा प्रश्न तो निरनिराळ्या भावनांनीं पुनः पुन्हा विचारीत आहे, व प्रत्येक वेळीं आईचं उत्तरहि स्वतःच देत आहे— अशी कल्पना करून श्यामानं तें सारं लिहिलं होतं.

त्या प्रश्नोत्तरांत भावनोत्कटता इतकी भरली होती, कीं तिच्या ओघांत अशोकचं चित्त वाहत जाऊन त्याच्या अंगावर गोमांच उभे राहिले. अखेरचा प्रश्न आणि अखेरचं उत्तर वाचल्यावर तर त्याचा कंठ सदृग्दित झाला, आणि डोळे ओले झाले. श्यामा इतकं सुंदर लिहीत असेल अशी त्याची कल्पना नव्हती. तिच्या-विषयीं आधींच त्याला जें अतिशय प्रेम अन् अभिमान वाटत होता तो आतां अंतःकरणांत आवरून कसा धरावा त्याला समजेना.

आपलं काम आटपून मरीन लाइन्सवर लोकल गाडी गाठून घरीं पोचेंपर्यंत त्यानं कसा धीर धरला तें त्याचं त्याला माहीत. घरीं पोचल्याबरोबर 'ताई, ताई !' अशा केवढ्या मोठ्यानं त्यानं हाका मारल्या, व त्या ऐकून स्वयंपाकघरांत काकूजवळ बोलत बसलेली श्यामा बाहेरच्या दिवाणखान्यांत आली अन् "अरे केवढ्यानं या हाका ?" असं म्हणाली तेव्हां हातांतला अंक वर करून "त्याला कारण तुझी ही 'हाक'" असं म्हणून त्यानं तिचा नुसता हातच पकडला नाहीं, तर तिला अगदीं जवळ ओढून घेतलं.

आतून काकू हें पाहत असतील असं वाटून "अरे, अरे ! हें काय हें ?" असं म्हणत श्यामा दूर सरकूं लागली. परंतु तिला त्यानं तसं करूं दिलं नाहीं, व तो म्हणाला,

"ताई, तुझं किती कौतुक करूं ? किती सुंदर लिहिलं आहेस हें ! आज ज्यांनीं ज्यांनीं वाचलं असेल त्यांना खचित वाटलं असेल कीं एक प्रभावी लेखिका नव्यानं क्षितिजावर—"

“पुरे पुरे. उगीच मला हरभऱ्याऱ्या झाडावर चढवूं नकोस.” असं म्हणत तिनं त्याला ढकललं.

“ताई, मी तुझा आवडता भाऊ याचा मला फार अभिमान वाटतो.” तो कांहींशा गंभीर चर्येनं म्हणाला; पण मग उजव्या हाताचं चोट तिच्यापुढें हालवीत त्यानं म्हटलं, “पण यांब, मी तुझ्यावर रागावणार आहे ! ही “हाक” लिहून तूं ‘प्रतिज्ञे’कडे पाठवलीस तें मला सांगितलंसुद्धां नाहींस काय ?—”

त्याच्या त्या आरोपाचं निराकरण करण्याऐवजी ती त्याला हसून म्हणाली,

“तुला एक जंमत दाखवायची आहे. ये.”

ती आपल्या खोलीकडे वळली. तिच्या त्या वेळच्या लगबगी-वरून ती अगदीं उल्हासांत होती असं दिसलं, अन् त्यामुळें हर्ष-भरित होऊन अशोक तिच्या मागोमाग खोलींत गेला.

तिनं एक पुस्तक उघडून त्यांत ठेवलेलं एक पत्र बाहेर काढलं व ‘वाच’ असं हसत म्हणून त्याच्या हातीं दिलं.

“कृ. सा. न. वि. वि.”

तो मायना वाचतांच अशोकची निराशा झाली. ‘शीः ! हीच का जंमत ?’ असं तो विचारणार असं त्याच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसल्यामुळें द्यामानं हसून म्हटलं,

“पुढें वाचशील तर खरं.”

अशोक पुन्हा पहिल्यापासून वाचूं लागला—

“कृ. सा. न. वि. वि.”

आपला लेख योग्य वेळीं पोचला. वाचून पाहिल्याबरोबर इतका आवडला कीं तो लगेच छपायला दिला. ‘प्रतिज्ञे’च्या आजच्या अंकांत तो प्रसिद्ध होत आहे. अंकाची एक प्रत

प्रतिज्ञा

आपल्या पत्न्यावर धाडीत आहे, 'प्रतिज्ञा' आपल्याकडे नियमानें यापुढेंहि पाठविली जाईल. तिचा कृपा करून स्वीकार व्हावा. 'प्रतिज्ञे'ची आर्थिक परिस्थिति ओढाताणीची आहे. कोणत्याहि एकाच राजकीय पक्षाची भाटगिरी 'प्रतिज्ञे'ला करावयाची नसल्यामुळे कोणत्याच पक्षाचें आर्थिक साहाय्य पाठीशीं नाहीं. परंतु देशाच्या प्रगतीचाच फक्त विचार करून चांगल्याला चांगलें, वाइटाला वाईट म्हणण्याचें, आणि लोकांना निर्भीड राजकीय दृष्टि देण्याचें ध्येय पुढें ठेवून करतां येईल ती आणि करतां येईल तितके दिवस धडपड करण्याचें ठरविलें आहे. या अवघड उपक्रमाबद्दल आपणांस सहानुभूति वाटली तर लेखनसाहाय्य करीत जावें अशी विनंति आहे.

कांहीं दिवसांपूर्वी एका जपानी सर्कसच्या मॅनेजरची मुलाखत आपण एका मासिकांत लिहिली होती ती वाचल्यापासून आपलें नांव दृष्टीसमोर होतें. 'प्रतिज्ञे'साठीं आपण लेखन करावें अशी विनंति पत्रद्वारे करण्याची बरेच दिवस इच्छा होती. परंतु आपलें संपूर्ण नांवहि माहीत नव्हतें, पत्ता तर नव्हताच. परंतु आपला लेखच एकदम अनाहूतणें हार्ती आला, त्यामुळे फार आनंद झाला. आपलें लेखन मिळवण्याची माझी इच्छा अत्यंत प्रामाणिक व तीव्र होती हें एक प्रकारें सिद्ध झालें !

आपली 'हाक' अतिशयच सुंदर आहे. तिच्यांतील प्रश्नोत्तरें वाचीत असतां मोरोपंताच्या 'केकावली'ची आठवण झाली. त्या जुन्या कल्पनेला आजच्या घटकेला साजेलसा किती हृदयस्पर्शी उजाळा आपण दिला आहे ! मला अधिक स्तुति नीट करतां येणार नाहीं. इतकेंच म्हणतो, कीं असें तेजस्वी लिखाण वरचेवर पाठवाल तर 'प्रतिज्ञे'च्या उत्कर्षाबद्दलची माझी चिंता पुष्कळ

कमी होईल. लेखक म्हणून छापली जाणारी नावे शेंकडों आहेत. परंतु 'प्रतिज्ञे'ला हवे तसे लिखाण कुणाकडून मिळवावे याचा मनाने शोध घेऊं लागलो की त्यांतली एक दोनसुद्धां डोळ्यांपुढे ठरत नाहीत.

असो, पत्र फार लांबले अशी भीति वाटते. परंतु जे लिहिले ते प्रांजल स्तुति करतां करतां 'प्रतिज्ञे'ची गरजहि सांगावी असे वाटले म्हणून. आपला फार वेळ घेतला असल्यास 'क्षमस्व'.

कळावे, लोभ असावा ही विनंति,

आपला नम्र
शरद् केशव दर्शने ”

पत्र वाचून झाल्यावरहि अशोकनं ते पुन्हा एकदां उलटसुलट करून पाहिले, आणि मग श्यामाकडे बघत तो म्हणाला, “ फारच सुंदर पत्र आहे.”

“ त्यासाठीच तुला मी म्हटलं वाच म्हणून.”

पत्राच्या सुलट बाजूकडे पाहतां पाहतां एकदम हसून अशोक म्हणाला, “ पण पत्र लिहणारी ही व्यक्ति फार गंभीर प्रकृतीची दिसते.”

“ होय ! ते कशावरून ! ”

अशोक हसत म्हणाला, “ पत्राच्या शेवटचं 'कळावे लोभ असावा' अन् 'आपला नम्र' यावरून. आणि मायना पाहिलास ना ! कृ. सा. न. वि. वि ! ” तो आणखी हसू लागला.

त्याच्या हातांतून पत्र घेत श्यामा म्हणाली, “ मग तुझं म्हणणं काय त्यानं मला एकदम 'प्रिय श्यामा' म्हणून पत्र लिहायला हवं होतं ! ”

प्रतिज्ञा

“श्यामा, जाऊं दे. पण ‘प्रिय’ म्हणायला काय हरकत होती !”

“तुझ्यासारखे चावट नसतात सारे पुरुष, समजलास !”
असं म्हणतांना तिनं अगदी मोठाले डोळे केले.

“म्हणजे ज्या स्त्रीचा लेख अतिशय प्रिय वाटला तिला पत्राच्या आरंभी ‘प्रिय’ म्हणून संबोधणं याला तू चावटपणा म्हणणार होय !”

“मला नाही माहीत !”

असं म्हणताना तिनं मान वेळावली त्याचं अशोकला हसूं आलं व ‘कां ! आतां बोल की !’ असं त्यानं विचारलं तेव्हां तीहि हसूं लागली.

आज दहा बारा दिवसात इतक्या मनमोकळेपणानं हसतांना ती त्याला प्रथमच दिसत होती. त्या गोष्टीचा त्याला फार आनंद झाला.

आणि हा त्याचा आनंद दुसऱ्या दिवशी तो कलकत्त्यास जावयास निघाला त्या घटकेपर्यंत कायम राहिला.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी पावणेसहा वाजतां ग्विन्टोरिया टर्मिनसवरून सुटणाऱ्या कलकत्ता मेलनं तो निघाला. श्यामा त्याला पोंचविण्यासाठी स्टेशनवर आली होती. काल रात्री तिच्या चेहऱ्यावर जो उल्हास परत आलेला त्याला दिसला तो अजूनहि दिसत होता, व तो पाहून त्याचं स्वतःचं चित्त अगदी प्रसन्न झालं होतं.

गाडी सुटण्यापूर्वी डब्यांत खिडकीजवळ समोरासमोर बसून ती दोघं एकमेकाशी बोलत राहिली. बाकामागच्या जागेत त्यानं ठेवलेल्या तयार चित्रांच्या पांचसहा मोठ्या फ्रेम्स, बाकाखाली

सरकविलेव्या दोन कातडी बॅगज वगैरेकडे नजर टाकीत श्यामा म्हणाली,

“तुझं सारं सामान आलं ना डब्यांत ! नीट पाहून घेतलंस ना ! ”

“सामान मरूं दे. मला नाही त्याची फिकीर कायला वेळ. पांच सात मिनिटं उरलीं आहेत तेवढ्यांत तुझ्याशीं बोलून घेणार मी.”

तिला त्याच्या त्या बोलण्याची मोठी गंमत वाटली. त्या वेळच्या त्याच्या प्रेमळ उल्हासाचा संसर्ग लागव्यामुळेच कीं काय, तो सिगरेट ओठांत चढवून पेटीतली काडी काढूं लागला तेव्हां तिनं ती पेटी त्याच्या हातांतून घेतली आणि हसत हसत काडी ओढून ती त्याच्या तोंडांतल्या सिगरेटच्या टोकाला लावली.

“थँक यू ” असं म्हणत त्यानं पेटी परत घेऊन विशांत टाकली व सिगरेटचा आणखी एक झुका घेऊन तो म्हणाला,

“आपण दोघांनीं मिळून जायला हवं होतं कलकल्याला. किती मजा आली असती ! ”

श्यामा नुसती हसली. त्या क्षणीं तिच्या चर्येवर नेहमीची तेजस्वी चंचलता दिसत नव्हती. तिचे डोळे मंद हास्य करीत होते. त्यांत शांत प्रसन्नता भरलेली दिसत होती. तिच्या नेत्रा-तला तो भाव कॅनव्हसवर वठवायचा झाला तर कोणत्या रंगाच्या छटा किती प्रमाणांत मिसळव्या लागतील याचा मनार्शी विचार करीत अशोक क्षणभर तिच्याकडे निरखून पाहत राहिला. मग त्यानं एकदम विचारलं,

“अजून चल माझ्याचरोबर, येतेस ! काय हरकत आहे ! ”

“वा ! वेड लागलं काय ! ”

“पण आलीस तर काय बिघडेल ! ”

प्रतिज्ञा

श्यामानं जीम चावल्यासारखं करून मान हालविली.

“पण मी म्हणतो उद्यां पुण्यास जाऊन तूं करणार आहेस काय ? उषाकानं तुला बोलावलं आहे येवढंच ना !”

श्यामा पुन्हा नुसती हसली, व त्याचा प्रश्न टाळण्यासाठी म्हणाली,

“तें जाऊं दे. तूं मला लवकर पत्र धाडणार ना, साग.”

“अगदीं रोज एक पत्र धाडतो, बघ तरी.” असं म्हणत त्यानं तिचा हात आपल्या हातीं घेतला. तितक्यांत घंटा वाजलेली ऐकूं आली म्हणून श्यामा उठली. तोहि उठला व तिच्याबरोबर खाली उतरून डब्याच्या दागशींच उभा राहिला.

शेजारच्या डब्यांतले एक गृहस्थ विडकीतून वाकले होते व त्यांना पोंचवायला आलेली मंडळी त्यांच्या गळ्यांत हार घालीत होती. तें पाहून श्यामा अशोकला म्हणाली,

“मला इतकीसुद्धां कशी अकल नाही रे ?”

“म्हणजे काय ?”

“तुला निरोप द्यायला आलें ती अशी रिक्त हस्तानं. हारतुरे आणायचं मला कांहीं सुचलं नाही.”

“असं होय ?” तो अगदीं मनापासून हसला.

तितक्यांत गाडें त्यांच्या अंगावरून धावत गेला म्हणून श्यामा त्याला म्हणाली, “तूं डब्यांत चढ आतां. गाडी सुटणार वाटतं.”

“मला पत्र लिहायचा आळस करूं नकोस हं ! ... अन् हें बघ, ‘प्रतिज्ञे’च्या संपादकाची अन् तुझी भेट झाली कीं त्याचं वर्णन मला लिहून कळव. त्याला भेटणारच असशील ना तूं ? किंचहुना पुण्यास जायची येवढी उतावळी तुला त्यासाठींच झाली असेल, मला माहीत आहे.”

“ काय रे तुझे एकेक तर्क ? ” असं विचारून श्यामानं रागाचा अभिनय केला.

अशोक कांहीं तरी बोलणार होता पण तितक्यांत गार्डनं शिट्टी फुंकली त्यामुळें त्याला डब्याच्या दारांत चढावं लागलं. मात्र तसं करतां करतां त्यानं तिचे दोन्ही हात चटकन धरून प्रेमभरानं दाबले व म्हटलं,

“ मी आपलं कलकत्त्याचं काम आटपून लवकरच परत येईन. मग तू यायला पाहिजेस पुन्हा आमच्याकडे.”

“ येईन ना ” असं ती म्हणते न म्हणते तोंच गाडी हालली व तिचे हात सोडून देणं त्याला भाग पडलं.

डब्याच्या दारांत उभं राहून त्यानं हालविलेला रुमाल दिसेनासा होईपर्यंत श्यामा प्लॅटफॉर्मवर उभी राहिली. मग ती वळून परतली. गेल्या तीन महिन्यांत अशोकवर तिचा इतका जीव जडला होता अन् त्याच्या सहवासाची तिला इतकी सवय झाली होती, कीं त्याला निरोप देतांना तिचं अंतःकरण अगदीं भरून आलं होतं. तो दृष्टीवेगळा होईपर्यंत तिने उल्हासाचं अवसान आणलं होतं; पण आतां तें अवसान एकदम गळून पडलं, अन् तिच्या चित्तावर विलक्षण खिन्नता आली. फार वेळापूर्वीपासून आपल्याला तहान लागली आहे हें तिच्या आतां लक्षांत आलं.

स्टेशनाच्या आवाराबाहेर पडून ती बसच्या नाक्यापाशीं पोचली तेव्हां बस तिथें नव्हती किंवा दूरवरहि दिसत नव्हती. नाक्यावरच एक हॉटेल होतं. श्यामानं विचार केला कीं कांहीं तरी पेय घ्यावं, हॉटेलांत बसल्या जागेवरूनच बस आली कीं आपल्याला दिसेल. हॉटेल फारसं श्रृंगारक नव्हतं. पण श्यामाला एका इंग्रजी

सुभाषिताची आठवण झाली—“वादळांत कुठल्याहि बंदराचा आसरा चालतो.” ती हॉटेलांत शिरली.

तिनं थंड पेय मागवलं, अन् त्याचे दोन चार घोट भगभर घेऊन ग्लास जरा खाली ठेवला. रुमालानं ओठ टिपतां टिपतां अशोकच्या मघांच्या बोलण्यांतलं एक वाक्य तिला आठवलं—

“पुण्यास जायची उतावळी तुला झाली आहे ती त्याला भेटायसाठीच असेल ? ... ”

“काय रे तुझे एकेक तर्क ?” तिनं उत्तर दिलं होतं तेंहि तिला आठवलं...

टेबलावर ठेवलेल्या ग्लासाच्या कंगोऱ्यावर नखं आपटीत ती मनाशीं म्हणाली, अशोकचे कांहीं तरीच तर्क नाही तर काय ? ‘प्रतिज्ञे’च्या संपादकाला भेटण्याची मला उतावळी व्हायचं काय कारण ? त्यानं माझ्या लेखनाची स्तुति केली होती यापलीकडे त्याचा संबंध काय होता ? तो भेटला काय अगर न भेटला काय...

आणि तितक्यांत तिच्या मनांत एकदम आलं—

ज्या तरुणानं मिरजेच्या स्टेशनवर आपल्या हातीं जांघिया दिला, अन् जो आपली गाठ न घेतांच गेला, त्याची भेट आपण आतां पुण्यास गेल्यावर होईल !...तो पुण्यांतच राहत असेल !...तिला कांहींच माहीत नव्हतं ! त्याचं नांव तरी तिला कुठें माहीत होतं !...आणि त्याची ती स्मृति मात्र तिच्याजवळ सतत राहिली होती ! या घटकेला देखील तें शस्त्र तिच्या कमरेला होतं....

“चू !” असा उद्गार श्यामानं काढला त्यांत अनेक विचारांचा अभिप्राय साठलेला होता.

तिनं बाहेर रस्त्याकडे दृष्टि टाकली. तिला हवी ती बस आली नव्हती.

रस्त्याच्या पलीकडे उलट दिशेला जाणाऱ्या बसचा स्टँड होता, तिथे मात्र एक बस थांबली व चालू झालेली तिला दिसली. मग ती बस निघून गेली तरी ती शून्य दृष्टीने त्या पलीकडच्या स्टँड-कडेच बघत राहिली.

एक मुसलमान इसम व घुंगट पांघरलेली त्याची बिबी त्या फुटपाथवर उभी असलेली तिनं पाहिली. पण एक ट्रॅम आली व गेली, अन् ते जोडपं दिसेनासं झालं. सुक्या मेव्यानं भरलेला गाढा लोटीत एक फेरीवाला येऊन उभा राहिला. सिनेमाच्या जाहिरातींच्या पाट्या खांद्यावर घेऊन कर्ण्यातून आरोळ्या ठोकणागी विदूषकासारखी वाटणारी पांच-सहा पोरं नाचत-बागडत गेली. त्यांनीं फेकलेल्या छोट्या जाहिराती हवेंत फडफडल्या. एक पारशी तरुण स्त्री बसची वाट पाहण्यासाठी येऊन उभी राहिली. मग एक वयस्क बोहरी आला. मग बॅडमिंटनच्या नाजुक लहान 'रॅकेट्स' हातीं घेतलेले झकपक पोषाखवाले तीन विद्यार्थी दाखल झाले. एक पोऱ्या धांवत आला, थकला, 'ए रेस् कार्ड !' अशा दोन खणखणीत आरोळ्या त्यानं ठोकल्या, अन् मग इकडे तिकडे कावऱ्या बावऱ्या नजरेनं बघून तो पुढे पळाला. आणि—दुसऱ्याच क्षणीं—

बसच्या स्टँडवर आणखी एक व्यक्ति येऊन उभी राहिली, व ती दृष्टीस पडतांच श्यामानं दचकून टेबलावरचा हात काढला अन् ती जागच्या जागीं ताठ झाली.

आपल्याला दृष्टिभ्रम तर होत नाही अशी तिला शंका आली. पण तिनं पुन्हा नीट निरखून पाहतांच ती गेली.

प्रतिज्ञा

तोच तो होता याबद्दल तिची खात्री झाली.
आणि ती होतांच तिची छाती धडधडू लागली.
आपण जाऊन त्याला ओळख द्यावी काय... ती विचार करू
लागली.

ती उठली.

पण विचार बदलून ती पुन्हा बसली.

पण पुन्हा तिच्या मनांत आलं, कीं आतांची संधि आपण
घालविली तर त्याची आपली भेट पुढे कदाचित् कधी होणार
नाही! ... आपली भेट त्याला नको आहे असं थोडंच
असेल! ... उलट कदाचित् त्यानं हि गेल्या तीन महिन्यांत
आपली आठवण काढून मनाशी आश्चर्य केलं असेल! ... त्याचं
शस्त्र त्याला परत देण्यासाठी तरी त्याची गाठ आपण घ्यायलाच
पाहिजे! ...

ती झटकन उठली. दुकानदाराच्या पुढ्यांत आणेली टाकून
पायच्या लगबगीनं उतरून तिनं रस्ता गाठला.

१०

पुण्याच्या 'सर परशरामभाऊ' कॉलेजवरून जाणाऱ्या मोठ्या प्रशस्त
'टिळक रोड'ला येऊन मिळणारे जे छोटे रस्ते आहेत त्यांतल्या
एका रस्त्यावरच्या बंगलेवजा दुमजली घराच्या पायऱ्या उतरून
उषाका खाली आली व छत्री उघडतां उघडतां वर बघून ती
हसत म्हणाली,

“जातें ग !”

वर छोट्याशा आगशीत श्यामा कटड्यावरून खाली वाकून
उभी होती. तिनं हसून म्हटलं,

“हं. लवकर ये बरं का !”

“हो हो.” मान हालवून उषाका म्हणाली, व मग तिनं छत्री
पुरती उघडून डोक्यावर धरून आपला रस्ता सुधारला.

केसांच्या अंबाड्याखालची गोरीपान मान, त्याखाली पातळा-
च्या पदरांतून दिसणारा पोलक्यानं झाकलेला पाठीचा बांधेसूद
भाग, त्याखाली कासोट्याची निरीदार पट्टी, आणि पावलांबरोबर
पातळाचे ओचे हालले कीं किंचित् उघड्या पडणाऱ्या नाजूक

प्रतिज्ञा

पोटच्या— आपल्या थोरल्या बहिणीच्या त्या पाठमोऱ्या चित्ताकडे श्यामा पाहत राहिली. अगदीं अलग नजरेनं तिनं पाहिलं, अन् तिच्या मनांत आलं, किती अप्रतिम लावण्य म्हटलं पाहिजे उषाकाचं ! ...अशोक उगीचंच माझी तारीफ करतो... आणि मी तरी किती वेडी, मीहि समजू लागतं कीं मी सुंदर आहे....

ती स्वतःशीच हसली.

तितक्यांत कोपऱ्यावर वळण्यापूर्वी उषानं छत्ती कलती करून वळून पाहिलं. श्यामानं उजव्या हाताचा पंजा पसरून उंच केला, व प्रत्यक्ष शब्द न उच्चारतां पण अगदीं उंच आवाजांत बोलतांना ओठाची जशी हालचाल होईल तशी करीत “ लवकर ये ” असं म्हटल्यासारखं केलं.

उषानं उताणा पंजा दाखवून खुणेनं सांगितलं, “ येईन, येईन ! ” व मग ती दिसेनाशी झाली.

श्यामाला माहीत होतं, कीं अक्का जरी लवकर येते म्हणाली तरी तिला यायला निदान सवापांच वाजणार. आज तिला शेवटचा तास खरं म्हणजे नव्हता. पण तिच्या शाळेचे हेडमास्तर खाष्ट होते, ते तिला शाळा सुटल्याखेरीज घरी येऊं देतील अशी कांहीं फारशी शक्यता नव्हती...

श्यामा बहिणीला निरोप द्यायला म्हणून आगार्शीत गेली होती, तेव्हां ती दिसेनाशी झाल्यावर ती कठड्यापासून दूर झाली. खोलींत जायसाठीं तिनं एक पाऊल मागं घेतलं, पण ती पुन्हा थांबली. माघ माहिन्यांतले ते दिवस होते, व सकाळची थंडी आतां अकरा वाजले तरी हवेंत रेंगाळत असल्यामुळें सूर्य-किरणांचा स्पर्श सुखावह वाटत होता. श्यामा पुन्हा कठड्यावर

रेलली, व डावा पंजा कपाळालगत आडोशासारखा टेकून समोरच्या रस्त्यावरील रहदारीकडे पाहत उभी राहिली.

एखाद दुसरी मोटार मधूनच या किंवा त्या बाजूने वेगांत गेलेली दिसत होती. सोडा वॉटरच्या बाटल्यांच्या लाकडी उघड्या पेट्यांनीं खचून भरलेला एक भला मोठा गाडा खळखळ आवाज करीत धीरे धीरे चालला होता. परंतु त्या घटकेला त्या हमरस्त्यावर मुख्य वर्दळ सुरू होती ती शाळा-कॉलेजांत जाणाऱ्या विद्यार्थिवर्गाची. विद्यार्थ्यांच्या सायकलींची रीघ लागली होती. पार्या जाणाऱ्यांचे दोनदोन चारचारांचे छोटे मोठे घोळके बनले होते. विद्यार्थिनी स्त्री-मुलभ डौलाने पावलं टाकीत चालल्या होत्या, त्यांच्या रंगीबेरंगी साड्या, पाठीवरच्या वेण्या, अन् हसण्या बोलण्याचा गोड किलकिलाट इत्यादीची शोभा कुणाचंही चित्त आकर्षील अशीच होती. दोन विद्यार्थ्यांच्या सायकली एकमेकींवर आपटल्या व गुंतून आडव्या झाल्या तेव्हां जरा मागून चाललेल्या पांच सहा मुलींची हसतां हसतां पुरेवाट झाली, अन् तितक्यांत एक मोटार समोरून येतांच दूर होऊन पांगतांना त्यांनीं “अगवाई!” “ए!” “ई SS!” असे आवाज काढले ते ऐकल्याबरोबर श्यामाला चांदणीच्या रानांत भुरकन उडून जाणाऱ्या पक्ष्यांच्या किलबिलाटाची आठवण झाली.

दोन वर्षांनीं लहान व्हावं, अन् या आनंदी जीवांसारखं रस्त्यानें हसत खेळत पुन्हा कॉलेजांत जावं असं तिला क्षणभर वाटलं... पुन्हा आपल्या आवडत्या प्रोफेसरांच्या तासाला जाऊन बसावं, त्यांच्या वक्तृत्वाने भरून गेलेलं वर्गातलं उल्हासमय, प्रकाशमय वातावरण अनुभवावं, पुन्हा शर्यतींत, खोखो-हुतुत्या खेळांत भाग घेऊन बाक्षिस मिळवावी, विद्यार्थ्यांनीं स्वध्याळपणानं

“झांशी की रानी !” म्हणून आपल्यामागे आरोळ्या ठोकल्या तर त्याचा गर्वच मानण्याचं सुख पुन्हा लुटावं !...

परंतु ते दिवस आतां कायमचे मागे पडले होते !... दृष्टीआड सरकले होते !

श्यामानं वर मान करून समोर पाहिलं तों ज्यांना बघून तिला कॉलेजांतल्या दिवसांच्या आठवणी झाल्या होत्या त्या किलबिल करणाऱ्या मुली रस्त्यावर नव्हत्या. त्याहि दिसेनाशा झाल्या होत्या !

तिनं सुस्कारा टाकला, व मग ती खोलीत जाण्यासाठी वळली.

तितक्यांत खाली पोस्टमन बंगलीच्या पायऱ्या चढत होता तो तिला दिसला. त्यानं वर येऊन दारावर टकटक केलं. श्यामानं दार उघडतांच त्यानं तिच्या हातांत एक कार्ड दिलं, व तो जिन्याकडे परत वळला.

कार्डाच्या पत्त्याच्या अक्षरावर ओझरती नजर टाकतांच श्यामानं ओळखलं की, तें पत्र अशोकचं होतं. ती खुर्चीवर बसली, व तिनं कार्डाची मुलट बाजू पाहिली. चारच ओळींचा मजकूर होता,

“तू पुण्यास पोंचलीस यापलीकडे मला तुझी कांहींच बातमी या वीस दिवसांत नाही ! मी रोज तुझ्या पत्राची वाट पाहत आहे. मी तुला तीन पत्रं धाडलीं, पण तुझ्याकडून उत्तर नाही ! आतां मी रागावायच्या घाईला आलों आहे ! या माझ्या पत्राचं तुझ्याकडून खूप मोठं अन् लवकर उत्तर आलं तर ठीक. नाही तर—हिमालयांत निघून जाईन अशी महात्मार्जीसारखी धमकी देऊं काय ? ”

ती किंचित् हसली; पण मग कांहीं वेळ त्या कार्डाकडे शून्य दृष्टीनं पाहतांना तिचा चेहरा जरा गंभीर झाला.

अशोकला तिनं पत्र पाठवायला हवं होतं. त्याला राग यावा असंच वर्तन तिच्या हातून घडलं होतं. परंतु तसं ती मुद्दाम थोडीच वागली होती ?

त्याला पत्र लिहायला म्हणून नोटपेपर घेऊन पुढे बसावं, अन् कांहीं केल्या तिच्या मनाला लिहावंसं वाटूंच नये असं कितीदा तरी झालं होतं. मुंबईच्या मुक्कामांत प्रथम ज्या आनंदानं व उल्हासानं, ती वागली होती तो शेवटीं नाहींसा होऊन तिच्या मनावर जो एक प्रकारचा उदासपणा आला होता, तो इकडे पुण्यास आल्यावर थोडा वाढलाच होता. तो मनावेगळा करण्यासाठी ती पुष्कळ प्रयत्न करी, परंतु तें कांहीं तिला साध्य होत नसे.

तिच्या या औदासीन्याचं मुख्य कारण हें होतं कीं तिनं शिकागोला तार पाठवली त्या गोष्टीला आतां जवळ जवळ महिना होऊन गेला तरी तिकडून उलट कांहींच बातमी आली नव्हती. तिनं तार केली ती केवढ्या आशेनं. आपल्या वडिलांचा नक्की पत्ता आपल्याला मिळाला, आतां त्यांच्याशीं पत्रव्यवहार तरी निदान आपल्याला सुरू करतां येईल अशी तिच्या मनाची अगदीं खात्री होती. परंतु तिच्या तारेचं कांहींच उत्तर न आल्यामुळें नानातऱ्हेचे तर्क करीत बसण्यावांचून तिला गत्यंतर राहिलं नाहीं. आपल्याला पत्ता मिळाला तो चुकीचा तर नसेल ? किंवा मध्यंतरीं आपले वडील शिकागो सोडून दुसरीकडे कोठें गेलेले नसतील?... ज्याला तार धाडली त्याला ती मिळाली नाहीं तर ती धाडणाऱ्या माणसाला तारखात्याकडून तसं कळवण्यांत येतं काय अशी चौकशी देखील तिनं पोस्टांत जाऊन केली होती, व पदरीं वेडेपणा घेतला होता. पुन्हा एकदां तार करावी असं तिच्या मनांत येई. परंतु पुन्हा तिला वाटे त्याचा काय उपयोग ? दोनदां

प्रतिज्ञा

तार केली म्हणजे ती पोंचण्याची अधिक खात्री असते असं थोडंच होतं ? मग तिच्या वडिलांनीं शिकागो सोडलंच होतं कीं काय ? अन् सोडलं असेल तर ते कुठें गेले तें आतां कसं कळायचं ?...

हे विचार मनांत आले कीं ती अगदीं अस्वस्थ होऊन जाई.

आपले वडील आपल्याला परत मिळाले असं तिला वाटूं लागतं न लागतं तोंच ही निराशा तिच्या वाट्याला आली होती. त्यांची व तिची ही एक प्रकारची चुकामूकच झाली होती म्हणावयाची !

चुकामूक !...

हा शब्द मनांत आला कीं ज्या दुसऱ्या एका चुकामुकीची तिच्या मनाला अलीकडे विलक्षण चुटपुट लागून राहिली होती तिची तिला आठवण होई, व तो प्रसंग जसा घडला तसा तिच्या डोळ्यांपुढून सरके.

त्या दिवशीं हॉटेलच्या पायऱ्या उतरून तिनें रस्त्यांत पाऊल टाकलं त्या वेळीं तिच्या मनाची अगदीं पक्की खात्री होती कीं, जो तरुण तिला मिरजेच्या स्टेशनवर भेटला होता तो रस्त्याच्या पलीकडच्या बाजूस बसच्या स्टँडवर उभा होता, आणि आतां त्याची व आपली प्रत्यक्ष भेट स्वचित होणार.

परंतु ती रस्ता ओलांडूं लागली तोंच एकामागोमाग तीन चार मोटारी आल्यामुळे तिला थांबावं लागलं होतं. त्या गेल्यावर तिनें दोन पावलं टाकलीं तोच ट्रॅम आडवी आली होती; आणि ती गेल्यावर ती पुढें जाऊं लागणार तोंच पलीकडच्या बाजूला बस येऊन क्षणभर उभी राहिली होती, आणि पुढें गेली होती. आणि मग तिनें पाहिलं तों बसच्या स्टँडवर तो तरुण कुठें होता ? बसमधें चढून तो गेला असला पाहिजे !...

ती रस्त्यांत जागच्या जागीच उभी राहिली होती ती एखाद्या वेळ्यासारखी ! किती उत्सुक आशेन ती त्याच्या भेटीसाठी धावली होती ? एखादा दरवाजा उघडा दिसावा, आणि त्याकडे धाव घेऊन जवळ पोचतांच तो बंद व्हावा तशी त्याच्या भेटीची ही संधि पाहतां पाहतां त्या बसच्या रूपाने दूर गेली होती ! आतां त्याची व तिची भेट कसची होते ?

एखादी इच्छा तृप्त न झाल्यामुळेच ती वाढूं लागते ! श्यामाला तो तरुण पुण्याच्या स्टेशनवर भेटला असता व त्याचं शस्त्र तिनं त्याला परत देऊन टाकलं असतं, तर कदाचित् त्याची आठवण तिला पुढें थोडेच दिवस राहिली असती, आणि ती आठवण एखादे वेळीं झाली असती तरी तिच्यामागे विशेष भावना असतीच असं सांगवत नाही. परंतु त्याची भेट एकदांच नव्हे तर दोनदा चमत्कारिक योगायोगानं टळल्यामुळे तिच्याविषयींच्या मूळच्या आसक्तीत आतां मोठी भर पडल्यासारखं झालं होतं. त्या तरुणा-भोंवतीं तिच्या कल्पनेनं गूढ रम्यत्वाचं वलय निर्माण केलं होतं. प्रथमदर्शनीच त्याच्याबद्दल तिला जें आकर्षण वाटलं तें बळावत गेलं होतं. त्याच्याविषयींचे विचार तिच्या मनांत अधिक वरचेवर येऊं लागले होते. तो कोण असेल, त्याचं नांव काय असेल, तो कुठें राहत असेल, त्याचे विचार कसे असतील याबद्दलचे नाना तर्क करण्यांत तिचा अधिक वेळ जाऊं लागला होता. आपली आठवण त्यानं हि ठेवली असेल काय, आपली भेट झाली नाही त्याबद्दल त्याला हि हुरहुर लागलेली असेल काय, आपला शोध तो हि करीत असेल काय, इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरं ठरविण्यांत तिला मुख वाढूं लागलं होतं. त्याच्याविषयीं विलक्षण जिज्ञासा तिच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली होती, आणि दैवानं दुष्टपणा दाखवून

प्रतिज्ञा

तिला त्याच्यापासून दूर ठेवल्यामुळे त्याच्याजवळ जाण्याचा हट्ट तिच्या मनानं आतां घेतला होता... परंतु या हट्टाचा उपयोग काय होता ? त्याचं नांवहि तिला माहीत नव्हतं ! त्याच्या सन्निध ती जाणार कशी ?...

या गोष्टीची जाणीव झाली कीं तिचं मन त्रासे, चिडे, उद्विग्न होई !

मग ही उद्विग्नता घालविण्यासाठी ती आपलं लक्ष लेखनांत गुंतवी. तिनं जी कादंबरी लिहायला घेतली होती ती अजून अर्धी लिहून व्हायची होती. परंतु कादंबरीकडे तिचं मन वळेना. कांहीं तरी स्फुट स्वरूपाचं लिहावंसं तिला वाटत होतं, अन् जर कांहीं चांगलं लिहून झालं तर तें 'प्रतिज्ञे'कडेच धाडायचं तिनं ठराविलं होतं. आपण पुण्यास आलों हें तिनं 'प्रतिज्ञा' कचेरीकडे कळविलं नव्हतं. तिचा अंक आधी मुंबईच्या पत्त्यावर जाऊन इकडे येत असे. फेब्रुआरीच्या एकोणीस तारखेस हरिपुरा येथें सुभाषचंद्र बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचं अधिवेशन झालं त्यानिमित्त 'प्रतिज्ञे'चा खास अंक निघाला. त्यांत सुभाषबाबूंच्या नियंत्रणा-खाली काँग्रेसच्या धोरणांत कसा कसा पालट होण्याचा संभव आहे याविषयीचा जो मोठा लेख होता तो तर अत्यंत वाचनीय होताच. पण अधिवेशनाची साद्यंत हकीकत ज्यांत दिली होती तो वर्णनात्मक लेखहि तिला फार सुंदर वाटला होता. त्यांतला कांहीं भाग तिनं पुनः पुन्हा वाचून काढला होता. उदाहरणार्थ, तीन लाख लोकांना सहज बसतां येईल इतका विस्तीर्ण जो खुला मंडप बैठकीसाठी तयार करण्यांत आला होता त्याच्या अपूर्व शोभेचं वर्णन देऊन पुढें लिहिलं होतं :—

“...तिसऱ्या प्रहरपासूनच मंडपाच्या सर्व प्रवेशद्वारांवर प्रचंड जनसंमर्द लोटूं लागला होता. हजारों शेतकरी मंडपाबाहेर मांड्या ठोकून बसले होते, व समुद्राची एकेक लाट किन्नऱ्यावर आपटावी त्याप्रमाणे गर्दीची एकेक लाट दारापर्यंत पोचत होती. पांच वाजण्याच्या आधीच दोन लक्ष लोक जमले. नदीकिनाऱ्यालगतच्या उताराचा भाग लोकांनीं फुलून गेला. त्यासमोरच्या बाजूस भव्य विस्तीर्ण व्यासपीठ होतं, त्यावरच्या गॅलरी स्वागतसमितीच्या सभासदांनीं व प्रतिनिधींनीं चिकार भरून गेल्या. प्रवेशद्वारांवर तिरंगी पडदे झुलत होते, जिकडे तिकडे तिरंगी पताका फडफडत होत्या, व्यासपीठावर विविध रंगांचे विद्युदीप झळकत होते, अध्यक्षीय आसनाच्या जागेभोंवतीं एकमेकींचे हात गुंतवून वर्तुळांत उभ्या असलेल्या हास्यवदन देशसेविकांच्या केशरी साड्या इतर लोकांच्या अंगावरच्या शुभ्र खादीच्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसत होत्या. अस्ताचलाकडे जाणाऱ्या सूर्यानें आपल्या किरणांचा तिरपा झोत फेकतांच हें उत्साहवर्धक अपूर्व दृश्य एखाद्या यक्ष-नगरींतल्या अद्भुत दृश्याप्रमाणेच एखाद्याला वाटलं असेल.

अध्यक्षांची मिरवणूक मंडपांत प्रविष्ट होतांच स्वयंसेवकांचा बॅंड वाजू लागला. स्वागताध्यक्ष दरबार गोपाळदास मिरवणुकीच्या अग्रभागी होते. त्यांच्या मागून सुभाषबाबू चालत होते, त्यांच्या गळ्यांत तिरंगी माला होती व कपाळावर कुंकुमतिलक शोभत होता. सुभाषबाबूंच्या डाव्या हाताला सरदार पटेल होते, व वॉकिंग कमिटीचे सर्व सभासद दोहोदोहोंच्या रांगा करून मार्ग चालले होते. शरद् बोस अगदी शेवटीं होते. सुभाषबाबू दिसतांच लोकांनीं उत्थापन दिलें, व हवेंत जयजयकाराच्या ललकाऱ्या उठल्या.

अध्यक्ष स्थानापन्न होऊन लोक आपापल्या जागीं बसतात न

बसतात तोंच एक मोटार मंडपांत आली व हलकेंहलकें व्यास-पीठापर्यंत येऊन उभी राहिली. सुभाषबाबू उठून चटकन पायऱ्या उतरले, व मोटारीतून उतरणाऱ्या महात्मार्जीना त्यांनी हात दिला. सुभाषबाबूंचा आधार घेऊन व्यासपीठाच्या पायऱ्या चढणारी महात्मार्जींची कृश मूर्ति स्पष्ट दिसल्याबरोबर तीन लक्ष लोकांची ती संबंध सभा एकदम उभी राहिली, “महात्मा गांधीऽऽ की—” अशा गर्जनेनें दिशा दुमदुमून गेल्या. महात्मार्जींनी सावकाश हात उचलून अभिवादनार्थ जोडल्याबरोबर ती गर्जना अधिकच उंच आवाजांत पुन्हा उसळली ! शुभ्र खादीच्या छात्रा-खाली आपल्या उच्चासनावर महात्माजी बसल्यावर राष्ट्रगीताचे धीर गंभीर स्वर हवेंत तरंगूं लागले—“वंऽदे माऽतरम्”...

हें वर्णन वाचतां वाचतां श्यामा मनाशीं सारखें म्हणाली होती, ज्या लेखणीनें हें लिहिलें ती किती निष्णात व प्रभावी असली पाहिजे ! शरद् दर्शने म्हणजे कुणी तरी कर्तृत्ववान् तरुण असला पाहिजे !

त्यानें तिच्या लेखनाची एकदां स्तुति केली होती. त्याच्या-सारख्या निष्णात लेखकाची स्तुति पुन्हा मिळविण्यासारखें आपल्या हातून लिहून झालें पाहिजे, अशी ईर्ष्या तिला साहजिकच वाटली, आणि ‘प्रतिज्ञे’कडे पाठविण्यासाठी ती एक लेख तयार करूं लागली. तो लिहितांना ती मनाशीं म्हणे,

“हा लेख त्यांना पसंत पडला तरच मी पुण्यांत आलों, आहें हें त्यांना कळवायचें, आणि त्यांनीं तशी इच्छा दर्शविली तर मग त्यांची गाठ घ्यायची.”

आणि त्यांनीं तशी इच्छा दर्शविली नाहीं तर !...

मग आपण होऊन त्यांच्या भेटली जायचं काय ? तें पुढें पाहतां येईल...

ज्या जागेंत उषानं बिऱ्हाड केलं होतं ती बाहेरून दिसण्यांत जरी मोठी झकपक होती तरी कांहीं दृष्टींनीं फार गैरसोईची होती. एक तर त्या भागांत दुसऱ्या मजल्यावर नळाचं पाणी नीट चढत नसल्यामुळें भारी अडचण होत असे. आणि शिवाय उषाकाची शाळा तेथून फार दूर असल्यामुळें तिला जातां येतां रोज जवळ जवळ दोन मैल चालावं लागत असे. रोज दोन वेळां टांगा करायचा म्हटला तर महिन्याकांठीं निदान पंधरा रुपये खर्च करणं भाग होतं; आणि अशा रीतीनं खर्च वाढविण्यापेक्षां घरभाड्यासाठीं पांच सहा रुपये अधिक देऊन शाळेच्या जवळ कुठें तरी चांगली जागा मिळाली तर ध्यायच्या विचारांत उषाका बरेच दिवस होती. परंतु अशा जागेच्या शोधांत राहूनहि तिला बिऱ्हाड बदलतां आलं नव्हतं. त्यामुळें वसंत एके दिवशीं जेव्हां एक जागा हेरून आला तेव्हां श्यामाला बरोबर घेऊन उषा ती जागा लगेच पाहून आली, व दोघींनाहि ती पूर्ण पसंत पडल्यामुळें त्यांनीं ती ताबडतोब ठरवून टाकली. पुण्यांत 'दर्शन्यांचा राम' फार प्रसिद्ध आहे. त्या राममंदिरालगतच ही जागा होती. खालीं दोन आणि वर दोन अशा खोल्या होत्या व हवा, पाणी, सर्व दृष्टींनीं जागा आकर्षक होती. पुढच्या बाजूस हमरस्ता होता व माडीवरच्या खोल्यांना पश्चिमेकडे ज्या खिडक्या होत्या त्यांतून

प्रतिज्ञा

बाहेर पाहिलं, कीं खालीं लगतच राममंदिराच्या पाठीमागची विस्तीर्ण बखळ दिसत असे.

मार्च महिना पुरा होण्याची वाट न पाहतां पंधरा तारखेलाच रविवारची सुटी साधून उषाकान या नव्या जागेंत बिन्हाड नेलं. सामान हालविण्याचं काम वसंतनं आपल्या ओळखीच्या सिनेमा कंपनीतून एक मोठी लॅरी आणून बिनबोभाट करून टाकलं. तरी सामान नव्या जागीं लावण्याचा व्याप कांहीं थोडा नव्हता, आणि तो उषा व श्यामा या दोघींनाच करावा लागला. दोनच दिवस आधीं श्यामाला हिवताप आल्यामुळें उषा तिला पुनःपुन्हा “तू कांहीं करूं नको, स्वस्थ पडून राहा” असं म्हणत होती, आणि तिचं न ऐकतां श्यामा तिला मदत करीतच होती. परंतु ते श्रम तिला सोसले नाहींत आणि संध्याकाळीं तिला अंथरूण धरावं लागलं. तिला हिवतापाची पाळी आली नाहीं, परंतु थकवा फार आला. कांहीं थोडी खरेदी करणं आवश्यक होतं म्हणून उषा वसंतबरोबर बाजारांत जायला निघाली तेव्हां “मी जाऊन येऊं का ग जरा?” या तिच्या प्रश्नाला “हं जा ना. मला कांहीं होत नाहीं.” असं तिनं उत्तर दिलं तें थकव्यामुळें आलेल्या गुंगीतच. उषाका व वसंत दोघांही आपल्या अंरुणाजवळ बसलीं आहेत याची जाणीव तिला कांहीं वेळ राहिली, परंतु मग तीं दोघं केव्हां उठून गेलीं तें तिला कळलं नाहीं.

बराच वेळ तिचा डोळा लागला असावा.

तिनं डोळे उघडले तेव्हां चांगलीच संध्याकाळ झालेली तिला दिसली. तिन्हीसांजाच्या अगोदरचा विचित्र धूसर प्रकाश खोलींत भरला होता. वर अगर खालीं कुणाचीच चाहूल ऐकूं येत नव्हती. वसंत आणि उषा बाजारांतून अजून परत आली नसावीत. आपल्या

घशाला कोरड पडली आहेसं श्यामाला वाटलं, परंतु पाणी पिण्यासाठी चटकन उठणं तिला नकोसं वाटलं. बखळींतल्या कोणत्या तरी एखाद्या झाडाच्या फांदीच्या टोकाची सांठली समोरच्या भिंतीवर किंचित् हालत होती तिच्याकडे पाहत ती जागच्या जागी स्वस्थ पडली. कुणी तरी उंच आवाजांत कवाईतीचे निरनिराळे हुकूम सोडावे तसे शब्द तिला बखळीच्या बाजूनं ऐकूं आले. डोळे उघडण्यापूर्वीहि असेच शब्द ऐकल्याचा भास त्याला तिला झाला होता. पण तिला वाटलं होतं तें स्वप्न आहे. परंतु आतां जेव्हां ते शब्द तिनं पुन्हा अगदीं स्पष्ट स्पष्ट ऐकले तेव्हां मघांचा तो स्वप्नांतला भास नव्हता हें उघडच झालं.

उठून खिडकीपाशीं जावं आणि बखळींत खरोखरीच कवाईत चालली आहे कीं काय तें पाहावं असा विचार तिच्या मनांत आला. पण तिनं तसं केलं नाहीं. अंथरुणावर पडल्यापडल्याच कमी अधिक वेळेच्या अंतरानं उच्चारले जाणारे कवाईती-हुकुमांचे ते शब्द ती ऐकत राहिली.

आणि ते ऐकतां ऐकता मधेंच तिच्या मनानं एक तर्क केला त्याबरोबर ती स्वतःशींच दचकली.

ज्या तरुणानं मिरजेच्या स्टेशनवर तिच्या हातीं शस्त्र दिल होतं त्याच्या शब्दासारखाच हा शब्द नव्हता काय ?...

अधिक लक्ष देऊन ऐकण्याचं तिनं ठरविलं. परंतु तितक्यांत हुकुमाचे ते शब्दच बंद झाले !

श्यामा मनाशीं आश्चर्य करूं लागली.

पण मग चार पांच मिनिटं गेलीं नाहींत तोंच सामुदायिक प्रार्थनेचे गंभीर स्वर तिच्या कार्नी पडले; आणि तिनं जेव्हां

प्रतिज्ञा

एकाग्रतेन ऐक्य्याचा प्रयत्न केला तेव्हां प्रार्थनेचे शब्दहि तिला ऐकू येऊं लागले:—

नमस्ते सदा वत्सले मातृभूमे ।
त्वया हिंदभूमे सुखं वर्धितोहम् ॥
महा मंगले पुण्यभूमे त्वदर्थे ।
पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते ॥ १ ॥
प्रभो शक्तिमन् हिंदराष्ट्रांगभूता ।
इमे सादरं त्वां नमामो वयम् ॥
त्वदीयाय कार्याय बद्धा कटीयम् ।
शुभामाशिषं देहि तत्पूर्तये ॥ २ ॥
... ..
... ..

मातृभूमीच्या सेवेसाठी बद्धकटि होऊन त्या कार्यात तिचे मंगल आशीर्वाद मागण्यासाठी केलेल्या त्या प्रतिज्ञास्वरूप प्रार्थनेचे घोष-स्वर ऐकतांना श्यामाच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. प्रार्थनेच्या प्रत्येक कडव्यागणिक तिच्या अंतःकरणाचा सद्गदितपणा वाढत गेला, आणि शेवटी पहिल्या पालुपदाचा 'पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते' हा अखेरचा चरण तिच्या कानी जेव्हां पुन्हा पडला तेव्हां तर तिच्या शरीराचा थकवा पार नाहीसा होऊन कांहीं एका विलक्षण उत्साहाच्या लहरी तिच्या सर्वांगभर झरकन उठून गेल्या !

तिला राहवेना. ती अंथरणावरून उठली आणि खिडकीशीं गेली. तिनं वाकून पाहिलं तों बावळीतल्या पिंपळाच्या पारालगतच्या मोकळ्या जागी गणवेश केलेल्या साठ सत्तर तरुणांच्या मध्यभागी उंच ध्वजापुढें मस्तक नम्र करून उजव्या पंजाचीं बोटे छातीशीं

आडवी करून लष्करी पवित्र्यांत उभा राहिलेला एक तरुण तिला दिसला.

त्यानं आपला प्रणाम संपवून मान उचलून दृष्टि वर केली तेव्हां त्याचा चेहरा पूर्णपणे तिच्या दृष्टीस पडला, आणि तो दिसल्याबरोबर तिनं एकदम दचकून आपला डावा हात वक्षःस्थलाला लावला.

तिनं झटकन् पुन्हा एकदां निरखून नजर टाकली, आणि मग खिडकीतून दूर होऊन आपली मोठी कातडी बॅग उघडून तिच्यांतील जंबिया तिनं काढला, आपल्या कमरेला खोवला, व ती जिन्याच्या पायऱ्या उतरून खाली घावली !

तिच्या शरीराची श्रान्त स्थिति पार नाहीशी झाली होती. उषा परत आली नसतांना आपण घर तसंच उघडं टाकून जात आहोंत याचं हि मान तिला राहिलं नव्हतं...

आतां ती त्याला भेटणार होती ! इतके दिवस ज्यानं खट्याळपणा केला तें दैव तिला अकल्पितपणे प्रसन्न झालं होतं. तिला आतां बिलकुल धीर उरला नव्हता !

११

“ ताई !...ताई ! ”

बाहेर बखळीकडे पाहत खिडकीत उभ्या असलेल्या श्यामानं दचकून वळून पाहिलं. दारालगत जिन्याच्या पायरीवर उषाका उभी होती, ती म्हणाली,

“ किती हाका मारल्या तुला खालून ! तुला ऐकूं नाही आल्या ! ”

“ नाही.”

“ कमाल आहे.”

“ तू शाळेतून केव्हां आलीस ! ”

उषा हसली. “ इश. मला येऊन चांगला अर्धा तास झाला. मी आले, वर येऊन इकडच्या खोलीत पुस्तकं ठेवलीं, पातळ बदललं, खाली गेलं, चहासुद्धां केला. खाली जातांना इकडे या खोलीत डोकावून पाहिलं तेव्हां तूं अशीच खिडकीशीं उभी होतीस. मला वाटलं माझी चाहूल तुला लागली असेल अन् तूं येथील खाली. पण तूं आली नाहीस. शेवटीं चहा गाळला

तेव्हां तुला हाका मारल्या. तरी तूं आली नाहीस म्हणून वर आलें. म्हटलें करते आहे तरी काय ही? मला वाटलें कांहीं लिहिण्यांत गुंतल्या असतील लेखिकाबाई! पण इथें येऊन पाहतें तों तूं अजूनहि मघांसारखीच खिडकीशीं उभी! पाहते आहेस तरी काय येवढं?”

खिडकीपासून दूर होतांना श्यामानं पुन्हा एकदां बखळीकडे नजर टाकली. तिनें एक सुस्कारा टाकला, व मग ती उषाकाजवळ येऊन म्हणाली,

“चहा निवून गेला होय?”

“नाहीं, मी झाकून आलें आहे.” उषा म्हणाली, व मग खाली गेल्यावर ‘पाहते आहेस तरी काय येवढं?’ असा जो प्रश्न तिनें श्यामाला केला होता त्याची तिला आठवण राहिली नाही. त्या प्रश्नाचें उत्तर श्यामानं मुद्दाम टाळलें असं तर तिला वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतं.

पण खरी गोष्ट मात्र अशी कीं श्यामानं तें टाळलें होतं. पांच वाजण्याच्या आधींपासूनच ज्या हेतूनें ती बखळीच्या बाजूकडच्या खिडकींत उभी राहिली होती तो बहिणीजवळ बोलून दाखविण्या-सारखा नव्हता.

तो आज पुन्हा दिसेल अशी तिची अपेक्षा होती.

जर दिसला तर पुन्हा त्याची गाठ घेण्याचा बेत तिनें मनाशीं केला होता.

काल तिची व त्याची अकल्पितपणें भेट झाली होती खरी, परंतु त्या भेटीनें तिचें समाधान झालं नव्हतं.

गणवेषांतील तरुणांच्या मध्यभागीं ध्वजापुढें उभा राहिलेला तोच तो अशी खात्री होतांच ती जंबिया काढून कमरेला खोवून

प्रतिज्ञा

धावली तेव्हां आपल्याला तो आतां भेटणार या एकाच कल्पनेनं तिचें मन इतकें भरून गेलें होतें, कीं त्याच्याजवळ गेल्यावर आपण प्रथम काय बोलूं अगर आपण दृष्टीस पडल्यावर तो प्रथम काय म्हणेल किंवा विचारील याबद्दलचा ओझरतादेखील विचार तिनें केला नव्हता. त्वरेनें त्याच्याकडे जायचें येवढेंच त्या क्षणीं तिला समजत होतें. परंतु, बावळीचें दार ओलांडून ती आंत शिरली, आणि मग माल तिच्या मनांत आलें, एकदम त्याच्या-पुढें जायचें कसं, अन् बोलायचें काय ! माझं नांव अमुक, तुमचें हें शस्त्र माझ्याजवळ फार दिवस राहिलें तें घ्या परत असं का ती एकदम म्हणणार होती !...

मनांत अशा शंका उद्भवल्यामुळें तिची गति मंद झाली, व चार पांच पावलें टाकल्यावर ती उभीच राहिली.

तिच्या अंगावरून दहा बारा मंडळी गेली, त्यांनीं तिच्याकडे जरा विस्मयानं पाहिलें. ही तरुण मुलगी इथें कशाला आली अशा अर्थाची त्यांची एकमेकांत नेत्रपल्लवी झाल्यासारखी दिसली. श्यामाच्या मनांत आलें, आपण इथें आलों ही फार अनुचित गोष्ट तर झाली नाहीं ! आपण परत जाणंच योग्य होईल काय ! परंतु त्याला भेटल्याशिवाय तसंच निघून जायला ती मुळींच तयार नव्हती. पुढें पाऊल टाकण्याचा तिला धीर होईना, पण तें मागं हि पडेना. ती क्षणभर तशीच थबकून उभी राहिली. तिच्या पुढून बावळीच्या दाराकडे आणखी कांहीं तरुण गेले त्यांच्या दृष्टीला धीटपणें दृष्टि देणें तिला फार कठीण झालें.

एक तरुण एकटाच जात होता. तिला पाहून त्याच्याहि चेहऱ्यावर आश्चर्य दिसलें. पण इतरांप्रमाणें निघून जाण्याऐवजी तिच्यापुढें थांबून त्यानें विचारलें,

“ आपलं काम आहे कांहीं ? ”

तो मुकाट्यानं जाण्याऐवजी बोलला याचंच श्यामाला मोठं समाधान झालं. तिचा संभ्रम कमी झाला. थोडा धीर आल्याप्रमाणे तिला वाटलं. ती किंचित् हसली, व होय, माझं काम आहे अशा अर्थानं तिने मान हालविली.

तो तरुण थांबला. “ काय काम आहे, सांगा. म्हणजे मला मदत करतां येण्यासारखी असेल तर करीन ”—इतका अर्थ त्याच्या त्या थांबण्यांत उघड होता.

श्यामाच्या तें लक्षांत आलं. पण तिचं कोणाकडे काम होतं तें ती कसं सांगणार ? त्याचं नांवहि तिला माहीत नव्हतं. तिला पुन्हा फार गोंधळल्यासारखं झालं. कांहीं तरी बोललंच पाहिजे म्हणून ध्वजाच्या दिशेकडे नजरेनं खूण करून ती हलकेच म्हणाली,
“ त्यांना भेटायचं आहे...”

त्या शब्दांचा उच्चार पूर्ण होण्यापूर्वीच तिला वाटलं ऐकणारा-ला फार चमत्कारिक वाटण्यासारखे आहेत हे शब्द. परंतु ते तिच्या तोंडांतून निघून गेले होते. आतां ते परत घेतां येण्यासारखे नव्हते. तिच्या मनाचा गोंधळ अधिकच वाढला. तो तरुण आतां काय म्हणतो त्याची वाट पाहत ती स्तब्ध उभी राहिली.

पण तितक्यांत बखळीच्या दारांतून कोणी तरी ओरडलं होतं “ राजा, अरे येणार ना ! ”, आणि “ आलों रे ! ” असं त्या आवाजाला उत्तर देऊन त्या तरुणानं तिच्याकडे पाहिलं होतं व “ मग जा ना पुढं. हरकत नाही. ” असं पुटपुटून तो दाराकडे दौडत गेला होता.

श्यामानं ध्वजाच्या बाजूला पाहिलं. बहुतेक मंडळी निघून गेली होती. पण तो एकटा नव्हता. चार पांच तरुण त्याच्यापुढे

उभे होते, व त्यांना तो कांहीं तरी सांगत होता. बोलतांना माने-भोंवतीं हातरुमाल ताणून दोन्ही हातांनीं त्याचीं टोकं ओढण्याचा चाळा तो करीत होता ही गोष्ट तेवढ्या ओझरत्या दृष्टिक्षेपांतहि तिच्या विशेष लक्षांत आली आणि तिला ती फार आवडली.

ती मग झटकन् पुढें झाली.

तिनं नमस्कार केला तेव्हां त्यानंहि केला, व तो जरी हसला नाही तरी त्याची दृष्टि प्रसन्न झाली. “तुम्हांला पूर्वी कुठें तरी पाहिलं आहे आम्ही” —त्याचे नेत्र किंचित् विकसित होऊन म्हणाले. आणि त्याच्या नजरेंतल्या त्या अभिप्रायानं धीर येऊन श्यामा म्हणाली,

“आपली एकदां भेट झाली आहे. चार महिने होऊन गेले. मिरजेच्या स्टेशनवर.”

“होय. तुमच्या मेहेरबानीनं मला त्या दिवशीं जागा मिळाली.”

“तुमची एक वस्तु माझ्याजवळ राहिली आहे.”

“होय.” तो हसला. “राहिली आहे खरी. त्या दिवशीं असं झालं, पुण्यास गाडी येऊन पोंचल्यावर मी तुमच्या डब्याकडे आलों. पण दारं, खिडक्या सारं आंतून बंद. खिडकीवर थाप मारून पाहिली पण उपयोग झाला नाही. मग अधिक प्रयत्न केला नाही तुम्हांला उठविण्याचा. म्हटलं राहीना का ती वस्तु तुमच्या-जवळ. न भेटतां जाणं वावगं दिसलं असेल जरा. पण...पण त्याबद्दलची दिलगिरी आतां—”

“छे छे !” श्यामानं झटकन म्हटलं, “दिलगिरी मींच प्रदर्शित करायला पाहिजे.”

ती हसली. तोहि किंचित् हसला.

पण मग बोलणं एकदम बंद झालं. कां कोण जाणे पुढें काय बोलावं तें तिला अगदींच सुचेना. तोहि आपण होऊन कांहीं बोलला नाहीं. तिच्या मनांत येत होतं मुंबईत त्याला आपण कसं पाहिलं, आपण कशा रस्त्यांत अडविठ्या गेलों, अन् तेवढ्यांत तो बसमध्ये चढून गेल्यामुळें थोडक्यांत चुकामूक कशी झाली, ती गमतीची हकीगत त्याला सांगावी. परंतु तिला असंहि वाटलं, नको, ती हकीगत सांगितल्यास त्याच्या भेटीसाठीं आपण किती उत्सुक झालों होतों तें कबूल केल्यासारखं होईल. आपल्या भेटीची इच्छा त्याच्या ठिकाणीं किती होती हें त्याच्या बोलण्यावरून अजून उघड झालं नव्हतं. तें कळल्यावांचून असलं कांहीं बोलणं बरं नव्हतं....आणि तिला दुसरं तर कांहीं सुचेना. तोहि गप्पच राहिला. न बोलतां त्याच्याकडे नुसतंच पाहणं तिला जमेना.

कांहीं बोलणं सुचत नाहीं तर त्याचा जंबिया देऊन टाकावा आणि परत फिरावं...तिनं उजव्या हातानं वस्त्राखाली झाकलेलं तें शस्त्र चाचपल्यासारखं केलं. दुसऱ्याच क्षणीं तिनं तें बाहेर काढलंहि असतं.

परंतु त्याच्या उजव्या हाताशीं उभ्या असलेल्या एका तरुणानं तितक्यांत आपलं डावं मनगट वर उचलून घड्याळाकडे स्वतः तर पाहिलंच, पण शिवाय त्याला तें दाखविण्यासारखा आविर्भाव केला.

त्यानं विचारलं, “ काय बापट, किती वाजले ? ”

बापट म्हणाला, “ साडेसहा वाजून गेले ना; एव्हांना आपण खर म्हणजे सभेच्या ठिकाणीं पोंचायला हवं होतं.”

“ असं ? ” त्यानं तो उद्गार अशा तऱ्हेनं काढला कीं आतां तो तेथून निघणार याबद्दल श्यामाला खात्री वाटली, आणि ती वाटल्याबरोबर कमरेकडे नेलेला आपला उजवा हात तिनं दूर केला.

प्रतिज्ञा

त्याचा जंबिया आतांच परत न देण्याचं तिच्या मनानं तेवढ्या क्षणाघात ठरविलं होतं. आपण आतां तो परत दिला तर तो घेऊन तो निघून जाईल. फार तर जातां जातां कांहीं तरी औपचारिक बोलेल; आणि मग त्याची पुन्हा गाठ घ्यायला आपल्याला निमित्त काय राहणार?... या सर्व गोष्टी तिच्या चटकन् मनांत आल्या, व ती त्याला म्हणाली,

“जंबिया उद्यां आणून परत देईन मी. आत्तां तो माझ्याजवळ नाही. कसा असणार ? मला अवचितच दिसलं अन् मग मी तशीच इकडे आलें.”

खोटं बोलणं तिला नीटसं जमत नव्हतं, अन् त्यामुळें ती कांहीं तरी बडबल्यासारखं बोलत होती.

तो तिला म्हणाला, “जंबिया उद्यां दिलात तरी चालेल. त्याची कांहीं घाई नाही येवढी. मला मात्र जरा घाई आहे. आमची एक छोटीशी सभा आहे, तिकडे जायला पाहिजे लवकर. जाऊं मी ?”

त्यानं नमस्कार केला व पाऊलदेखील पुढें टाकलं.

तो अगदीं एकदम निघून जात आहे असं श्यामाला वाटलं. ‘जरा थांबा’ असं म्हणणं तिला शक्य नव्हतं. परंतु पर्यायानं तसं करण्यासाठीं—निदान त्यानं किंचित् थांबून मागं वळून तरी पाहावं म्हणून ती म्हणाली,

“मग उद्यां आणून देईन.”

“चालेल.”

“इथेंच येऊं ?”

त्यानं किंचित् विचार केला. असावा. पण तो म्हणाला, “कांहीं हरकत नाही.”

“याच वेळीं ?”

“हं.” असं म्हणून आरल्या सहकाऱ्यांबरोबर निघून जाण्यापूर्वी त्यानं तिच्याकडे दृष्टि टाकली, व किंचित् हास्यहि केलं.

परंतु तेवढ्यानं श्यामाचं समाधान झालं नाही. तो आपल्याशीं जरा तुटकपणानंच वागला असं तिला वाटलं. तुम्हांला मी अवचित दिसलों म्हणजे कुठून दिसलों असं त्यानं विचारायला नको होतं काय ? तुम्ही इतके दिवस पुण्यांतच होता कीं दुसरीकडे होता असा देखील प्रश्न त्यानं वास्तविक करायला हवा होता. परंतु तें कांहींच न करतां तो खुशाल चालता झाला होता. ही काय वागण्याची-विशेषतः एखाद्या स्त्रीशीं वागण्याची पद्धत झाली ?

पण त्याच्याविषयीं वाईट मत करून घेणं तिच्या जरा जिवारच आलं. तिनं मनार्शी विचार केला, तो जाण्याच्या फार घाईत असल्यामुळें असं वागला असेल.

तथापि तिच्या स्वाभिमानानं तक्रार केली, घाईत असला म्हणून काय झालं ? चार औपचारिक आर्जेवी शब्द बोलण्यांत असा कितीसा वेळ खर्च झाला असता ? तुम्ही कुठें राहतां, काय करतां, याची चौकशी त्यानं करायला नको होती !... इतकंच काय तिचं नांव माहीत करून घेण्याची सुद्धा इच्छा त्यानं दर्शविली नव्हती !

आणि त्यामुळें तिलाहि त्याचं नांव विचारणं अशक्य झालं होतं !

तिला तो अकल्पितपणें भेटला होता खरा, परंतु त्या भेटीनं तिच्या मनाचं समाधान झालं नव्हतं. उलट तिन्हीसांजांच्या अंधुक होत चाललेल्या प्रकाशांत त्या बखळीच्या मोकळ्या जागेंत आपण एकट्याच उभ्या राहिल्या आहोंत हें जेव्हां तिच्या लक्षांत आलं तेव्हां तिचं मन अप्रसन्न आणि रुष्टच झालं.

प्रतिज्ञा

तिची त्याची ही पहिली भेट मोठी चमत्कारिक झाली होती. तिने वर पाहिले तों पारावरच्या पिंपळाच्या दोन फांद्यांमधून चंद्राची द्वितीयेची कोर अगदी पुसट दिसत होती. बखळींतल्या झाडांच्या शेड्यांवर रात्रीच्या आसऱ्यासाठी बसणाऱ्या पक्ष्यांची फडफड आणि चिंत्रचिंत्र चालली होती. जरा बाजूला उंच ध्वज वाऱ्याशी खेळत होता...

त्याची भेट अशा स्थळी होईल अशी तिची कधीच कल्पना झाली नव्हती; आणि भेट होऊनहि त्याचे नांव तिला अज्ञातच राहावे ही गोष्ट तर फारच विचित्र होती.

पण ती त्याला उद्यां पुन्हा भेटणार होती. त्या भेटीत आपण त्याला सारं सांगू अन् सारं विचारून घेऊं असा विचार मनांत येतांच तिला फार बरं वाटलं. ती परत घरी गेली तेव्हां त्याच्या-बद्दलचे प्रतिकूल विचार तिच्या मनांत उरले नव्हते. उलट तिच्याशी त्यानं जे थोडे संभाषण केलं त्यांतले गोड शब्द ती वेचून आठवू लागली; आणि तिच्याशी बोलतांना तो किती सुंदर दिसत होता, मध्येच तो आपल्या मित्रांकडे पाही व मग तिच्याकडे दृष्टि वळवी तेव्हां किती गमतीचं अस्फुट हास्य त्याच्या मुखावर उमटत होतं, गडद डालिंथी रंगाची हाफ पॅट, उघड्या गळ्याचा शुभ्र शर्ट आणि डोक्यावर विजारीच्याच रंगाची शिपाई थाटाची टोपी असा तो गणवेश त्याला किती शोभून दिसत होता, आणि मानेवर ताणलेल्या हातरुमालाची दोन्ही टोकं ओढून धरणाऱ्या त्याच्या भरदार हातांकडे पाहण्याचा मोह तिला कसा आवरावा लागला होता इत्यादि स्मृतिचित्रं तिच्यापुढे पुनःपुन्हा उभी राहू लागली.

रात्री निजण्यापूर्वी ती जेव्हां खिडकीत उभी राहिली तेव्हां बखळीत अंधार होता, परंतु अंधारांतहि संध्याकाळच्या भेटीच्या

वेळीं तो जसा ध्वजापुढें उभा राहिलेला तिला दिसला तसाच तो तिला पुन्हा दिसला होता व उद्यां आपण त्याची भेट घेऊं त्या वेळीं त्याच्याशीं काय काय बोलायचं त्याचे तिनं मनाशीं बेत केले होते...

आणि आज सकाळपासून तिचं सारं चित्त संध्याकाळच्या भेटीकडेच लागलेलं होतं. पांच वाजण्याच्या आधीपासूनच ती खिडकींत उभी राहिली होती. कांहीं वेळ तिला बखळींत कुणीच दिसलं नव्हतं. पण मग हलकेहलके मंडळी जमा होऊं लागली होती. साडेपांचच्या सुमाराला तर कवाईत देखील सुरू झाली. परंतु तो तिला दिसेना. आज कवाडतीचे हुकूम दुसराच एक तरुण सोडीत होता.

तो आज कां आला नसावा त्याचा तिला कांहींच तर्क करतां येण्यासारखा नव्हता. तिच्यानं खिडकी सोडून दूरहि जाववेना, आणि खिडकींत उभं राहून आपली अपेक्षा पूर्ण होईल असंहि तिला चिन्ह दिसेना. ती अतिशय खिन्न होऊन जागच्या जागी उभी राहिली होती व त्यामुळेच उषानं वर जिन्यांत येऊन 'ताई' अशी हाक मारली तेव्हां ती दचकली होती. 'खिडकींत उभं राहून पाहते आहेस तरी काय एवढं?' या उषाच्या प्रश्नाचं ती कसं उत्तर देणार? तिनं तें मुद्दामच टाळलं, आणि उषाला त्या प्रश्नाची पुन्हा आठवण होऊं नये म्हणून खाली गेल्यावर चहा पितांना तिनंच उलट उषाच्या झालेंतल्या हकीगतीबद्दल एका-मागून एक प्रश्न तिला केले.

मात्र एकीकडे बहिणीशीं बोलत असतांना तिच्या मनांत सारखं येत होतं, आतां तरी तो आला असेल काय ?

चहा आटपल्यानंतर दोघी वरच्या खोलींत गेल्या तेव्हां उषा आरामखुर्चीत बसली पण श्यामा तिच्याजवळ बसली नाही. एक पुस्तक उचलून घेऊन ती खिडकीपाशी जाऊन उभी राहिली. ती उषाकाशी बोलत होती, पुस्तक वाचण्याचं नाटकहि करीत होती, परंतु तिचं खरं चित्त होतं बाहेर बखळीकडे !

सूर्यप्रकाश अगदीं कमी झाला, कवाईत संपली, कालच्या-प्रमाणेच प्रार्थनाहि सुरू झाली—

पण तिला तो दिसला नाही !

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं तिच्या नांवाचं एक पाकीट टपालांतून आलं. डॉक्टरकाकांच्या खार रोडच्या पत्त्यावर प्रथम जाऊन तें इकडे आलं होतं. पाकिटावर ‘प्रतिज्ञा कचेरी, पुणे नं.२’ असा छापील मजकूर होता.

श्यामानं पाकीट फोडलं व आंतल्या पत्रावरची सही आधी पाहिली. ‘शरद् केशव दर्शने’. सहीच्या वरती ‘आपला नम्र’ असंच लिहिलं होतं, आणि पत्राच्या प्रारंभी ‘कृ. सा. न. वि. वि.’ असाच मायना होता. त्या मायन्यावर अशोकनं जो विनोद केला होता त्याची तिला आठवण झाली, आणि हें पत्र पाहायला अशोक आज हवा होता असं एकीकडे मनार्शी म्हणत ती तें वाचू लागली:—

“आपलें पत्र मिळालें. हरिपुरा काँग्रेसनिमित्त निघालेल्या ‘प्रतिज्ञे’च्या खास अंकांतील सर्व लेख आपणांस आवडले हें वाचून

समाधान झालें. 'प्रतिज्ञे'स लेखनसाहाय्य करण्याचें नुसतें अभि-
वचनच न देतां पत्राबरोबर आपण आपला एक नवा लेख धाडून
दिला याबद्दल मी फार आभारी आहे.

आपली ही 'नवी चुकामूक' आपल्या पहिल्या 'हाके'इतकीच
सरस वठली आहे. ज्या देशभक्तांना योग्य परिस्थितीची संधि
मिळते त्यांना यश येऊन त्यांचीं नांवां लोकांच्या स्मरणांत राहतात;
परंतु ज्या देशभक्तांची व अनुकूल संधीची चुकामूक होते त्यांची
स्मृति कुणी ठेवावयाची असा प्रश्न कल्पून आपण जें शब्दचित्र
काढलें आहे तें खरोखर फार रम्य आणि हृदयस्पर्शी झालें आहे.
येत्याच अंकांत आपली ही 'चुकामूक' प्रसिद्ध करणार आहोंत.

आपल्याकडे 'प्रतिज्ञे'चे अंक पाठविले जातात ते आपल्याला
व्यवस्थित पोंचतात ना ?

आमच्या या अवघड वृत्तपत्रीय प्रयत्नाबद्दल अशीच सहानुभूति
ठेवून साहाय्य करीत जावें अशी विनंति करतो."

तें पत्र वाचून संपविल्याबरोबर श्यामा जिण्याच्या दारार्शी
जाऊन वाकली व तिनं ओरडून विचारलं, "अक्का, ए अक्का !
वाजले किती ग ?"

"साडेआठ वाजून दहा मिनिटं."

"येवढेच ना ?" असं अर्धवट स्वतःशीच म्हणून श्यामा
खोलीत परतली, व कपडे बदलूं लागली.

'प्रतिज्ञा' कचेरीत जाऊन संपादकांचा परिचय करून घेण्याचं
तिनं मनाशी ठरविलं होतं.

कपडे बदलल्यावर खाली येऊन ती उषाला म्हणाली, "मी
थोडी बाहेर जाऊन येतें ग."

“जेबायच्या वेळेच्या आंत येशील ना ?”

“हो हो, अगदी खास.”

रस्त्यावर पाऊल टाकल्यावर तिच्या लक्षांत आलं की, पुण्यांतल्या रस्त्यांची तिला फारच थोडी माहिती होती. परंतु ‘प्रतिज्ञा’ कचेरी कुठे असावी त्याचा तिनं मनार्शी थोडा अंदाज केला होता, व त्या अदमासानं जायचं तिनं ठराविलं होतं.

दोन चौक ओलांडून डाव्या बाजूला बराच वेळ गेल्यावर मात्र तिला शंका आली, आपण फार पुढे तर आलों नाहीं ? ती जरार्शी थबकली. डाव्या हातच्या अरुंद रस्त्यानं एक विद्यार्थी येतांना तिला दिसला. त्याला वाट विचारावी काय असं तिच्या क्षणभर मनांत आलं, परंतु तितक्यांत तिनं मान वर करून दूरवर दृष्टि टाकली व ‘प्रतिज्ञा’ अशी पाटीच तिच्या नजरेस पडली.

मग ती त्या अरुंद रस्त्यांत वळली व पुढें झाली.

ती जिना चढून जाऊन कचेरीच्या दाराशी पोचली तेव्हां दारा-लगतच्या लहानशा दालनांत दोन कोपऱ्यांत दोन तरुण कामांत गुंतलेले तिला दिसले. त्यांपैकी एक हिशोब लिहीत असावा. दुसरा मुफं तपासण्यांत गुंतला होता. दाराच्या पातळ फळीवर तिनं टक-टक असा आवाज केला, तेव्हां त्या दोघांनीहि माना वर करून तिच्याकडं पाहिलं.

तिनं विचारलं, “प्रतिज्ञा कचेरी हीच ना ?”

मुफं वाचणारा तरुण चटकन उठला व म्हणाला, “होय.” त्यानं टेबलाच्या अलीकडच्या बाजूनी एक खुर्ची पुढं सरकविली, आणि विचारलं, “आपलं काय काम आहे ?”

तेवळ्यांत श्यामा बसली होती. टेबलावर पडलेल्या मुफांकडे तिची दृष्टि जातांच ती किंचित् हसली, आणि म्हणाली,

“ हा माझाच लेख तुम्ही तपासताहांत वाटतं ? ”

तो तिचा प्रश्न ऐकतांच पुढं तपासणारा इसम एकदम चकित झाला. “ लेखिका श्यामा आपण काय ? ” असा अगदी आदर-सूचक प्रश्न विचारून तो पार्टिशनच्या पलीकडच्या भागांत गेला, व तेथील एक खुर्ची सरकवीत तेथूनच म्हणाला, “ इकडे आंत या ना.”

बाहेरची जागा सामान्य लोकांसाठी होती. आणि ‘प्रतिज्ञे’ची एक लेखिका या नात्यानं तिला अधिक सन्मानानं वागविणं आवश्यक होतं, इतका सगळा अभिप्राय त्याच्या त्या लहानशा वाक्यांत भरलेला होता. श्यामा आनंदित झाली व आंत जाऊन बसली.

तो म्हणाला, “ शरद् आतां इतक्यांत येतीलच. दहा पांच मिनिटं वाट पाहावी लागली तर आपली हरकत नाही ना ? ”

श्यामा म्हणाली, “ मी बसतें. माझ्या येण्यानं तुमच्या कामांत व्यत्यय येऊं देऊं नका. माझ्या हस्तलिखितांत शुद्धलेखनाच्या फार चुका असतात का हो ? ”

“ असतात, परंतु फारशा नाही.” असं उत्तर देऊन तो हसला व मग जवळच्या शेफवरचा ‘मॉडर्न रिंद्ह्यू’चा ताजा अंक काढून तिच्यापुढें ठेवून तो बाहेरच्या दालनांत परत गेला.

मॉडर्न रिंद्ह्यूचा अंक चाळण्यांत तिनं पंधरा वीस मिनिटं घालविलीं. मग तिला वाटलं, आपण किती वेळ अशी वाट पाहत बसणार ? निरोप ठेवून जावं काय ?

तिनं बाहेरच्या दालनांत जाऊन पाहिलं तों तिथे कोणीच नव्हतं. निरोप सांगून जायचं झालं तरी त्या दोघांपैकी कोणी तरी

प्रतिज्ञा

येईपर्यंत बसणं तिला भाग होतं. ती परंत येऊन आपल्या जागेवर बसली, व अंक चाळून पाहू लागली. “जपानी महिलांची धनुर्विद्या : लेखक ब्रजमोहन चतर्जी”— या लेखांतील फोटोग्राफ तिला आकर्षक वाटले. ते पाहून त्यांतला मजकूर ती मधून मधून वाचू लागली—

“जपानी स्त्रीला गृहकृत्यांची हौस आहे, पण त्यापलीकडे आपल्याला जीवन नाही असे ती मानीत नाही. गृहाबाहेरच्या सर्व क्षेत्रांत तिचें पाऊल पुरुषाच्या बरोबरीने पडलेलें आहे. शिक्षण, कला, उद्योगधंदे, इतकेंच काय लष्कर, आरमार, अशा सर्व क्षेत्रांचे दरवाजे जपानी स्त्रियांना खुले आहेत. शरीरबलसंवर्धनाचा जपानी स्त्रीचा प्रयत्न कौतुकास्पद आहे. केवळ स्त्रियांसाठी जपान-मध्ये किती तरी मोठमोठ्या व्यायामशाळा आहेत, व या सर्व शाळांत अलीकडे धनुर्विद्येचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर...”

वाचतां वाचतां श्यामा थांबली. बाहेरच्या जिऱ्यावर वाजलेली पावलं अगदीं जवळ आल्यासारखीं तिला वाटलीं.

तिनं अंक दूर केला व वर पाहिलं, आणि त्याबरोबर—

ती विलक्षण आश्चर्यचकित झाली.

काल संध्याकाळीं त्यानं तिची निराशा केली होती ! आणि आतां ध्यानींमनींहि नसतांना तो तिच्यापुढें— अगदीं जवळ उभा होता !

त्याचं इथें काय काम होतं ?...

मनाच्या संभ्रमामुळें ती जागची उठूं लागली असावी. कारण तो म्हणाला,

“बसा, बसा—”

ती परत बसली. तो तसाच उभा राहिला.

ती म्हणाली, “काल मी तुमच्याकडे येणार होतें...”

“आलां नाहीत तेंच बरं झालं...” तो म्हणाला.

बखळीला लागूनच ती राहत होती, अन् तिनं खिडकींत उभं राहून त्याची वाट पाहिली होती, याची त्याला काय कल्पना ? श्यामाला वाटलं सांगावं; पण तोच पुढें बोलूं लागला,

“त्याचं असं झालं, आमच्या संधाची एक शाखा तळेगांवला उघडायचा बरेच दिवस बेत चालला होता. तिथल्या लोकांची तार आली अन् मला जावं लागलं...”

तो थांबला, तेव्हां ती चटकन् म्हणाली,

“इथें या वेळीं भेट होईल अशी नव्हती मला कल्पना.”

“मलाहि नव्हती.”

“अन् त्यामुळें तुमचा जंबिया आतांहि परत देतां येत नाही मला.”

तो हसला, “केव्हां एकदां तो परत देऊन टाकूं अशी घाई झाली आहे कीं काय तुम्हांला ?”

“नाहीं...उलट—” पुढें बोलण्याऐवजीं तिनं त्याच्याकडे अर्थपूर्ण दृष्टीनं पाहिलं.

“मग झालं तर...”

त्याचे ते शब्द तिला फार प्रिय वाटले.

त्यानं बाहेरच्या दालनाकडे पाहिलं व तिला विचारलं, “हे लोक कुठें गेले आहेत ? खालीं छापखान्याकडे ?”

“काय जण ? मी आलें तेव्हां दोघेहि होते. त्यांनीं मला अगत्यपूर्वक इथें आंत बसविलं. आतां ते कुठें गेले आहेत कुणास ठाऊक ? दहा पांच मिनिटांत शरद् येतील असं मला सांगितलं म्हणून मी बसलें; पण अर्धा तास होऊन गेला तरी त्या गृहस्थांचा

पत्ता नाही. आतां कंटाळून जायच्या विचारांत होतें मी तोंच तुम्ही—”

“ असं का ? ”

त्याच्या हसण्यांत थट्टेचा ध्वनि होतासं तिला वाटलं, व त्यामुळे ती कांहींशी गोंधळली. तें त्याच्या लक्षांत येऊं नये म्हणून तिनं चटकन् विचारलं.

“ तुम्ही देखील शरदनाच भेटायला आलांत ? ”

तो मघांप्रमाणेंच हसत म्हणाला, “ हो...अं...तसं म्हणायला कांहीं हरकत नाही ...अं...तुमचं काय काम आहे ? ”

“ कांहीं नाही. म्हटलं भेटावं अन् परिचय करून घ्यावा. ‘प्रतिज्ञे’त मी मधून मधून लिहितें. त्यांनीं मला फार उत्तेजनपर पत्रं लिहिलीं, तेव्हां वाटलं कीं जाऊन भेटलं तर— ”

त्याच्या चर्येवर एकदम विलक्षण आश्चर्य दिसलं. पण लगेच त्याचे नेत्र आनंदानं चमकले, व तो हसून म्हणाला,

“ म्हणजे लेखिका श्यामा तुम्ही कीं काय ?... पण तुम्ही तर मुंबईस असतां ना ? मग इथें... ? ”

“ तुम्हांला काय माहीत मी मुंबईस असतें हें ? ”

“ वा, म्हणजे काय ? तुम्हीं मला पहिलं पत्र अन् तुमची ‘हाक’ पाठवलीत ती मुंबईहूनच कीं. गेल्या आठवड्यांत तुमचं दुसरं पत्र आलं त्यावर पत्ता, तारीख कांहींच नव्हतं. ठेवलं असेल मीं तें अजून; दाखवतों....”

असं म्हणत तो तिला ओलांडून टेबलापलीकडच्या खुर्चीकडे जाऊं लागला.

“ कधीं कधीं विसरतें मी पत्रावर तें सारं लिहायला. पण

म्हणजे...” अगदी पूर्ण हास्य करून तिनं विचारलं, “‘प्रतिज्ञे’च्या संपादकांशीच मी बोलतं आहे म्हणायची !”

उत्तर देण्याऐवजी त्यानं खणांतून पत्र काढून तिच्यापुढं ठेवलं आणि तो हसला.

श्यामाला त्या क्षणीं इतका हर्ष झाला होता की तो व्यक्त होईल की काय अशी तिला भीति वाटली. मिरजेस भेटलेल्या ज्या तरुणाविषयी तिच्या मनांत आतुरता उत्पन्न होऊन वाढत गेली होती तो तरुण, आणि ज्याच्या लेखनाविषयी व कार्या-विषयी तिला आदर वाटू लागला होता तो शरद्— या दोन्ही व्यक्ती तिला अशा एकदम भेटाव्या ही घटना तिला जितकी चमत्कृतिपूर्ण तितकीच सुखाची वाटली.

त्यानं ठेवलेल्या पत्राकडे पाहण्याऐवजी तिनं त्याच्याकडेच पाहून अतिशय प्रसन्न हास्य केलं.

मग उषाकाला 'कबूल' केल्याप्रमाणे जेवणाच्या वेळेच्या आंत तिला घरी परत जातां आलं नाही !

१२

तिला जावंसं फार वाटे, पण लगेच तिच्या मनांत येई की वरचे-
वर जाणं बरं दिसणार नाही; त्यामुळे नंतरच्या दहा बारा
दिवसांत श्यामा 'प्रतिज्ञा' कचेरीत अवघी दोन तीन वेळांच गेली.
परंतु तेवढ्यांतहि तिला दिसून आलं की, त्या ठिकाणी काम करणारी
जी तीन चारच तरुण मंडळी होती त्यांची शरद्वर विलक्षण
निष्ठा होती. वयानं ते शरद्व्याच बरोबरीचे होते, पण ते सर्व-
जण त्याला आपला नेता मानीत. त्याच्या कर्तृत्वाविषयी त्यांच्या
मनांत जो आदर होता तो त्यांच्या बोलण्याचालण्यांत व वागण्यांत
पदोपदी दिसे. 'प्रतिज्ञा' पत्र म्हणजे सर्वांनीं मिळून उचललेलं एक
कार्य आहे या भावनेनं त्यांचे उद्योग चालत, व या कार्यांत शरद्
सांगेल त्याप्रमाणे वागायचं ही जाणीव त्यांनीं मनाशी धरलेली
स्पष्ट दिसे. "शरदला विचारलं पाहिजे", "शरदनं सांगितलं
आहे" हे शब्द त्या कचेरीत पुनः पुन्हा तिच्या कानांवर येत.

ती प्रथम त्या ठिकाणी गेली तेव्हां ज्यानं पुढं तपासतां तपासतां
उठून तिचं स्वागत केलं होतं, तो तर शरद्विषयी बोलं लागला

की कौतुकानं किती बोलूं व किती नको असं त्याला झालं आहेसं ऐकणाराला वाटे, आणि इतर कोणत्याहि विषयावर सुरु झालेल्या बोलण्याला शरद्विषयीच्या वळणावर न्यायला तो उत्सुक असे. यामुळे त्याच्याकडून शरदच्या पुष्कळच गोष्टी श्यामाला कळल्या. तिची व शरदची भेट झाली त्यानंतर दोन दिवसांनी ती 'प्रतिज्ञे'च्या कचेरीत गेली तेव्हां तो एकटाच तिथं होता. तिला पाहतांच खुर्ची पुढे करून तो म्हणाला,

“शरद आज इकडे येणार नाही; मघांशीच त्याच्याकडून निरोप आलाय.”

त्याचं नांव बापू शेवडे व 'प्रतिज्ञा' कचेरीत तो उपसंपादकाचं काम करतो एवढं माहीत होण्याइतकाच जरी श्यामाचा व त्याचा परिचय झालेला होता तरी त्याच्या त्या बोलण्याची थट्टा करावीसं तिला वाटलं, व ती म्हणाली,

“पण माझं तुमच्याकडे काम नसेल कशावरून ?”

तो हसला व म्हणाला, “तुम्ही शरदला भेटायला आला असाल तर आलांत तशा परत जा अशा अर्थी नाही कांहीं मी तुम्हांला सांगितलं.”

ती हसली व त्याच्यापुढे पुफांचे कागद पडले होते त्यांकडे पाहून ती म्हणाली, “तुम्ही नेहमीच पुफं तपाशीत असतां वाटतं ?”

“तुमची कोटी बरोबर आहे. वास्तविक आज कांहीं 'प्रतिज्ञे'च्या फॉर्मची पुफं तपासायचा दिवस नाही. पण शरदचं एक पुस्तक छापलं जातंय त्याची ही पुफं आहेत. पुफं तपासण्यांत मी निष्णात आहे.”

“पुफं तपासणं म्हणजे एक मोठं अवघड काम आहे अशा आविर्भावानं तुम्ही बोलत आहांत.”

प्रतिज्ञा

“फारसं अवघड नाही. पण वाटतं तितकं सोपंही नाही.”

श्यामानं चटकन् विचारलं, “मला एकदां शिकून घ्यायचं आहे तें. तुम्ही शिकवाल ?”

“शरदूनं सांगितलं तर शिकवीन.”

“मी त्यांना याबद्दल विचारलं तर संमति देतील का ते ? इथे या तुमच्या कचेरीत नियमितपणे येऊन ‘प्रतिज्ञे’चं कांही काम करतां आलं तर करावं असं माझ्या मनांत फार आहे.”

‘वा, अवश्य येत जा कीं’ असं तो म्हणेल अशी तिची अपेक्षा होती; परंतु तसं उत्तर करण्याऐवजी त्यानं तिच्याकडे पाहिलं, व नंतर टिपकागदानं टाकाचं टोक पुशीत तो म्हणाला, “असं होय !”

श्यामा किंचित् थांबली व मग म्हणाली, “माझ्यासाठीं तुम्ही विचाराल शरदूना ?

त्यानं मनाशीं किंचित् विचार केला आणि म्हटलं, “तसं नको. तुमचं तुम्हीच विचारावं हें चांगलं.”

जरा वेळानं श्यामानं त्याला विचारलं, “प्रतिज्ञेत तुम्ही किती लिहितां ?”

तो हसला व म्हणाला, “लिहितों मधून मधून. परंतु मला तितकंसं जमत नाही. मला कांही सुचलं तर लिहून काढतों आणि तें शरदूला दाखवितों. त्याला पसंत पडलं तर तो म्हणतो बरं आहे, येत्या अंकांत घाल. परंतु बहुतकरून त्याला पसंत पडत नाही, अन् मग ते लिहिलेले कागद मी खुशाल टेबलाखालच्या या टोपलींत टाकून देतों.

“तसं करतांना वाईट नाही वाटत ?”

“शरदूनं सांगितल्यावर मला वाईट वाटायचं काय कारण ?”

हैं वाक्य बोलतांना शरद्वरची त्याची निष्ठा त्याच्या स्वरांत अगदी पूर्ण व्यक्त झाली.

श्यामा म्हणाली, “तुमची सर्वांची फार भक्ति दिसते त्यांच्यावर.”

त्यानं हसून ‘होय, बरोबर आहे तुम्ही म्हणता तें’ अशा अर्थी मान हालविली, व मग तो किती तरी वेळ शरद्विषयीच बोलत राहिला, त्यावरून श्यामाला सहजगत्या पुष्कळच गोष्टी समजल्या.

शरद दर्शनेच्या भोंवतीं हे समवयस्क तरुण आतांच गोळा झाले नव्हते. तो शाळेंत सहाव्या सातव्या इयत्तेंत असल्यापासूनच पांच पंचवीस विद्यार्थ्यांचं नेतृत्व सहज मिळवून कांहीं तरी विशेष उद्योगांत राहणारा विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध होता. पुढें कॉलेजांत तर तो आणि त्याचे सहकारी म्हणजे सामान्य विद्यार्थ्या-हून फार निराळ्या मुलांचा संच समजण्यांत येत असे. त्याची घरची स्थिति त्याच्या पंजोबांच्या वेळीं फारच सधन होती, आणि आतां त्याच्या वडिलांच्या पश्चात्हि त्याला संसाराची जबाबदारी अगर चिंता वाहावी लागत नव्हती. ‘दर्शन्यांचा राम’ म्हणून पुण्यांत जें प्रसिद्ध मंदिर आहे तें त्याच्या पणजोबांनीं बांधलेलं. तें व त्यामागची मोठी बखळ त्याच्या मालकीची होती. या जागेंतच त्यानं दोन अडीच वर्षांपूर्वी ‘सावधान संघ’ ही संस्था काढली होती, व आपल्या उद्योगानं व समवयस्क सहकाऱ्यांच्या मदतीनं ती इतकी नांवारूपाला आणली होती कीं, तिच्या शाखा ठिकठिकाणीं निघूं लागल्या होत्या. या संघाचं उद्दिष्ट आणि कार्य त्यानं जरी शरीरबल-संवर्धनापुरतं मर्यादित केलं होतं, तरी आपल्या सामाजिक व राजकीय मतांचा प्रचार त्यायोगें पर्यायानं त्याला करतां आला होता; आणि आतां तो प्रचार प्रत्यक्ष रीतीनं करतां यावा म्हणून

प्रतिज्ञा

त्यानं 'प्रतिज्ञा' पत्र काढलं होतं. त्याला स्वतःच्या अगर कुटुंबाच्या चरितार्थासाठी पैसे मिळविण्याची गरज नव्हती हें जरी खरं असलं तरी तो कांहीं धनिक नव्हता. तथापि जो कांहीं पैसा त्याच्याजवळ होता तो त्यानं आपल्या कार्यांत घातला होता. आपल्या हातून देशसेवा घडली पाहिजे अशी त्याची तळमळ होती, आणि ती तळमळ व त्याच्या अंगचे विविध गुण यामुळें त्याच्यामोवतीं हे समवयस्क कार्यकर्ते हौसेनं व निष्ठेनं जमा झाले होते...

या साऱ्या गोष्टी बापू शेवडे याच्या तोंडून ऐकतांना श्यामाला सारखं वाटत होतं कीं तिच्या मनानं एखाद्या ध्येयभूत तरुणाचं चिन्न तयार केलं असतं तर तें असंच असतं.

त्यानंतरच्या खेपेस ती 'प्रतिज्ञा' कचेरीत गेली तेव्हां शरदची भेट होण्याच्या बाबतींत आज तरी आपल्या वांट्याला निराशा येऊं नये असं तिला एकीकडे वाटत होतं, पण दुसरीकडे तिला अशी धास्तीहि वाटत होती कीं तो भेटला तर त्याच्याशीं मोकळेपणानं बोलण्याइतपत निर्विकार आपली वृत्ति राहील काय ? कारण जे त्याच्या ध्यानांत आल्यास आपल्याला लाजल्यासारखं वाटेल असे त्याच्याविषयींचे विचार आपल्या मनांत उद्भवले आहेत हें ती आतां स्वतःशीं नाकषूल करूं शकत नव्हती.

तिनं कचेरीच्या बाहेरच्या दालनांत पाऊल टाकायला आणि आंतल्या दालनांतून बापू शेवडे बाहेर यायला एकच गाठ पडली. तिला पाहतांच तो हसला व बाजूकडे मान झुकविल्याप्रमाणें करून म्हणाला, "ओहेत."

तिनं शरदबद्दल विचारण्याच्या आधींच त्यानं तो आहे म्हणून सांगितलं याचा तिला जरा राग आला कीं काय कुणास ठाऊक ? तिच्या भुवया किंचित् आकुंचित झाल्या. परंतु हें काय आपलं

रागावणं असं तिनं स्वतःशीं म्हटलं असलं पाहिजे. कारण तिचे डोळे लगेच हसले, व खाली छापखान्याकडे जाऊं लागलेल्या बापू शेवडेला ती म्हणाली,

“आजहि तुमच्या हातांत पुफं आहेतच !”

“Yes, you can call me a proof-man if you like.”

त्याच्या त्या बोलण्यावर श्यामाला एक कोटी सुचली, परंतु लगेच तिला वाटलं आंतून शरद् हे सारं ऐकत असेल. तिनं फक्त बापूकडे पाहून हास्य केलं, व दुसऱ्याच क्षणीं तो लगबगीनं खाली गेलासुद्धां.

ती पार्टिशनच्या आंत गेली. तेव्हां शरद् लिहिण्यांत गुंतलेला तिला दिसला. तिची चाहूल अगदीं जवळ लागली तेव्हां त्यानं दृष्टि वर केली व खुर्चीकडे डावा हात दाखविला. “काय ?” इतकंच म्हणून तो गप्प बसला.

‘प्रतिज्ञे’चा अंक दुसरे दिवशीं प्रसिद्ध व्हावयाचा होता, व शेवटच्या फॉर्मची छपाई उरकण्याच्या घाईत सारीच मंडळी त्या वेळीं होती असं श्यामाला दिसून आलं. शरद् मधूनच तिला कांहीं विचारी अथवा सांगे, परंतु त्याचं खरं अवधान तिच्यापेक्षां कामाच्या गर्दीकडेच अधिक होतं. एका लेखावरचा जाड टाईपांतला मथळा शरदला विशेष पसंत नव्हता, व तो बदलून अधिक आकर्षक मथळा कोणता घालावा या विचारांत तो एका पाठकोऱ्या कागदावर निरनिराळे शब्द जुळवून पाहत होता. बापू पुनः पुन्हा खालून वर येत होता, आणि शरदला कांहीं तरी विचारून लगबगीनं खाली जात होता. एरवीं हिशेब लिहिण्यांत गुंतलेला दिसणारा तो दुसरा तरुण मधेंच आला व म्हणाला, “ही

नवी जाहिरात आतांच आली आहे, ही मजकुरांत बसवायची कशी ?” मग त्या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठी त्या तिघांची किती वेळ तरी चर्चा झाली. इतक्यांत मुंबईच्या दैनिकांचे ताजे अंक शरद्च्या टेबलावर येऊन पडले, व मग त्यांतील ताज्या बातम्यांवरून नजर फिरविण्यांत तो बाकीच्या सर्वच गोष्टी विसरून गेल्याप्रमाणे दिसला. श्यामाशी किती वेळांत तरी एक शब्ददेखील तो बोलला नाही.

परंतु त्याचा तिला मुळीच विषाद वाटला नाही. उलट त्या सर्वांची त्या घटकेला जी कामाची घाई उडाली होती ती पाहत बसण्यांत तिला सुख वाटलं. त्या स्थळाचा, तिथल्या कामाच्या धांदलीचा, व आपण कांहीं तरी विशेष महत्त्वाच्या उद्योगांत गुंतलों आहोंत अशी जी अत्यंत उत्साहाची वृत्ति त्या मंडळींच्या बोलण्या-चालण्यांत व गडबडींत तिला दिसली, त्या वृत्तीचा तिला अतिशय मोह पडला. या सगळ्या धांदलींत मला सहभागी होतां येईल का असा विचार तिच्या मनांत पुनः पुन्हा येत होता.

शरद्नं हातांतलं इंग्रजी वर्तमानपत्र दूर करून टेबलावर ठेवलं तेव्हां त्याची व तिची दृष्टादृष्ट झाली. तो किंचित् हसला, परंतु तें हसणं स्वगत असावं असं तिला वाटलं. तिची ती कल्पना बरोबर ठराविण्यासारखा त्यानं लगेच अर्धवट स्वतःशीं उद्गारहि काढला,
 “चू. मला एक अर्ध्या तासाची सवड असायला हवी होती !”

त्यानं वर्तमानपत्रांत वाचलेल्या कोणत्या तरी गोष्टीशीं त्या उद्गाराचा संबंध असला पाहिजे असा तर्क श्यामानं केला. परंतु त्याचा नकी अर्थ तिला कळला नाही. त्याबद्दल त्याला प्रश्न करावा किंवा नाही याविषयी तिच्या मनाचा चटकन निश्चय होईना; परंतु तितक्यांत बापू पुन्हा वर आला व शरद् त्याला म्हणाला,

“ एक घोटाला झाला बघ.”

“ काय झालं ? ” बापूनं विचारलं.

“ एक अतिशय चांगला मजकूर आपल्या उद्यांच्या अंकांत यायला हवा असून तो येणार नाही.”

“ म्हणजे ? ”

टेबलावरचा ‘क्रॉनिकल’चा अंक उचलून त्याच्यापुढें करीत शरद् म्हणाला, “ पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी स्पॅनिश लोक-शाहीच्या पाडावाबद्दल फार सुंदर ‘स्टेटमेंट’ काढलेलं प्रसिद्ध झालंय बघ. हें सारांशरूपानं आपल्या उद्यांच्या अंकांत अवश्य यायला हवं होतं.”

“ मग हरकत काय आहे ? एक दीड कॉलमची जागा करतां येईल त्याच्यासाठी.”

“ जागा करशील रे. पण भाषांतर कुणी करायचं ? ”

‘अर्थात् तूंच’ अशा अभिप्रायानं जेव्हां बापूनं त्याच्याकडे पाहिलं तेव्हां शरद् नाइलाज असल्यासारखा हात चाळवून म्हणाला, “ मी कसं करणार ? मला हा अग्रलेख आधीं पुरा केला पाहिजे ना ? छे, छे, हा मजकूर उद्यांच्या अंकांत आला नाही तर मला फार वाईट वाटेल. तू करतोस एवढं भाषांतर ? ”

“ करतों मी. पण तुला तें पसंत पडायचं नाही, आणखी...”

त्या दोघांचीहि नजर आपोआप श्यामाकडे वळली, व त्या नजरेचा अर्थ काय असेल याचा विचारसुद्धां न करतां ती चटकन् म्हणाली, “ मी करून पाहूं का ? कसं साधेल कोण जाणे, पण म्हणत असाल तर—”

शरद् हसला व हलकेच म्हणाला, “ करा, अवश्य करा. त्यांतला महत्त्वाचा भाग कोणता त्याच्यावर मी खूण करून

देऊं काय ? पण कशाला, तुम्ही तें सहज ओळखूं शकाल. हे कागद, ही पेन्सिल. लागा कामाला. मी माझ्या कामाला लागतो.”

नंतर अर्ध्या तासानें शरदंनं आपल्या लेखाचा शेवटचा कागद पुरा करून टाक दूर ठेवून तिच्याकडे पाहिलें. तो आपल्याकडे पाहील म्हणून ती वाटच पाहत असलेली त्याला दिसली. त्यानं किंचित् हसून विचारलं, “तयार ?”

“पाहा कसं काय जमलेंय तें. दाखवायला मला फार भीति वाटते.” असं हलकेच म्हणत तिनें कागद पुढें केले.

तिच्या पहिल्या कागदावरचा मथळा शरदंनं वाचला,

‘मात्रिद’ पडलं ! स्पॅनिश लोकशाहीचा अस्त झाला !

“हेडिंग तर फार छान दिलं आहांत.” तो म्हणाला.

मग तिनें तयार केलेलं तें भाषांतर त्यानं झटकन् वाचून काढलं व बाहेर बसलेल्या बापू शेवडेला हाक मारली. तो येतांच त्यानं म्हटलं, “छान तयार केलं आहे यांनीं. जाऊं दे एकदम कंपोजला. हें घे. अन् हा माझा लेख.”

बापू त्याच्या हातांतले सारे कागद घेऊन गेला. शरदंनं तिच्याकडे पाहिलं, व कांहीं न बोलतां फक्त हास्य केलं. त्या ह्यास्यांत आपल्याला हवें तें सर्व कांहीं मिळालं असं श्यामाला वाटलं... शरद् ज्याप्रमाणें तिला अकल्पितपणें भेटला होता त्या-प्रमाणेंच त्याच्या उद्योगांत भाग घेण्याची तिची इच्छाहि आज अकल्पितपणें पुरी झाली होती... तिनें त्याच्याकडे पाहिलं. पण मग तिला आपल्या नजरेचा भरंवसा वाटेना, म्हणून तिनें लगेच दृष्टि दुसरीकडे वळविली. तेवढ्यांत ती हसली त्यावरून शरद् काय समजला असेल तेंच !

१३

ती लायबरींतून परत आली तेव्हां उषा शाळेत जायला निघालीच होती. तिनं विचारलं,

“हें काय ? झाली तुझी जायची वेळ !”

“म्हणजे काय ?” असं उद्गारून उषानं आपलं मनगटावरचं घड्याळ श्यामापुढें धरलं व म्हटलं, “बघ की !”

“खरंच की. माझी नव्हती कल्पना इतके वाजले असतील अशी. आता एकटं जेवायची शिक्षा भोगावी लागणार म्हणायची मला.”

“नाहीं. तूं वेळेवर आली असतीस तरी माझ्याबरोबर जेवतां नसतं आलं तुला. थांबावंच लागलं असतं.”

“तें कां ?” अशा अर्थी श्यामानं नजर उचलली.

उषा म्हणाली, “राहुणा येणार आहे एक.”

“कोण ?”

“अशोक.”

“काय म्हणतेस ?” श्यामाच्या स्वरांत आनंद व विस्मय दोन्ही सारखेच भरले होते.

“ होय. नऊ वाजतां तार आली त्याची सकाळच्या एक्सप्रेसनं निघून येत आहे म्हणून.”

“ खरं ? ”

“ वर ठेवली आहे तुझ्या टेबलावर तार बघ. मी जाऊं ना ? अशोकला सांग मला शाळेंत जाणं भाग होतं म्हणून गेलं, माझ्यावर रागावूं नकोस. जमलं तर लवकर येईन परत.”

श्यामा म्हणाली, “ हा तुझा नेहमीचाच आहे आशीर्वाद. तू कसली येतेस परत लवकर ? ”

“ तुझं म्हणणं खोटं नाही ! ” उषा जड आवाजानं म्हणाली, पण रस्त्यांत पाऊल टाकतां टाकतां तिनं वळून पाहिलं, व हसत म्हटलं, “ ...आतां एक महिनाच उरला ! मग...”

“ मग साऱ्या पाहुण्यांना नोटीसच देणार असशील तू, या किती येतां ते म्हणून ! ”

तिचा तो विनोद उषाला फार सुखाचा वाटला असावा. “ तुझं आपलं कांही तरीच ” असं पुटपुटून तिनं हसत मान मुरडली, व मग ती आपल्या रस्त्याला लागली.

श्यामा तिच्याकडे पाहत दाराच्या चौकटीत उभी राहिली. उषाक्या गतीत तिच्या अंतःकरणाचा सारा उल्हास व्यक्त होत होता. श्यामाच्या मनांत आलं, गंभीर प्रकृतीच्या स्त्रीत देखील सुखाच्या पूर्णतेचा समय जवळ आला, कीं वृत्तीचा खेळ-करपणा दिसूं लागतोच म्हणायचा...

मे महिन्याच्या प्रारंभी लग्न करण्याचं उषा व वसंत यांनी ठरविलं होतं. लग्न झाल्यावर उषा शाळेंतली नोकरी सोडणार होती. नंतर संसार कुठें थाटायचा, कसा थाटायचा इत्यादीबद्दल त्या प्रेमिकांचे बेत आतांशा रोज चालत, आणि त्यांत श्यामा मोठ्या

आनंदानं भाग घेत असे. किती खोल्यांचा ब्लॉक घ्यायचा त्या-
विषयी चर्चा चाले. उषानं म्हणावं,

“सैपाकघर, जेवायची जागा सोडून तीन खोल्या तर पाहिजेतच !
एक बसायउठायची खोली, एक माझी अन् वसंतची मिळून, अन्
एक तुला म्हणून स्वतंत्र—”

श्यामानं मान हालवून म्हणावं, “माझा कशाला हिशोब
करतेस ?”

“म्हणजे काय ?”

“मी तुझ्यांत नाही राहणार. मियाबिबीच्या गुजगोष्टीत माझी
अडचण कशाला ? मी आपली—”

“तर तर ! तुला माझ्याकडेच राह्यलं पाहिजे. सांगून ठेवतं
आहे.” उषानं असं म्हणत तिचा हात प्रेमानं धरून ठेवावा.

आणि वसंतनं त्यावर म्हणावं, “अग, पण तुझ्या पावलावर
पाऊल टाकून तार्ईनीं कांहीं जुळवलं असलं तर ? मग तूं कशी
धरून ठेवणार त्यांना ?”

“चला !” असं म्हणून श्यामा मान वेळावी व डोळे मोठाले
करून वसंतकडे पाही.

मात्र तिचं मन तिला विचारी, उगीच कां हें रागाचं लटकं
सोंग !...तूं प्रेमांत सापडली नाहीस काय !... ज्याचं प्रेम तुला
हवं त्याच्या सहवासांत राहण्याचे बेत तूं गुप्तपणें करीत नाहीस
काय !...

स्वतःच्या मनाचं हें छेडणं तिला सुखाचंच वाटे, आणि मग
उषा व वसंत यांच्या संभाषणांत ती अधिक हर्षभरानं सामील
होई.

आतां उषाकाच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहतांना तिला या आठवणी झाल्या, व त्यामुळे उषा दिसेनाशी झाली तरी ती आपल्या विचारांतच गर्क होऊन कांहीं वेळ दाराच्या चौकटीत तशीच उभी राहिली. दारावरून दोन टांगे भरवेगानं गेले व ते हाकणाऱ्यांचे “चला दादासाहेब ! बाजू !” असे कर्कश आवाज तिच्या कानांवर पडले तेव्हां ती विचारांतून जागी झाली. मग तिला एकदम आठवलं कीं अशोकची तार तिला पाह्यची होती.

ती दारांतून वळली, व जिन्याच्या पायऱ्या चढूं लागली.

कलकत्त्याहून अशोकचं पंधरा दिवसांपूर्वी तिला पत्र आलं होतं, त्यांत त्यानं लिहिलं होतं, “ माझं इथलं काम दोन तीन दिवसांत पुरं होईल. मग ‘शांतिनिकेतन’ला जाण्याचा मीं विचार केला आहे. तिथे रवींद्रबाबूंनीं एका प्रसिद्ध रशियन चित्रकाराला सध्यां आणून ठेवलेला आहे. त्याची कीर्ति फार ऐकली आहे मीं. त्याची भेट घ्यावी अन् त्याचं काम पाहावं असं ठरवलं आहे. टागोर घराण्यांतल्या एका तरुणाची बरीच जानपछान झाली इथल्या मुक्कामांत. तोच मला घेऊन जाणार आहे. ‘शांतिनिकेतन’मध्ये चार पांच दिवस राहीन, अन् मग तडक निघेन तो घरी येईन. पुष्कळच दिवस इकडे राहिलों. आतां मुंबईसाठीं आजारी झालों आहे. (Home sick चं भाषांतर समजावं हें !) तूं केव्हां भेटशील, अन् आपण मनमुराद गप्पा केव्हां मारूं असं झालंय मला. मी कलकत्त्याहून परत आलों कीं तूं मुंबईस यायचं असं आपलं ठरलं आहे. तेव्हां तूं तयारीत रहा...”

पण तिनं उलट लिहिलं होतं, “ मुंबईस परत आलास कीं तूच इकडे ये. मला यायला सवड होईलसं दिसत नाही...”

त्यानंतरच्या पत्रांत त्यानं चेष्टा केली होती, “ येवढं कोणतं

काम पत्करलं आहेस तिकडे पुण्याला कीं तुला मुंबईला यायला सवड नसावी ? तें कांहीं नाही तूं मुंबईस आलंच पाहिजेस. मी सोमवारीं मुंबईस पोचेंन...”

परंतु श्यामाला आतां पुणं सोडून जाववत नव्हतं. कोणत्या कामांत ती होती तें ती काय सांगणार अशोकला ! तिनं त्याला लिहिलं होतं, “ श्रीमंतांच्या बंगल्यांच्या मितींवर चित्रं काढणं येवढं एकच काम जगांत आहे असं तूं समजतोस कीं काय ! मला खरंच काम आहे इथं. पुढें केव्हां तरी मी येईन. पण सध्यां नाही. तूंच एखाददुसऱ्या दिवसाची सवड काढून ये ना आमच्याकडे ! तुला भेटायची फार इच्छा आहे...”

तो मुंबईस येऊन पोचेल त्या दिवशीं त्याला मिळावं अशा बेतानं श्यामानं हें पत्र टाकलं होतं. मधे तीन दिवस गेले तरी त्याच्याकडून कांहीं उत्तर आलं नाही तेव्हां तिला वाटूं लागलं होतं, अशोक रागावला कीं काय ! तोंच आज त्याची तार आली होती.

तिनं टेबलावरचा तारेचा कागद वाचला, व तिला किंचित् हसूं आलं.

“ Arriving Express. Hope return with Miss “Obstinate”...” (एक्सप्रेसनें येतो. कुमारी “हट्टीताई”स घेऊन मुंबईस परत येण्याची आशा आहे.)

त्याच्याकडे न जाण्याचा तिनं हट्ट केल्या म्हणून तो रागावला असला तरी तो खुशीत होता ! आतां तो भेटला कीं काय काय बोलेल ! आणि त्याला काय सांगावं अन् काय सांगूं नये असं तिलाहि होईल !...

पण तितक्यांत तिच्या मनांत आलं, आपण सारं सांगणार आहोंत काय त्याला ? अगदीं निष्कपट राहिलों आहोंत का आपण ? पूर्वी आपल्या वडिलांबद्दलचं एकच रहस्य त्याला न सांगण्याजोगं आपल्या हृदयांत होतं !...आतां त्याच्या जोडीला आपल्या अंतः-करणांत आणखी एक रहस्य निर्माण झालं नव्हतं काय ?...

ती खिडकीशीं उभी होती. बखळीत रखरखीत ऊन्ह पडलं होतं. पारावरच्या पिंपळाची सावली जमिनीवर पडलेल्या डागा-सारखी भासत होती. श्यामाच्या मनांत आलं 'मी या खिडकीशीं येऊन बघितलं अन् पाहतं तों तो ध्वजापुढें प्रणाम करीत होता...' हें सारं आपण अशोकला सांगणार आहोंत काय ?

हा प्रश्न मनांत येतांच तिनं उसासा टाकला.

कारण, कदाचित् शरद्विषयींच्या आपल्या भावनांची वाच्यता अशोकजवळ न करण्याचा निश्चय तिला करावा लागणार होता. कदाचित् ती त्याला अगदीं सगळं सगळं सांगूं शकणार होती; पण असाहि संभव होता की तिला कांहींच सांगावंसं वाटूं नये. सारं एका पत्रावर अवलंबून होतं. तिनं तीन दिवसांपूर्वी शरदला एक पत्र लिहिलं होतं. त्याच्या उत्तराची ती कालपासून वाट पाहत होती. तीन दिवसांत तिनं शरदची भेट घेतली नव्हती. तो काय उत्तर लिहितो यावर तिनं साऱ्या गोष्टी अवलंबून ठेवल्या होत्या. काल त्याचं पत्र आलं नव्हतं. आज तरी येईल काय ? अन् त्यानं त्या पत्रांत भलतं कांहीं लिहिलं तर ? तिला ती निराशा सह्य होण्याजोगी नव्हती !...

तिला एकदम वाटलं, आज उगीच येत आहे अशोक. या गोष्टीचा काय तो सोक्षमोक्ष झाल्यावरच तो आला असता तर बरं झालं असतं. ...पण शरदं चांगलं उत्तर लिहिलं अन् तें अशोक

इथें आलेला असतांनाच आपल्या हातीं पडलं तर !... तर काय, फारच बहार होईल !...

उन्हांत चमकणाऱ्या पिंपळाच्या पानांकडे पाहतां पाहतां तिला वाटलं, असंच होणार. अशोक येत आहे हा एक प्रकारचा शकुनच आहे. शरद् तिला अनुकूलच उत्तर देणार. त्यानं नाहीं म्हणावं, अग्व्हेर करावा, असं काय होतं तिच्या पत्रांत ?

ती आठवूं लागली...तिनं लिहिलं होतं,

“...म्हणून भावनेच्या भरांत मी कांहीं तरी लिहीत आहे असं समजू नये. मी स्वतःच्या मनाला या बाबतीत वारंवार आणि पुष्कळ छेडून पाहिलेलं आहे, आणि यामुळें विचारांचा तोल सोडून माझी मी फसवणूक करीत आहे अशी किंचित् सुद्धां शंका मला वाटत नाही. मी या पत्रांत जें मागणार आहे तें मला किती उत्कटेतनं हवंसं वाटतं, तें मिळाविण्यासाठीं मी वाटेल तें करायला किती आनंदानं तयार होईन, याचा मी मनाशीं पूर्ण विचार केला आहे; व बहुतेक त्यामुळेंच हें पत्र लिहितांना माझ्या जागीं दुसरी एखादी मुलगी असती तर तिला संकोच वाटला असता, लाज वाटली असती— पण मला वाटत नाहीं.

पुढचा मजकूर वाचण्यापूर्वीच तुमच्यापासून मला काय हवं आहे तें बहुतेक तुम्हीं ओळखलंच असेल. तुमच्या मनांत असं येण्याचा संभव आहे कीं हिला विनयाची मर्यादा अगदींच कशी नाही ? इतक्या सरळ व स्पष्ट शब्दांत ही आपलं हृद्गत पुरुषाजवळ सांगूं कसं शकते ? अशा शंकेनं माझ्याविषयीं तुम्हीं प्रतिकूल ग्रह करून घेतलात तर माझ्या मागणीचा विचार तुम्ही त्या ग्रहानंच कराल असं भय मला वाटतं. म्हणून मला जें हवं तें मी इतक्या स्पष्टपणें मागूं कसं शकतें त्याबद्दल दोन शब्द लिहितें.

प्रेमाची मागणी पुरुषानं स्त्रीजवळ करावी असा संकेत आहे. माझी थोरली बहीण प्रेमांत सापडल्यावर तिचा वसंत तिच्याजवळ प्रेमाची मागणी करील म्हणून तिनं किती दिवस तरी वाट पाहिली, परंतु स्वतः त्या गोष्टीचा उच्चार त्याच्याजवळ केला नाही. माझ्या बयाच्या आणि माझ्याप्रमाणेच शिकलेल्या बहुतेक मुलींची स्थिति कदाचित् अशीच असेल. स्त्रांनं मुग्ध राहण्याच्या या प्रकारांत स्त्री-सुलभ लज्जेचा भाग थोडासा असेल, मी नाही म्हणत नाही; परंतु त्याच खरं कारण मला वाटतं तें हें कीं, बहुतेक मुलींना आपल्याला नक्की काय हवं आहे अन् तें किती तीव्रतेनं आपल्याला हवं आहे याची स्पष्ट जाणीव नसते. मला अमक्या पुरुषाचं प्रेम पाहिजेच, तें मला मिळालं नाही तर माझं जीवित मला निरर्थक वाटेल, अन् म्हणून तें मिळविण्यासाठी मी काय वाटेल तें करीन असा उत्कट अनुभव स्त्रीला क्वचितच येतो, आणि त्या कारणानं ती सहसा पहिला शब्द तोंडावाटे काढीत नाही. एखाद्याचं प्रेम मिळविण्यासाठी वाटेल तें करीन अशी मनाची तयारी झाल्यावर केवळ विनय राखला पाहिजे या विचारानं स्त्री गप्प राहील काय ? मला नाही वाटतं.

तुम्ही कदाचित् म्हणाल, तुमचा माझा परिचय फार दिवसांचा नाही अन् एवढ्याच परिचयावर मी हें असलं पत्र कसं लिहितें ? पण या बाबतींत मला काय वाटतं तें सांगतें. जे गुण दिसले ते पुरेसे वाटले नाहीत, किंवा त्या गुणांबरोबरच कांहीं दोषहि कदाचित् असतील अशी शंका मनांत असली तरच अधिक परिचय आवश्यक वाटतो. ज्या गुणांचा माझ्या मनाला अमर्याद मोह पडतो व ज्या गुणांच्या सहवासांत माझ्या जीविताचं सार्थक होईल असं मला वाटतं ते स्पष्ट दिसल्यावर परिचय किती दिवसांचा आहे

याचा विचार मी काय म्हणून करावा ! अगर तो अधिक होण्याची वाट मी काय म्हणून पाह्यावी ! किंवा अशी वाट पाहत केवळ सहवासाच्या दिवसांची संख्या वाढविणं मला फार अवघड होईल अशी मला भीति वाटते, म्हणूनच हें पत्र लिहिण्याचा उतावळेपणा मी विचारपूर्वक करित आहे. कारण माझं अंतःकरण मी जों जों तपासतें तों तों एक गोष्ट मला अगदीं स्पष्ट दिसते ती ही, कीं मला तुमचा केवळ सहवास नको आहे, तर मला तुम्ही हवे आहांत हें तुम्हांला माहीत आहे या जाणिवेसकट तुमचा सहवास मला हवा आहे...”

याप्रमाणें आपल्या त्या पत्रांतला सारा मजकूर तिनं गेल्या तीन दिवसांत दहा वेळां आठवून पाहिला होता तसा तो आतां पुन्हा एकदां आठवून पाहिला, आणि तिच्या मनांत पुन्हा असंच आलं, कीं त्यानं नाहीं म्हणावं, अन्हेर करावा, असं काय होतं त्यांत ! तिच्या पत्राचं शरदकडून अनुकूलच उत्तर येणार ! अशोक असतांनाच तें पत्र आलं तर दुधांत साखर पडेल...

अशा प्रकारें विचार केल्यावर तिच्या मनाची हुरहूर नाहींशी झाली आणि मग अशोक यायच्या आधीं खोली जरा नीटनेटकी करावी म्हणून ती तिथल्या वस्तूंची नीटनेटकी मांडणी करूं लागली.

ती आटपून रस्त्याकडच्या खिडकींतून तिनं डोकावून पाह्यला आणि एक टांगा दाराशीं उभा राह्यला एकच गाठ पडली. तिनं ‘अशोक’ अशी हाक मारून टाळी वाजविली व ती धावत खाली गेली.

अशोक टांग्याखाली उतरून उभा होता तो तिला पाहताच हसून म्हणाला,

“ बरं झालं तूं हाक मारलीस. नाही तर कोणतं घर म्हणून मी पंचायतीतच पडलों असतों. घर नंबर लक्षांत ठेवला होता मी, पण आयत्या वेळीं शंका आली की २६९ की ९२६ ? २, ६, ९ असे तीन आंकडे नक्की आठवत होते पण त्यांच्या अनुक्रमाची खात्री वाटेना.”

श्यामा हसली व म्हणाली, “ वा ! कलकत्यास जाऊन तुझी स्मरणशक्ति बरीच सुधारली म्हणायची. पण आमच्या घराची प्रसिद्ध खूण आहे ती कां नाही सांगितलीस टांगेवाल्याला ? ”

“ ती कोणती ? ”

“ दर्शऱ्यांचा राम. साऱ्या पुण्यांत प्रसिद्ध आहे तो.”

“ तो म्हणजे कोण ? राम की दर्शने ? ” असं विचारून तो हसला.

तिनं त्याच्या त्या खट्याळ प्रश्नाला फक्त मानेनं उत्तर दिलं, आणि विचारलं, “ हें काय रे, ही छोटी बॅग आणखी हें पार्सल इतकंच तुझं सामान ? ”

“ हो. आज रात्रीच्याच गाडीनं परत जायच्या बेतानं मी आलों आहे.”

“ हं तर तर. तूं पुष्कळ येशील तयारीनं पण आम्ही जाऊं दिलं पाहिजे ना तुला ? ”

अशोक म्हणाला, “ तूं मला रात्री जाऊं देणार नसशील तर याच टांग्यांतून परत जातों कसा.”

“ बरं बरं ठाऊक आहे. ये.” असं म्हणून ती त्याची बॅग घेऊन पुढें झाली व तो तिच्या मागोमाग जिना चढूं लागला.

वर गेल्यावर त्यानं विचारलं, “ उषाका शळेत गेली वाटतं ? ”

त्यानं काढलेला कोट खुंदीवर ठेवतां ठेवतां ती म्हणाली,
“ होय. अकरा वाजतां जावंच लागतं तिला ? ”

“ मला तर वाटलं मी येईन तेव्हां तूं तरी असशील कीं नाही
कुणास ठाऊक ? ”

“ तें कां ? ”

“ तूं मोठ्या कामांत गढली आहेस ना. एक दिवस मुंबईस
येण्यापुरतीसुद्धां सवड नाही तुला ! कसलं काम काढलं आहेस
एवढं ? सांगणार आहेस कीं नाही मला ? ”

“ सांगणार आहे तर, पुष्कळ पुष्कळ सांगायचं आहे तुला.
पण थांब. आधीं तुला चहा देतें.” असं म्हणून ती वळली, परंतु
तेवढ्यांत तिचा चेहरा प्रसन्नतेनं अन् हर्षानं किती खुलला होता
तें अशोकच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिलं नाही.

चहा पितां पितां तो म्हणाला, “ तुझ्यासाठीं मीं काय आणलं
आहे, ओळख.”

पलीकडे टेबलावर ठेवलेल्या त्या पार्सलाकडे पाहत ती म्हणाली,
“ ओळखतां कसं येईल रे ? ‘शांतानिकेतन’ला गेला होतास तेव्हां
तिथून कांहीं आणलं असशील, किंवा कलकत्त्याहून बंगाली मिठाई
आणली असशील, किती तरी गोष्टी संभवतात. पण उषाक्कासाठीं
कांहींच न आणतां माझ्या एकटीसाठींच भेट घेऊन येण्याचा
वेडेपणा तूं केला असलास म्हणजे मात्र—”

“ वा ! म्हणजे तूं मला समजतेस तरी काय ? ” असं म्हणत कप
खाली ठेवून तो उठला. पार्सलभोंवतालचा चपटा रंगीत दोरा
तोडीत त्यानं म्हटलं, “ बघ तरी.”

तो पेटीभोंतालचं कागदी वेष्टण सोडीत असतांना श्यामा अगदीं
उत्सुकतेनं पाहत होती. त्यानं पेटी उघडली तेव्हां आंतील वस्तु

प्राहतांच उजवा तळहात तोंडाकडे नेत ती उद्गारली “अय्या ! कुठें घेतलंस रे हें ! कलकत्त्याला !”

“हं. तिथें ‘अमेरिकन सेंट्रल मार्ट’ म्हणून मोठं टोलेजंग दुकान आहे—”

त्यानं आणलेल्या भेटीची तिनें अगदीं हर्षभरानं प्रशंसा केली, त्याचे आभार मानले, व मग ती म्हणाली, “बरं, आतां तूं स्नान करणार का ! जेवण तयार आहे. चल.”

“येवढी सिगरेट संपूं दे.”

“हरकत नाही. तंवर मी पाणी उपसून ठेवतें.” असं म्हणून ती खाली गेली.

कांहीं वेळानं अशोक खाली आला. तिनें त्याला स्नानगृहांतली सारी व्यवस्था दाखविली, व “मी घेतों सारं, तूं जा” असं म्हणून त्यानं दार बंद केलं तेव्हां पानाच्या पट्ट्या करून ठेवायसाठी ती वर गेली.

पार्सलाभोंवतालचा वरचा पिंगट पातळ कागद अन् आंतलं इंग्रजी वर्तमानपत्राचं मोठं वेष्टण टेबलावर तसंच पडलं होतं. तिनें ते कागद उचलले अन् टेबलाखालच्या टोपलींत टाकले. पण तितक्यांत त्या वर्तमानपत्राच्या नांवाकडे तिची नजर गेली, व तें दिसतांच तिनें तें टोपलीतून काढून घेतलं.

“शिकागो हेराल्ड” असं तें नांव होतं !

शिकागो !

ज्या ठिकाणी तिचे वडील आहेत असं तिला दोन माहिण्यांपूर्वी समजलं होतं, पण आतां आहेत की नाहीत अशी तिला शंका व चिंता वाटूं लागली होती त्या ठिकाणचं वर्तमानपत्र होतं तें !

एखादी प्रिय वस्तु हाताळावी त्याप्रमाणें तिनं त्याची घडी साफ केली, व पान नीट पसरून त्यावरील मजकुरावरून ती सहज दृष्टि फिरवूं लागली. बहुतेक संबंद पान चित्रपटांच्या व दुकानांच्या जाहिरातींनींच भरलेलं होतं. मजकुराचे अर्धे पाव कॉलम इतस्ततः विखुरले होते तेवढेच. “टेनिसचा सामना !” “जळतरणाच्या शर्यती” “एका दुकानांतील धाडसी चोरी !” असलेच मथळे तिच्या नजरेस पडले. ती पान उलटून पाहणार तोंच उजवीकडच्या शेवटच्या कॉलमांतला एका परिच्छेदाचा वरचा मथळा तिला दिसला, व ती थबकली.

An Indian Prince !

Evinces great interest in Film and Yoga !

(एका हिंदी संस्थानिकाचें चित्रपट व योग याविषयीचें कुतूहल !)

‘योग’ शब्द वाचतांच श्यामानं श्वास आवरून घेतला.

खचित या बातमीत तिला आपल्या वडिलांच्याविषयी कांहीं तरी—

पण तितक्यांत अशोकचीं पावलं जिन्यावर वाजलीं. तिनं त्या वर्तमानपत्राची घडी केली, व ती कपाटांत ठेवतां ठेवतां त्याला विचारलं, “ठीक झालं स्नान ?”

“अगदीं फर्स्ट क्लास.” टॉवेलनं केस घाशीत तो म्हणाला.

“मग चलच खाली. जेवून घेऊं.”

जेवतांना व जेवल्यावर गप्पा मारतांनाहि तिचं अर्धे लक्ष कपाटांत ठेवलेल्या त्या अमेरिकन वर्तमानपत्राकडे होतं. दोन वाजतां जेव्हां अशोक म्हणाला, “बरं निजूं आतां !” तेव्हां चटकन ती म्हणाली, “नीज. प्रवासानं दमला असशील तूं. तुला जांभया

यायला लागल्या बघ. चांगली तासभर शोप काढलीस तरी हरकत नाही. तीन साडेतीनला चहा घेऊं आपण. अं ?”

“हं.” असं म्हणून अशोक उठला. श्यामानं उषाकाची खोली उघडली व कोंटवरचं अंथरूण झटकून देऊन विचारलं, “येवढं उंसं पुरे तुला ?”

“रगड ” म्हणून अशोकनं कोंटवर अंग टाकलं.

श्यामानं दार ओढून घेतलं, व आपल्या खोलीत येऊन कपाटांतलं तें वर्तमानपत्र काढलं. ती खुर्चीवर बसली, व तो परिच्छेद वाचू लागली,

“हिंदुस्थानांतील रजवाड्यांपैकी एक बडे लक्ष्मीपति संस्थानिक ‘महाराजा ऑफ विद्यापुरम्’ यांचा मुक्काम सध्या येथील ‘लॅबेथ हॉटेल’मध्ये आहे. महाराजांनीं अमेरिकेतील पूर्वेकडील प्रमुख शहरांचा दौरा केला असून येथून ते हॉलिवुडकडे वळणार आहेत. कित्येक वर्षांपासून येथे स्थायिक झालेले ‘तिलकानंद’ यांनीं त्यांच्या कांहीं व्याधीवर योगाचे उपचार केले त्यांचा गुण एखाद्या चमत्काराप्रमाणे आल्यामुळे महाराजांस योगाचा अभ्यास करण्याची इच्छा झाली आहे, व ते ‘तिलकानंदां’चे भक्त बनले आहेत. त्यांना आपल्याबरोबर घेऊनच महाराज हॉलिवुडसाठी येथून प्रयाण करणार आहेत. कदाचित् ते तिलकानंदांना आपल्याबरोबर हिंदुस्थानासहि नेतील.”

श्यामानं तो मजकूर पुन्हा वाचून पाहिला व मग अगदीं वरच्या बाजूस वर्तमानपत्राच्या अंकाची तारीख होती ती पाहिली. १५ डिसेंबर १९३७ अशी तारीख होती ती.

श्यामा मनाशीं हिशोब करून पाहू लागली.

तिनं आपल्या वडिलांना शिकागोच्या पश्यावर 'केबल' धाडली होती ती या जानुआरीच्या तिसऱ्या आठवड्यांत.

योशिदाच्या मित्राचं पत्र तिच्या हातीं त्या वेळीं आलं होतं.

अमेरिकेहून पत्र यायला निदान सहा आठवडे लागतात. म्हणजे योशिदाच्या मित्रांनं शिकागोहून तें पत्र लिहिलं असेल केव्हां ?...

तिनं चटकन उठून आपल्या बॅगमधून तें पत्र काढलं व त्यावरची तारीख पाहिली. २८ नोव्हेंबर १९३७ !

सगळं बरोबर जुळत होतं. योशिदाच्या मित्रांनं कळाविली ती बातमीहि बरोबर होती; अन् तिची 'केबल' निरूपयोगी ठरली होती तेंहि बरोबर होतं. नोव्हेंबर १९३७ मधें तिचे वडील शिकागोला होते, पण १९३८ च्या जानुआरींत ते नव्हते !

मध्यंतरी त्यांनीं शिकागो सोडलं होतं.

ते आज घटकेला कुठें असतील कोण जाणे ? पण ते कोणा-बरोबर होते तें तिला आतां माहीत झालं होतं. त्यांचा शोध काढण्याचा नवा मार्ग एकदम खुला झाला होता ! इतकंच काय, ते आतां हिंदुस्थानांत परत येतील असाहि पुष्कळच संभव होता !...

कारण एका बड्या महाराजाच्या परिवारांत इतमामानं आल्या-बर अठरा वर्षांपूर्वीचा जुना गुन्हा अंगाला चिकटेल असं होणं जवळ जवळ अशक्य होतं.

श्यामानं उठून टेबलाच्या खणांतून नकाशाचं पुस्तक काढलं. ती आनंदानं हसत मनार्शी म्हणाली,

“विद्यापुरम् कुठें आहे कोणास ठाऊक ! महाराजा ऑफ विद्यापुरम् ! कधी ऐकलंहि नव्हतं नांव !”

तिनं हिंदुस्थानचा नकाशा उघडला, व 'विद्यापुरम्' 'विद्या-पुरम्' असं एखाद्या मंत्रासारखं तें नांव उच्चारित ती आपल्या बोटाचं टोक त्या पानावरून फिरवू लागली.

लवकरच तिच्या लक्षांत दोन गोष्टी आल्या. एक, हिंदुस्थान देश फार अफाट होता. अन् दुसरी, तिचं भूगोलाचं ज्ञानहि तितकंच अफाट होतं !

“उषाका मास्तराण आहे. तिला विचारलं पाहिजे संध्याकाळीं हें विद्यापुरम् कुठे आहे तें !” असं मनार्थी म्हणून पुस्तक मिटून तिनं दूर ठेवलं, अन् ती खिडकीकडे गेली.

त्याच वेळीं खालीं रस्त्यावर पाण्याच्या धारा फेकीत म्युनिसि-पालिटीची मोठी लाल मोटार गेली, व मार्तीतून उठलेला ओला ओला वास वर तिच्यापर्यंत पोचला तो तिला फार आनंदाकारक वाटला.

कारण तिच्या स्वतःच्या हृदयांत या क्षणीं फार मोठा आनंद भरला होता !

पण तीच श्यामा दुसऱ्या दिवशी सकाळच्या गाडीनं अशोक गेल्यावर दोन तासांनीं अशीच खिडकीशीं उभी होती तेव्हां तिच्या हृदयांत केवढं दुःख उद्भवलं होतं !

अशोकला निरोप देऊन स्टेशनवरून घरीं यायला तिला जवळ जवळ आठ वाजले. मग ती कांहीं वेळ उषाकान्या खोलीत गप्पा मारीत बसली. त्यानंतर उठून ती स्नानाला गेली. स्नान आटपून वर जाण्यासाठीं ती जिन्याकडे वळत होती तोंच

पोस्टमन दारांत आला, व त्यानं एक लिफाफा तिच्यापुढें केला. तिनं तो हातीं घेतला अन् पाहिलं तों तिकिटांवर पुण्याचा छाप होता. शरदचं पत्र होतं तें यांत शंकाच नव्हती !

ती झटकन् वर आपल्या खोलींत गेली. अधीर व किंचित् घाबरलेल्या मनानं तिनं पाकीट उघडलं, व आंतला कागद काढला.

“ नमस्कार विनंति विशेष ” असा मायना होता !

पत्राच्या अखेरीस सही होती, “ आपला नम्र शरद् केशव दर्शने ” !

ती पाहिल्यावर पल वाचायचं सामर्थ्यच तिच्या मनाला उरलं नाहीं ! घाव सोसायला सिद्ध शाव्याप्रमाणें तिनं आपला अघर आंत घेऊन दाबला, व शून्य दृष्टीनं कुठें तरी पाहत ती जागच्या जागी उभी राहिली !

१४

टिळक-स्मारक-मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ येऊन पोंहोचल्यावर तिनं पाहिलं तो डावीकडच्या, उजवीकडच्या, साऱ्या रस्त्यांनी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी तिथें येऊन थडकत आहेत असं तिला आढळून आलं. वळवाची मुसळधार वृष्टि झाल्यावर तांभूस दाट पाण्याचे खळखळाट द्रुतगतीनं कुठें तरी एके ठिकाणीं येऊन आपटून तूं पुढें कीं मी पुढें असं करीत एकमेकांत मिसळतात त्याची त्या गर्दीकडे पाहून तिला आठवण झाली.

घरून येतांना रस्त्यानं इकडे सभेकडेच निघालेल्या लोकांचे लहानमोठे घोळके तिच्या दृष्टीस पडले होते व अनेकांचे अनेक प्रकारचे उद्गारहि तिच्या कानांवर आले होते. 'आजच्या सभेला रूप मजा येणार खास!', 'अहो भाऊसाहेब, सभेला येत नाही का! वाः म्हणजे हें काय!... अरे कामं रोजचींच आहेत. अशी सभा पुन्हा पाहायला नाही मिळायची!', 'ए दाम्या, ताईला कशाला घेऊन चाललास सभेला! मारामारी झाली म्हणजे?', 'आमच्या दादाला मी विचारलं तेव्हां तो म्हणाला मारामारी

काय होते बिशाद ! 'सावधान संघा'चे सारे सभासद इंजर राहून व्यवस्था ठेवणार आहेत', 'पण मी म्हणतो विरुद्ध पक्षाने मरविलेल्या या सभेपासून शरद् दूर राह्यला असता तर काय बिघडलं असतं?', 'हट लेका, तुला कांहीं कळत नाही; हीच सभा जिंकण्यांत खरी मौज आहे. शरद्नं गांवभर पत्रक वाटलं आहे तें तूं वाचलं आहेस ना ? त्यांतला मुद्दा मला तरी पटतो बाबा' —इत्यादि उद्गार ऐकत ऐकतच श्यामाला रस्त्यानं जावं लागलं होतं.

त्या वेळीं तिच्या मनांत निरनिराळ्या दोन स्मृतिमालिकांतील दुव्यांची वाकडीतिकडी गुंतागुंत होत होती. तिच्या पत्राला शरद्-कडून जें उत्तर आलं होतं त्याविषयींचा विस्मय आणि खेद तिच्या मनांत अजूनहि ताजा होता; आणि साऱ्या पुण्यांत प्रक्षोभ उडविणारी आजची संध्याकाळची ही सभा शरद्च्या ज्या कृत्यांतून उत्पन्न झाली होती त्या कृत्याच्या व त्यामागोमाग झालेल्या घटनांच्या हकीगती गेल्या चार पांच दिवस वृत्तपत्रांतून तिनं वाचल्या होत्या त्याहि तिच्या मनाच्या अगदीं वरच्या पृष्ठभागावर तरंगत होत्या.

वर्षप्रतिपदेच्या चार दिवस अगोदर 'प्रतिज्ञे'चा खास अंक निघाला, त्यांतल्या अग्रलेखांत शरद्नं जो एक विलक्षण निश्चय जाहीर केला त्यायोगें युद्धांतला पहिला बाँब पडल्याप्रमाणें झालं होतं; आणि नंतरच्या चार पांच दिवसांत पुण्याच्या लोकांच्या तोंडीं तर दुसरा विषय उरला नव्हताच, पण खालीं मालवणपासून तों वर नागपूरपर्यंतच्या साऱ्या छोट्या-मोठ्या वर्तमानपत्रांत त्याच एका विषयावर उलटसुलट मतप्रतिपादनाच्या चकमकी उडून राहिल्या होत्या. शरद्च्या निश्चयाबद्दल बहुतेक वर्तमानपत्रांनीं

त्याची पाठ थोपटली होती, परंतु ज्या वर्तमानपत्रांना त्याचा निश्चय पसंत नव्हता त्यांनी कठोर शब्दांत त्याचा निषेध केला होता, इतकंच नव्हे तर त्या सर्वांनी एकमुखानं सवाल केला होता, “सनातन हिंदुधर्माचे पुण्यांतले सारे अभिमानी मेले काय ? शरद् दर्शने यांनी हिंदुसंघटनाच्या नांवाखाली जो हा घडघडीत भ्रष्टाकार योजला आहे तो पुण्यांतले खरे धर्माभिमानी लोक उघड्या डोळ्यांनी पाहणार आहेत काय ?”

या आव्हानाची वास्तविक गरजच नव्हती. शरद्चा विलक्षण निश्चय ‘प्रतिज्ञे’च्या खास अंकांत जाहीर शाब्दावर जुन्या धार्मिक मताचे पुण्यांतले लोक कांहीं वेळ अगदीं स्तिमित होऊन गेले. शरद् दर्शनेनं योजलेला डाव अगदीं बिनतोड आहे असं त्यांना वाटलं, व यावर कांहीं उपायच नाही अशा कल्पनेनं ते हतबुद्ध झाल्यासारखे दिसले. परंतु काय वाटेल तें असलं तरी शरद्नं योजलेल्या डावाचा प्रतिकार केलाच पाहिजे असं म्हणणारे कांहीं लोक त्यांच्यांत निघालेच; आणि मग शरद्चा निश्चय हाणून पाडण्याची चळवळ हलकें हलकें उभी राहू लागली.

अशी विरोधी चळवळ होणार हें शरद् ओळखूनच होता, व काय वाटेल तें झालं तरी आपली योजना पार पाडायचीच अशा कृतनिश्चयानंच त्यानं ती ‘प्रतिज्ञे’च्या खास अंकांत जाहीर केली होती. अस्पृश्यतेचं सक्रिय निवारण करण्याच्या बाबतींत स्पृश्य हिंदु अजूनहि केवढी अनास्था दाखवीत आहेत, व ज्या ज्या ठिकाणी समाजांत मिसळण्याच्या अस्पृश्यांच्या नैसर्गिक इच्छेला केवळ रुढीचे व संकेताचे निर्बंध उभे आहेत त्या त्या ठिकाणचे अडसर काढून दारं उघडल्याखेरीज अस्पृश्यांना एकंदर हिंदु समाजाविषयीं परकेपणाच कसा वाटत राहील, आणि हिंदूंच्या राष्ट्रीय सामर्थ्यांत

व एकोप्यांत कसं मोठं वैगुण्य राहील, इत्यादि प्रश्नांची मांडणी शरदून आपल्या त्या अग्रलेखांत अत्यंत आवेशानं केली होती. त्या लेखाच्या अखेरीस त्यानं लिहिलं होतं,

“जो परमेश्वर सर्व भूतांच्या ठिकाणी असल्याचें आपला धर्म सांगतो, ज्या परमेश्वराच्या घरी उच्चनीच रावरंक असा भेद नाही, ज्या परमेश्वराची उपासना करण्याचा सर्वांना सारखाच अधिकार आहे असें प्रत्यक्ष भगवंतापासून तों दहा वीस रुपयांची बिदागी घेऊन परमार्थ शिकविणाऱ्या कीर्तनकारापर्यंत सर्वजण सांगतात, त्या परमेश्वराच्या मंदिरांत अस्पृश्यांना प्रवेश नसावा ही तर अन्यायाची, अधर्माची, राष्ट्रविघातक मूर्खपणाची परमावधि म्हटली पाहिजे ! भक्तिपूर्ण अंतःकरणानें देवाचें दर्शन करून साधें तुळशीपत्र वाहिलें तरी तो संतुष्ट होऊन भवसागरांतून तुम्हांला मुक्त करील असा रोमहर्षक आशेचा संदेश ज्या वैदिक धर्माच्या प्रचारकांनी दिला, त्याची शिकवणूक खचित अशी नाही, की हा साधा भक्तिमार्ग फक्त उच्चवर्णीय हिंदूंसाठीं राखून ठेवावा, आणि अस्पृश्यांना मंदिरांतून हाकून बाहेर काढावें ! ज्याच्या भक्तश्रेष्ठांत ब्राह्मणांप्रमाणेंच शिंपी, न्हावी, महार, मांग, सारे होऊन गेले, ज्यानें संत सखूचें रूप जितक्या आवडीनें घेतलें तितक्याच हौसेनें व तत्परतेनें महाराचें रूप घेऊन ‘जोहार’ म्हणून ललकारी ठोकली, त्या विठ्ठलाच्या पंढरपूर येथील मंदिरांत विधवांना आणि अस्पृश्यांना खुला प्रवेश नसावा ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट होय ! अस्पृश्यांना बंद असलेल्या या असल्या मंदिरांच्या कळसाकळसांतून आवाज निघत आहेत कीं अस्पृश्य हे स्पृश्यांचे फक्त गुलाम आहेत ! आणि हे आवाज जोंपर्यंत अस्पृश्यांच्या अंतःकरणाला घरे पाडीत आहेत, तोंपर्यंत त्यांच्या ठिकाणीं

प्रतिज्ञा

स्पृश्यांबद्दल एकभाव व जिऱ्हाळा उत्पन्न होणें शक्य नाहीं, तीव्र राष्ट्राभिमान निर्माण होणें शक्य नाहीं. लोंबत राहिलेल्या छकलांप्रमाणें अस्पृश्य हिंदु समाजाला चिकटून राहिले आहेत. प्रतिष्ठेच्या, निश्चित योगक्षेमाच्या, अथवा राजकीय हक्काच्या आमिषानें आपला कोणीहि हितशत्रु त्यांना सहज ओरबाडून दूर करील! करील कशाला !—ही विच्छेदनाची क्रिया सुरु आहे. ती आपल्याला दिसत नाहीं ! दिसली तरी ‘मला काय त्याचें ?’ म्हणून आपण स्वस्थ बसतों. आणखी किती दिवस आपण असे स्वस्थ बसणार !

चार दिवसांनीं वर्षप्रतिपदा येत आहे ! त्या शुभ मुहूर्तावर प्रत्येक स्पृश्य हिंदूनें प्रतिज्ञा करावी, कीं अस्पृश्यतेचा कलंक नाहींसा करण्यासाठीं मला जें जें शक्य आहे तें तें मी करीन. मला काय शक्य आहे या प्रश्नाचा मी स्वतः मनाशीं विचार करूं लागलों तेव्हां मला दिसून आलें कीं, मी अस्पृश्यता मानीत नाहीं. अस्पृश्य माझ्या घरीं येतात, खातात पितात, मी त्यांच्या वस्तींत जातों, त्यांच्या घरीं खातों, हें सगळें खरें असलें तरी एक गोष्ट मीं अजून केलेली नाहीं. करणें मला शक्य असून करावयाचें माझ्या मनांत अद्यापि, कसें कोण जाणे, आलें नाहीं. पण आतां आलें आहे; व जें मी करण्याचें योजीत आहे त्याला बरेंचसें सार्वजनिक घटनेचें स्वरूप येणें अपरिहार्य असल्यामुळें त्याचा संकल्प येथें जाहीरपणें करणें मला इष्ट व आवश्यक वाटतें.

माझ्या पणजोबांनीं बांधलेलें राममंदिर येत्या रामनवमीस रामजन्माच्या उत्सवाची सुंदर संधि साधून मी अस्पृश्यांस खुलें करणार आहे !...”

शरदच्या अग्रलेखाचा हा बाँब पडल्यावर उलट सुलट चर्चेचा भडका महाराष्ट्रभर उडाला, व खुद्द पुणें शहरांत तर त्याला

लवकरच युद्धाचं स्वरूप आलं. सुधारक राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांनीं आनंद व्यक्त केला, परंतु सनातनी लोक संतापले, व त्यांच्या संतापाला संघटित स्वरूपाहि येऊं लागलं. 'सनातन धर्म-संरक्षक समिति' आणि 'आर्यसंस्कृतिपालन मंडळ' या संस्था जाग्या झाल्या. त्यांनीं हस्तपत्रकं वाटलीं, छोट्या सभा केल्या, आणि अखेर टिळक-स्मारक-मंदिरांतली आजची जाहीरसभा बोलावली. या सभेच्या निमंत्रण-पत्रिकेवर जरी त्रेपन लोकांच्या सद्दया होत्या तरी कदाचित् विशेष मोठा समाज तिला जमला नसता. परंतु 'आजच्या संध्याकाळच्या सभेला मी हजर राहणार आहे' अशा आशयाचं शरदचं पत्रक सकाळीं वाटलं गेलं होतं, आणि त्यामुळें सभेला विराट् स्वरूप आलं होतं...

शरदचा तो अग्रलेख श्यामानं प्रथम वाचला तेव्हां तिची मनःस्थिति विलक्षण झाली होती. ज्या व्यक्तीवर आपण लुब्ध आहोंत तिचं एखाद्या कृत्याबद्दल अत्यंत कौतुक करण्याची विलक्षण उत्सुकता वाटावी, परंतु तें कौतुक करण्याची शक्यता उरलेली नसावी यासारखी तरुण स्त्रीला क्लेशकारक होणारी दुसरी गोष्ट काचितच असेल. शक्य असतं तर तो अग्रलेख वाचून झाल्याबरोबर, अथवा कदाचित् त्यांतील मुख्य आशय लक्षांत आल्यावर पुढें न वाचतांच ती शरदकडे धावत गेली असती, आणि—

परंतु या कल्पनांचा आतां काय उपयोग होता ? कारण त्याचं अभिनंदन करण्यासाठीं, त्यानं जो निश्चय जाहीर केला तो पार पाडण्याच्या कार्मी हवं तें साहाय्य करण्यांत आपल्याला धन्यता वाटेल असं त्याला सांगण्यासाठीं तिच्या मनाला उत्कंठा वाटत होती हें जितकं खरं, तितकंच तिनें स्वतःशीं केलेल्या नव्या निश्चयाप्रमाणें त्याच्याकडे ती अशी जाऊं शकत नव्हती हेंहि खरं.

तिच्या पत्राला त्यानं धाडलेल्या उत्तरांत यापुढें तुम्ही माझ्या-
कडे येऊं नका असं त्यानं थोडंच लिहलं होतं ! परंतु तिनं
विचारलेल्या मुख्य प्रश्नाला त्यानं जें उत्तर दिलं होतं तें वाचून
श्यामाच्या मनाला तीव्र निराशेचा एवढा मोठा आणि इतका
अनपेक्षित धक्का बसला होता की, त्या आवेगांत तिला वाटलं
होतं, झालं संपलं सारं ! आतां आपण पुन्हा कधीं शरदच्या
दृष्टीस पडूं नये हेंच उत्तम !...

शरदनं लिहिलेल्या पत्राची भाषा अत्यंत नम्र होती. जें
आपल्याला सांगायचं तें सांगतांना तिच्या भावनांचा किंचित्हि
उपमर्द होऊं नये अशी जाणीव ठेवूनच एकेक शब्द लिहिला गेला
असावा असं त्याच्या लिहिण्यावरून स्पष्ट दिसण्यासारखं होतं.
त्यानं लिहलं होतं.

“...तुमच्या बुद्धिमत्तेबद्दल, आणि महत्त्वाकांक्षी स्वभावाबद्दल
मला येवढ्या अल्प परिचयांतहि किती आदर वाटूं लागला तें वर
जें लिहिलं त्यावरून तुमच्या ध्यानांत येईल असं वाटतं.
मी अंगीकारलेलं कार्य असं आहे की, त्यांत जेवढे सहकारी
मला मिळतील तेवढे थोडेच आहेत. माझ्याभोंवतालीं जी मंडळी
अंतःस्फूर्तीनं गोळा झाली आहेत त्यांतल्या कोणाहिपेक्षां तुमची
बुद्धिमत्ता श्रेष्ठ ठरण्यासारखी आहे. अर्थात् तुमचं सहकार्य तुम्ही
देऊं करतांच तें मी कृतज्ञतापूर्वक स्वीकारावं. परंतु दुर्दैवानं तुम्ही
पुरुष नसून स्त्री आहांत, अन् माझ्याशीं सहकार्य करण्याची तुमची
इच्छा निर्लेप नाही. ती इच्छा खोटी आहे असं मी म्हणत नाहीं,
परंतु ती मुळांत प्रेमांतून उत्पन्न झालेली आहे, आणि अशा प्रेमाला
तर मला बिलकुल उत्तेजन देतां येणार नाहीं... मला संसार
करायचा नाहीं, कार्य करायचं आहे. माझ्यासारख्या माणसानं

प्रेमाच्या भानगडीत पडूं नये. महत्त्वाकांक्षी पुरुषाच्या मार्गात स्त्री ही एक घोंड आहे असं म्हणतात ते मला खरं वाटतं. तुमचा उपमर्द करण्याचा माझा हेतु असणं शक्यच नाही हें तुम्हांला मान्य व्हायला हरकत नाही. आणि माझ्या शब्दांचा गैर अर्थ तुम्ही करणार नाही अशी मला खात्रीहि वाटते. खरोखरच माझी अशी समजूत आहे की, संकटाशी झगडत कार्य करण्यासाठी पुढं झाल्यावर स्त्रीचं प्रेम वर्ज्यच मानलं पाहिजे. मी मनाशी अशी प्रतिज्ञा करूनच आजपर्यंत वागत आलों आहे, आणि म्हणून तुमच्या पत्राला अत्यंत नम्रपणें पण स्पष्टपणें असंच उत्तर देणं मला भाग आहे की—”

अशा तऱ्हेचं उत्तर द्यामानं अपेक्षिलं नव्हतं. त्याच्याकडून काय उत्तर येतं कोण जाणे अशी धाकधूक जरी तिला वाटली होती तरी मनांतल्या मनांत तिला विश्वास होता की, आपल्या प्रीतीचा त्याच्याकडून स्वीकार होईल. या विश्वासानं तिच्या हृदयाला धीर मिळाला होता, अन् त्याच्या पत्राला विलंब झाला तो तिला सुसह्य वाटला होता. आणि आतां त्यानं असं लिहिलं होतं ! केवळ तिच्या प्रेमाचा त्यानं अव्हेर केला नव्हता, तर प्रीतीची महती व शक्तिच त्यानं अमान्य केली होती !...

तिच्या मनांत आलं, उठावं, शरदकडे जावं, अन् त्याच्याशीं खूप भांडावं ! त्याला विचारावं स्त्री ही एक महत्त्वाकांक्षी पुरुषाच्या मार्गातली घोंड आहे असं तुम्ही मानतां याला पुरेसा आधार आहे काय ? तुम्ही इतिहास वाचला नाही काय ? मोठमोठ्या पुरुषांचीं चरित्रं तुम्हांला निराळीच साक्ष देत नाहीत काय ? ज्यांना कार्याची स्फूर्ति स्त्रियांच्या प्रेमांमुळेच मिळाली व संकटांनीं माजविलेल्या अंधःकारांतहि त्या प्रेमांमुळेच ज्यांना प्रकाश दिसला

अशा किती मुत्सद्दयांची, कलावंतांची, शास्त्रसंशोधकांची, रण-
झुंजारांची नावं तुम्हांला सांगू?...

परंतु तिनं आपलं मन आवरलं होतं.

त्याच्या त्या उत्तरानं तिच्या मनावर आघात झाला होता खरा. परंतु त्या वेदनांच्या भरांत मनांत येईल तसं वागण्याइतका तिनं आपला तोल सुटू दिला नव्हता. आपल्या प्रेमाचा दुसऱ्यावर जुलूम करणं मानी स्त्रीला विटंबनेसारखं वाटतं; परंतु प्रेमाच्या बाबतीत पराभव मान्य करण्यासहि मानी स्त्री सहसा तयार होत नाही. श्यामा पराभव पत्करणार नव्हती. कायमची निराशहि व्हायला तयार नव्हती. परंतु शरदशी यापुढं कसं वागायचं हे मनाशी नीट ठरवायला हवं होतं. तें ठरेपर्यंत त्याची गाठभेट घेऊं नये असा तिनं बेत केला होता; व त्याप्रमाणें ती वागली होती.

त्यामुळें त्याचा तो सुंदर अग्रलेख वाचतांच त्याच्याकडे जायची अतिशय तीव्र इच्छा जरी तिला झाली होती तरी तिनं ती आवरली होती. त्या अग्रलेखानं उडालेली सारी खळबळहि तिनं पुढच्या चार दिवसांत दूर राहून पाहिली होती.

परंतु आज सकाळीं शरदचं पत्रक जेव्हां तिच्या हातीं पडलं व तिनं वाचलं तेव्हां मात्र तिचा निश्चय पालटला. त्या पत्रकाच्या अखेरीस त्यानं लिहिलं होतं, “ आज संध्याकाळची सभा माझ्या विरोधकांनीं भरविलेली असली तरी जाहीर सभा आहे. तेथें जावयाचा हक्क सर्वांना आहे. मी स्वतः तेथें जाणार आहे. भाषण करण्याची परवानगी मागणार आहे. अस्पृश्यांना माझें राममंदिर खुलें करण्याचा माझा निश्चय ज्यांना पसंत असेल त्या सर्वांनीं सभेला अवश्य यावें. सभेंत दंगाघोषा होणार अशा बातम्या उठल्या आहेत त्यांवर बिलकुल विश्वास ठेवूं नये. सभेची

व्यवस्था आमच्याकडे नाही. ज्यांनी ती बोलावली त्यांच्याकडे आहे. परंतु आमच्या 'सावधान संघा'च्या सर्व शाखांचे सभासद सभास्थानी हजर असतील. सभेत पूर्ण शांतता व शिस्त राखली जावी यासाठी 'सावधान संघ' काय करू शकतो त्याचा पुण्याच्या नागरिकांना अनुभव आहेच. तेव्हां माझ्या निश्चयाविषयी सहानुभूति बाळगणाऱ्या सर्व पुरुषांस व स्त्रियांसहि विनंति, की सारेजण सभेला या ! निर्धोस्तपणें या !”

“ स्त्रियांसहि ? ” श्यामा स्वतःशीच हसली होती.

जणू शरद् जवळच आहे अशा कल्पनेने ती स्वतःशीच पुटपुटली, “ स्त्री पुरुषाच्या मार्गातील धोंड आहे ना ? मग स्त्रियांना हें पाचारण कशाला ?...”

ती आणखी हसली होती, पण सभेला जाण्याचा तिनं निश्चय केला होता.

सभेला गर्दी होणार हें तिनं ओळखलं होतं. पण रस्त्यांतले थवे पाहून तिला वाटलं होतं ‘इतकी गर्दी ?’ आणि प्रत्यक्ष सभेच्या ठिकाणी येऊन पोंचल्यावर तर पंधरा वीस हजारांचा तो प्रचंड समुदाय पाहून ती चकितच झाली.

आणि त्या क्षणी एका विलक्षण आनंदाच्या ऊर्मीचा तिला अनुभव आला. ‘शरद्च्या हाकेला धावून हे हजारों लोक आले होते ! लोकांना शरद् किती प्रिय आहे ! अन् मलाहि !’—हा विचार मनांत येऊन जातांच कांहीं एका मृदु हर्षाच्या उमाळ्यानं तिचा कंठ दाटून आला.

सभेच्या अध्यक्षस्थानी पंडित केदारशास्त्री यांची योजना केली होती. ते प्रास्ताविक भाषण करून लागले तों उपरोधिक हशानं, टाळ्यांनी, व “माहीत आहे, माहीत आहे !” “समजलं हो, पुरे करा !” अशा उद्गारांनी त्यांचा सत्कार होऊं लागला. त्या प्रचंड सभेंत अधिक भरणा कोणत्या मताच्या लोकांचा होता हें उघड होऊं लागलं, आणि ते लोक भाषण ऐकून ध्यायला कितपत तयार आहेत त्याचाहि अंदाज दिसला. ध्वनिक्षेपक यंत्रापुढें अध्यक्ष कांहीं वेळ ओरडत राहिले, पण आपली अवस्था अधिक केविलवाणी करून घेण्यांत हशील नाहीं असं त्यांच्या लक्षांत येतांच ते मटकन् खाली बसले. “आतां प्रथम सुप्रसिद्ध साहित्यिक रं. गो. मिसाळ भाषण करतील” असं ते बसतां बसतां पुटपुटले. सभेचा नूर पाहून मिसाळांच्या सनातनी छाप चेहऱ्यावरच्या झुपक्या मिशा थरथरून लागल्या होत्या, व लठ्ठ कांचांच्या चष्म्यामागच्या त्यांच्या बटबटीत डोळ्यांपुढें कांजवे चमकू लागले होते. तथापि घशांत उभा राहिलेला भीतीचा आवंढा त्यांनीं खाली पोटाकडे रेटला, व घामाघूम होऊं लागलेल्या वामहस्तानं मिशा चेपून ते उठले आणि पुढें आले. परंतु ते यंत्राजवळ पुरते आले नाहींत तोंच ठिकठिकाणाहून आरोळ्या उठल्या, “रं. गो. ! Go ! रं. गो. ! Go back !” मिसाळांनीं त्यांतच सुरुवात केली,

“अध्यक्षमहाराज ! व सभ्य स्त्रीपुरुषहो !”

तितक्यांत एका कोपऱ्यांतून दोनचार घोडीं त्रिकाळावीं तसा हशा एकदम ऐकूं आला, व त्यामुळें सारीच सभा खो खो करून हसूं लागली.

मिसाळ चिडले. ते गर्जल,

“आपण सर्व सभ्य असाल असं वाटलं होतं. पण तसं दिसत नाही. तेव्हां—”

परंतु त्यांचं हें बोलणं लोकांना उपमर्दकारक वाटलं, आणि ज्या बाजूला मघांशी तें अश्वहास्य उठलं होतं तिकडून ‘शब्द परत घ्या ! असभ्य कोणाला म्हणतां ?’ अशी आरोळी आली व ती सगळ्याच लोकांनीं उचलली. तिच्यांतच पुन्हा मघांची रं. गो. ! Go back ! ही आरोळी देखील मिसळली ! सावधान संघाचे स्वयंसेवक लोकांना उठूं अगर जागचे हालूं देत नव्हते. पण ते त्यांच्या तोंडावर हात कसा ठेवणार ! “एका ! शांत राहा ” या त्यांच्या नम्र आरोळ्यांची कोलाहलांत भर मात्र पडल्यासारखी झाली. रं. गो. मिसाळ रानहाक्यांच्या गोंगाटानं बावरलेल्या एखाद्या काळविटासारखे आपलीं कल्पित शिंगं रोखून जिथल्या तिथें उभे राहिले. त्यामुळें हशा, टाळ्या, ‘शब्द परत घ्या !’ ‘ रं. गो. ! Go back ’ इत्यादि घोषणांना आणखी जोर चढला.

तितक्यांत शरद् अध्यक्ष्यांच्या कानाशीं लागलेला लोकांना दिसला; व त्यांच्याशीं तो काय बोलत असावा याबद्दलचे तर्क त्यांच्यांत सुरू होतात न होतात तोंच तो स्वतः यंत्रापुढें येऊन उभा राहिला. सुप्रसिद्ध साहित्यिक रं. गो. मिसाळ कसे मागे सटकले तें कोणाच्या लक्षांतहि आलं नाही. सारी सभा एकदम स्तब्ध होऊन शरद्चा आवाज ऐकूं लागली. तो म्हणाला,

“ मित्र हो, ही जाहीरसभा असल्याकारणानं आपल्याला इथं येण्याचा हक्क आहे हें जितकं खरं, तितकंच ज्यांनीं ही मूळ बोलावली त्यांच्या आमंत्रणावरून आपण आलां असल्यानं सभा चालविण्याचा हक्क त्यांचा आहे व त्यांच्या योजनेप्रमाणं जीं भाषणं होतील तीं शांतपणें ऐकण्याचं कर्तव्य आपलं आहे हेंहि

प्रतिज्ञा

खरं आहे ! (अधिकच स्तब्धता.) माझ्या कृत्याचा निषेध करण्यासाठी ही सभा आहे. मी स्वतः इथे हजर आहे ! इतकंच नव्हे, तर इथे होणाऱ्या भाषणांना उत्तरादाखल भाषण करण्याची परवानगी अध्यक्षांकडून मी आत्ताच मिळवली आहे ! (टाळ्यांचा प्रचंड गजर) तेव्हा माझ्या सन्मितांची भाषण आपण अगदी शांतचित्तानं ऐकून ध्यावीत अशी मी आपणांस प्रार्थना करतो.”

शरद् दूर होऊन आपल्या जागेवर बसला. सभा पूर्ण स्तब्ध झाली. मिसाळांनी आपल्या भाषणास पुन्हा सुरुवात करावी अशी सूचना त्यांना द्यायसाठी अध्यक्ष त्यांच्या खुर्चीकडे पाहून लागले. पण ते कोठे दिसेनात ! त्यांनी केव्हांच गुपचुप Go back केला होता !

मग पुण्यांतील सनातनी पक्षाचे तीन वावदूक आधारस्तंभ वैद्यालंकार हंबरडे, तात्यासाहेब पुराणे वकील, आणि यशमार्तंड गलगले यांची एकामागोमाग भाषणं झालीं, व तीं श्रोत्यांनीं विशेष गडबड न करतां ऐकून घेतलीं.

हंबरडे वैद्यांनीं अस्पृश्यांची स्थिति वाटते तितकी करुणास्पद नाही व त्यांना अन्यायानं वागविण्यांत येतं ही अविचारी आणि मूर्ख लोकांनीं उठविलेली केवळ एक मतलबी कोव्हेकुई आहे असं म्हणून आपल्या भाषणाला प्रारंभ केला; आणि मग चातुर्वर्ण्या-संबंधीचे गीतेंतले श्लोक, संतांच्या अभंगांतील व ओव्यांतील उतारे यांच्या साहाय्यानं चातुर्वर्ण्य आणि स्पृश्यास्पृश्यभेद या गोष्टी प्रत्यक्ष भगवंतांनीं निर्माण केल्या आहेत असा निर्वाळा देऊन, शेवटीं आवाज उंच करून ते म्हणाले,

“ शरद् दर्शने यांच्यासारखे सुशिक्षित पदवीधर कुणाच्या तरी नादीं लागून आपल्या धर्माची खरी परंपरा विसरतात, आणि ज्या-

योगें हिंदु समाजाचा घातच व्हावा अशा गोष्टींचा सुधारणा म्हणून पुरस्कार करतात हे पाहून आम्हां सनातनी लोकांना फार वाईट वाटतं. स्वतःचा असा बुद्धिभ्रंश होऊं न देतां ते जर आमच्यांत राहतील आणि सनातनी हिंदु धर्माची पताका फडकत ठेवतील तर आमचं पुढारीपण त्यांना आम्ही आनंदानं देऊं. परंतु त्यांची बुद्धि चळली त्याला काय करायचं ? मतांचा कांहीं कोणी कुणावर जुलूम करूं शकत नाही ना ? परंतु शरद् दर्शने यांनीं आतां स्वतःच्या सुधारकी मतांचं पिल्लू हळूच समाजांत सोडून घ्यायचा घाट घातला आहे; आणि म्हणून आपण सर्व हिंदुधर्मप्रेमी सनातनी लोकांनीं जागृत होऊन त्यांच्या उपक्रमाचा जोरानं प्रतिकार केला पाहिजे. आपण म्हणाल कीं प्रतिकार कसा करायचा ? मी सांगतों आपल्याला ! येत्या रामनवमीच्या दिवशीं दर्शन्यांच्या राममंदिरांत अस्पृश्य प्रवेश करणार आहेत ना ? ठीक आहे. आपण त्या दिवशीं रस्त्यावर आडवे पडून मंदिराचा दरवाजाच अडवून टाकूं, आणि ओरडून सांगूं कीं, हिंदु धर्माच्या रक्षणासाठीं आमच्या देहांचे बळी देण्यास आम्ही तयार आहोंत ! आमच्या मेलेल्या शरीरांवरून चालत गेल्याखेरीज अस्पृश्यांना या पावित्र राममंदिरांत प्रवेश मिळणार नाही ! स्वराज्यापेक्षांहि स्वधर्माची किंमत अधिक आहे; अस्पृश्यता अन्यायाची आहे, अस्पृश्यता म्हणजे कलंक आहे इत्यादि ओरड्यांत कांहीं एक अर्थ नसून हिंदुधर्मातून फुटून जाऊं इच्छिणाऱ्या मतलबी लोकांचा तो एक डाव आहे—या सर्व गोष्टी आपण लक्षांत घेतल्या पाहिजेत, आणि वेळच आली तर सत्याग्रहाला तयार असलं पाहिजे. तशी वेळ आतां आली आहे असं मला मोठ्या दुःखानं म्हणावं लागतं. शरद् दर्शने आपला हट्ट सोडायला तयार नाहीत. तेव्हां आम्हांलाहि हट्ट केला पाहिजे व

प्रतिज्ञा

तो आम्ही करून दाखवूं. रामनवमीच्या दिवशी आम्ही सनातनी लोक दर्शन्यांच्या राममंदिराचं प्रवेशद्वार अडवून टाकूं, आणि त्या ठिकाणी पडणारं पहिलं शरीर माझं असेल ! ”

ही भीषण प्रतिज्ञा करून हंबरडे वैद्य खाली बसले तेव्हां सभेंतील सनातनी लोकांनीं टाळ्या वाजविल्या. परंतु त्या टाळ्यांच्या आवाजपेक्षां सभेंत जो उपरोधिक हशा पिकला त्याचाच आवाज मोठा होता.

नंतर पुराणे वकिलांचं भाषण झालं. पुराणे वकील म्हणजे पुण्याच्या जाहीर व्यासपीठावरील एक विनोदमूर्ति समजली जाई. त्यांचं बेफाट आचरट वक्तृत्व पुण्याच्या श्रोत्यांना करमणुकीचं एक साधन वाटे, व त्यामुळेंच ते कोणत्याहि विषयावर बोलले व बोलतांना त्यांनीं कोणालाहि शिब्या दिश्या तरी त्यांचं भाषण ऐकून घेण्यास लोक नेहमीं तयार असत. किंबहुना त्यांनीं अद्वा-तद्वा बोलावं व आपल्याला पोटभर हसायला मिळावं हीच लोकांची अपेक्षा असे, आणि ती त्यांच्याकडून पुरी झाली कीं ते खूष असत. त्यामुळें आजहि पुराणे वकील बोलायला उठलेले दिसतांच 'एका ऐका', 'गप्प बसा' अशा आरोळ्या झाल्या आणि लोक उत्सुकतेनं ऐकूं लागले. पुराणे वकिलांनीं भाषणाला प्रारंभच असा केला कीं, “एका वेड्या माणसाला ताळ्यावर आणण्यासाठीं आजची सभा आहे. शरद् दर्शन्याच्या बापाला मी ओळखीत होतो. (मोठा हशा आणि टाळ्या) ते माझे मोठे स्नेही होते. अहो, हा शरद् लंगोटी नेसत असे तेव्हांपासून मी त्याला पाहतोय. (प्रचंड हशा) लहानपणापासून हा मुलगा विलक्षण हुशार. पण हा हुशार हेंच बिघडलं. कारण हुशार मनुष्य वेडं झालं कीं फारच वेडं होतं. पण शरदनं जसा वेडं व्हायचा निश्चय केलाय

त्याचप्रमाणें त्याला वेडं होऊं न देण्याचा निश्चय आम्हीं केलेला आहे.”

अशी सुरुवात करून पुराणे वकिलांनीं भाषणाचें चव्हाट नेहमीं-प्रमाणें वळलं. त्यांनीं नेहमीं प्रमाणें गांधींना शिष्या दिल्या, गुजराथ्यांना शिष्या दिल्या, ‘अरे तुम्ही काय ब्राह्मणांच्या पोरांना भंग्यांच्या पोरींशीं लग्न करायला सांगणार ?’ असा प्रश्न विचारून अस्पृश्यतानिवारकांची हेटाळणी केली, आणि अखेरीस ते म्हणाले,

“अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेश मिळवून देण्याचें हें खूळ आपण वेळींच गाडून टाकलं पाहिजे. शरद् अजून बच्चा आहे. त्याला कांहीं अक्कल नाही. असली तरी त्यानं ती गहाण टाकली आहे. पण त्याचे हे चाळे आम्ही उघड्या डोळ्यांनीं पाहूं असं त्याला वाटतं काय ? दर्शन्यांचं राममंदिर अस्पृश्यांना कसं खुलं होतं तें आम्ही पाहूंच ! शरद्ला वाटत असेल हें राममंदिर आपल्या मालकीचं आहे तेव्हां आपण त्याचीं दारं उघडायला अगर झाकायला पूर्ण मुखत्यार आहोंत. पण ही चूक आहे त्याची. मी वकील आहे. मी कायदा जाणतो. वहिवाटीचा म्हणून एक हक्क असतो हें शरद् विसरला आहे. आज साठ-सत्तर वर्षे फक्त स्पृश्य हिंदु या मंदिरांत येऊन दर्शन घेत आहेत. त्यामुळें या मंदिरावर स्पृश्य हिंदूंचा हक्क निर्माण झाला आहे. हें मंदिर शरद्च्या एकट्याच्या खाजगी मालकीचं नाही. तुम्हां आम्हां हजारों स्पृश्य हिंदूंच्या मालकीचं तें आहे. निदान त्यावर शरद्ला कितपत मालकी हक्क सांगतां येईल हा प्रश्न उपस्थित करण्यासारखा आहे; आणि तो आम्ही, म्हणजे ‘सतातन धर्म-संरक्षक समिति’, ‘आर्यसंस्कृतिपालन मंडळ’ या संस्थांच्या सभासदांनीं उपस्थित करायचं ठरवलं आहे. आम्हीं कोर्टीत अर्ज गुदरला आहे, कीं

‘दर्शन्यांचा राम’ ही जागा सार्वजनिक मालकीची समजली जावी अशा स्वरूपाची आज साठ-सत्तर वर्षांची तिची वहिवाट आहे, व ज्या अर्थी, स्पृश्य हिंदूंच्या भावना दुखविण्यास कारण होईल अशा तऱ्हेचा त्या जागेचा उपयोग शरद् दर्शने यानं करायचं ठरवलं आहे त्या अर्थी मेहेरबान कोर्टानं Injunction म्हणजे तात्पुरता मनाई हुकूम शरद् दर्शने याजवर बजावावा ! कोर्टानं असा मनाई हुकूम काढला तर बरंच झालं ! न काढला तरी शरद्चा बेत कसा हाणून पाडायचा तें आम्ही जाणतो ! ”

पुराणे वकील बसले तेव्हां लोकांनी मनापासून टाळ्या वाजविल्या. श्रोत्यांपैकी जे सनातनी होते त्यांना वाटलं पुराण्यांनीं अगदीं दणदणीत भाषण केलं; आणि बाकीच्यांना वाटलं त्यांनीं आपल्या अपेक्षेप्रमाणें आपली भरपूर करमणूक केली.

त्यानंतर यज्ञमार्तंड गलगले बोलायला उठले. त्यांची ती भस्मचार्चित बुटकी तुंदिल मूर्ति शालजोडीचा पट्टा वामभुजावरून लपेटित जेव्हां यंत्राजवळ आली तेव्हां समेंत कुतूहलात्मक कुज-बुज झाली, व एक दोघे ओरडले, “ लवकर आवरा हो ! ”

ती सूचना ओळखून यज्ञमार्तंडांनीं छोटंसंच भाषण केलं.

‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ इत्यादि पुरुषसूक्तांतील भाग म्हणून दाखवून त्यांनीं समाजपुरुषाची कल्पना विशद करून सांगितली, व चारी वर्णांतील लोकांनीं आपलीं विहित कर्मे संतोषानं करीत राहिल्यानंच सबंद समाजाचं भेयस् व शांति, पुष्टि, तुष्टि कशी साध्य होते त्याचं विवेचन केलं. आणि अखेर शरद्नं योजिलेली गोष्ट अखिल स्पृश्य हिंदु समाजाला किती दुःखदायक व संतापकारक वाटत आहे त्याचं वर्णन करून ते म्हणाले,

“ हें राममंदिर ज्यांनीं बांधलं ते शरद् दर्शन्यांचे पणजोबा

दाजीसाहेब दर्शने किती कर्मठ व कष्टे सनातनी होते त्याचा शरदना विसर पडला असेल, पण महाराष्ट्राला पडणार नाही. शरदचे आजोबा काकासाहेब यांचाहि धर्माभिमान फार जाज्वल्य होता. शरदचे वडील दादा दर्शने हे तर माझे स्नेही होते. यज्ञमूर्ति बापटांनी शनिवार पेठेंतल्या साठ्यांच्या बखळीत जेव्हां मोठा यज्ञ केला तेव्हां दादांनी एक हजार रुपयांची देणगी दिली होती. अशा धर्माभिमानांनी कुलांत जन्मलेल्या शरदानी आपलं वडिलार्जित राममंदिर अस्पृश्यांस खुलं करण्याचं मनांत आणावं ही मोठी खेदकारक घटना म्हटली पाहिजे. मी शरदना प्रणिपात-पूर्वक विचारतों की, हा भ्रष्टाकार आपल्या पणजोबांना, आजोबांना वडिलांना रुचला असता असं तुम्हांला वाटतं का ? आम्हां इतरे-जनांच्या भावनांची गोष्ट क्षणभर सोडूं. पण ज्यांनीं हें मंदिर बांधलं व ज्या तुमच्या कुलपुरुषांनी त्याचं वैभव पुढें वाढविलं, त्यांच्या भावनांचा विचार तुम्ही करायला नको काय ? नीट विचार करा, आणि या धर्मविच्छेदक कृत्यापासून परावृत्त व्हा ! हें तुमचं अमंगल कृत्य पाहून तुमचे पितर स्वर्गांत खचित कष्टी होतील ! त्यांना सद्गति मिळावी येवढं तुमचं खास कर्तव्य आहे व तें तुम्ही पार पाडलंच पाहिजे !”

यज्ञमार्तेड गलगल्यांनीं भाषण संपविलं तेव्हां सनातनी श्रोत्यांनीं टाळ्यांचा गजर केला. त्यांच्या भाषणांतील अखेरचा तो पितरांचा उल्लेख फारच नाट्यपूर्ण होता यांत संशय नाही.

अध्यक्षांनीं खूण केल्यावरून शरद बोलण्यासाठीं पुढें येऊं लागलेला दिसतांच लोकांनीं टाळ्या वाजविल्या. शरदून बोलण्यास प्रारंभ केला तेव्हां सभेंत अगदीं पूर्ण स्तब्धता झाली. “ मित्रहो ” अशी सुरुवात करून तो अगदीं शांत व गंभीर चेहऱ्यानं बोलूं

लागला. आजच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये हिंदुसमाजाच्या सामर्थ्याचं आणि एकजूटीचं केवढं महत्त्व आहे, ही एकजूट निर्माण करण्यासाठी स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहीसा करून सर्व हिंदूंना सार्वजनिक जीवितांत सारखेच हक्क उपभोगू देणं किती आवश्यक आहे, या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे हिंदुसमाज आंतून पोखरला जाऊन कसा विस्कळित होत चालला आहे, आणि याचा फायदा घेऊन इतर समाज हिंदूंवर किती प्रकारे आक्रमण करीत आहेत, अस्पृश्यता धर्माच्या व न्यायाच्या दृष्टीनं पाहिल्यास हिंदुसमाजावरील एक मोठा कलंक तर आहेच परंतु राष्ट्राच्या राजकीय लढ्याच्या दृष्टीनं देखील ती केवढी मोठी आपत्ति ठरली आहे व ठरणार आहे—इत्यादि मुद्द्यांचं त्यानं मोठं मुद्देसूद आणि तर्कशुद्ध विवेचन केलं. आणि नंतर किंचित् आवाज चढवून तो म्हणाला,

“...या सर्व कारणांसाठीं तुम्ही आम्ही सर्वांनीं मिळून हा घातुक स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहीसा करण्यासाठीं जें जें शक्य तें तें ताबडतोब केलं पाहिजे. ही गोष्ट माझ्या अंतःकरणाला पटली, आणि म्हणून माझ्या पणजोबांनीं बांधलेल्या राममंदिरांत अस्पृश्यांना पूर्ण प्रवेश देण्याचं मी ठरविलेलं आहे. या गोष्टीस कोणाचा विरोध होईल व कुणाचा पाठिंबा मिळेल याचा मी आपल्या मनाशीं नीट हिशोब आधींच केलेला आहे, व तसा तो केला असल्यामुळे आजच्या सभेंतील भाषणांचं मला आश्चर्य वाटत नाही. या पुणें शहरांत कांहीं सनातनी लोक आहेत हें मला माहीत आहे, परंतु बहुसंख्य नागरिक माझ्या मताचे आहेत असाहि मला विश्वास आहे. आतां या सभेंत अध्यक्षीकडून माझ्या निषेधाचा ठराव मांडला जाईल तो प्रचंड बहुमतानं फेटाळला जाईल याबद्दल मला बिलकुल शंका नाही. (प्रचंड टाळ्या) आपला असा पाठिंबा

इतका स्पष्ट दिसत असतांना मी सनातनी लोकांच्या विरोधाची डर काय म्हणून बाळगावी ? माझ्या आधी ज्या विद्वानांची भाषणं झाली त्यांनी घातलेल्या परोपरीच्या दहशतीची मी काय म्हणून किंमत करावी ?

वैद्यालंकार हंबरडे म्हणतात रामनवमीच्या दिवशी सनातनी लोक मंदिराच्या प्रवेशद्वारांत आडवे पडतील, आणि स्वतः वैद्यालंकारांचं शरीर सगळ्यांत पुढं असेल. हरकत नाही. केव्हां तरी आणि कुठे तरी आपली काया आघाडीवर ठेवण्याची हंबरड्यांना स्फूर्ति होत असली तर मला त्यांत आनंद आहे ! (इशा) त्यांना मी इतकंच नम्रपणानं परंतु निश्चयानं सांगतों कीं, सनातन्यांचीं आडवीं झालेलीं शरीरं न दुखावितां अलगद उचलून वाटेवेगळीं करण्याचं सामर्थ्य व कौशल्य 'सावधान संघा'च्या स्वयंसेवकांच्या अंगी आहे कीं नाही त्याचा अनुभव त्यांनीं जरूर घ्यावा ! (मोठा इशा).

पुराणे वकिलांनीं राममंदिर कुणाच्या मालकीचं असा प्रश्न आपल्या कायदेबाज डोक्यांतून काढला आहे. त्यांनीं मनाई-हुकमासाठीं कोर्टाकडे अर्ज केला आहे. त्याचा निकाल कोर्ट कसा करील तें आज सांगतां येत नाही. परंतु मी इतकंच म्हणतों, कीं एका दृष्टीनं पाहिलं तर हें मंदिर माझ्या वडिलार्जित मिळकतीपैकीं असल्याकारणानं त्याची व्यवस्था माझ्या मताप्रमाणें करण्यास मी एकटा पूर्ण मुखत्यार आहे. आणि दुसऱ्या दृष्टीनं पाहिलं तर राममंदिर माझं नसून लोकांचं आहे-लोकांसाठीं आहे-हें मी मान्य करतों. मी त्या मंदिराचा विश्वस्त आहे, परंतु तें माझं एकट्याचं नसून लोकांचं आहे ! पण तें लोकांचं आहे म्हणूनच तें सर्व लोकांचं-स्पृश्य, अस्पृश्य सर्व हिंदूंचं, किंबहुना श्रीरामाची पूजा

करण्याची इच्छा उद्यां मुसलमान, यहूदी, पारशी यांना झाली तर त्यांचं देखील मानलं पाहिजे! या मंदिराचं नांव 'दर्शन्यांचा राम' असं आहे म्हणजे ज्यांना ज्यांना दर्शन देण्याची इच्छा असेल त्या सर्व 'दर्शन्यां'चा हा राम आहे ना ? (टाळ्यांचा गजर)

तेव्हां या मंदिराचं नांव सार्थ करण्यासाठीच तिथे अस्पृश्यांना मुक्तद्वार ठेवण्याचा मी बेत केला आहे. या माझ्या निश्चयापासून मी विचलित होणं शक्य नाही. मी यांत हिंदुधर्माचा घात करित नसून खरा हिंदु धर्म व खरी हिंदु संस्कृति यांवरचा एक कलंक पुसून टाकीत आहे. आणि हिंदूंचं सामाजिक आणि राजकीय बल ज्यायोगे वाढेल अशीच एक गोष्ट करितं आहे. ही माझी श्रद्धा आहे; माझ्या वाडवडिलांचे आत्मे या माझ्या कृत्याने संतुष्टच होतील याबद्दल माझी खात्री आहे. माझ्या पितरांच्या सद्गतीला बाधक होईल असं कृत्य माझ्या हातून घडत आहे असा इशारा यज्ञमार्तेड गलगल्यांनी मला दिला. माझ्या वाडवडिलांची स्तुति केल्याबद्दल व हा इशारा दिल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. परंतु मला त्यांना असं विचारावंसं वाटतं, की त्यांच्या स्वतःच्या पितरांना सद्गति मिळवून देण्याचं कार्य त्यांच्या शिरावर आधीच अस- तांना मज गरिबांच्या पितरांची उठाठेव त्यांनी कशाला करावी ? माझ्या पितरांच्या आत्म्यांना सुख कशानं होईल तें माझे मला ठरवू द्या की ! ”

हा टोला ऐकतांच सभेत खूपच मोठा हशा झाला, व तें उप- रोधिक वाक्य उच्चारून शरद्वनं आपलं भाषणच संपविल्याचं लोकांच्या लक्षांत आलं तेव्हां टाळ्यांचा एकच गजर किती वेळ तरी होत राहिला.

तो गजर ऐकल्यावर यज्ञमार्तेड, वैद्यालंकार, पुराणे वकील

यांची छाती घडघडू लागली. सभेपुढे मांडल्या जाणाऱ्या निषेधपर ठरावाचं नशीब त्यांना स्पष्टच दिसू लागलं. तुम्ही शरदूला बोलायची परवानगी दिलीत त्याचा हा परिणाम अशा अर्थाची नजर त्यांनीं अध्यक्षांकडे टाकली. अध्यक्षांची अवस्था आधीच तोंडच पाणी पळाल्यासारखी झाली होती व निषेधाचा ठराव सभेपुढे मांडण्याची कामगिरी कशी पार पाडावी या विवंचनेत ते ठरावाचा कागद हातांतल्या हातांत चाळवीत होते. यशमार्तेड, हंबरडे वैद्य इत्यादींनीं झाल्या प्रकाराबद्दल आपल्याला दोष द्यावा याचा मात्र अर्थ त्यांना कळेलना. शरदूला बोलू दिलं नसतं तर त्यानं बोलण्याचा इष्ट घेतला असता आणि सभा बहुतांशी त्याच्या बाजूची असल्यामुळे शेवटीं त्याचाच विजय झाला असता इत्यादि गोष्टी ओळखून आपण जे केलं ते केलं, असं अध्यक्षांनीं त्या मंडळींना आपले खांदे हालवून व हातवारे करून सांगण्याचा प्रयत्न केला. त्या मंडळींत चाललेली ती नेत्रपल्लवी आणि करपल्लवी ज्यांच्या लक्षांत आली ते श्रोते मोठमोठ्यानं हसू लागले, व ते कां हसतात ते पाहण्यासाठीं भोंवतालच्या लोकांत थोडीशी गडबड झाली.

ती गडबड चालू असतांच अध्यक्ष उठून उभे राहिले व भाषण करण्याच्या भानगडीत न पडतां त्यांनीं फक्त निषेधाचा ठराव सभेपुढे मांडला.

ठराव नापास होणार हें उघडच दिसत होतं. परंतु अनुकूल मतांच्या वेळीं दीडदोनशेंच हात वर झाले, आणि प्रतिकूल मतांच्या वेळीं मात्र हजारों हातांचं दाट जंगलच उठल्यासारखं दिसलं, हें पाहतांच लोकांचा उत्साह अनावर झाला व त्यांनीं टाळ्यांचा गजर करून मोठमोठ्या आरोळ्याहि ठोकण्यास कमी केलं नाहीं.

त्या उल्हासांत आणि आरड्याओरड्यांतच सभा संपली, आणि

लोकांचे मोठमोठे लोंढेच्या लोंढे दोन्ही तिन्ही प्रवेशद्वारांनी बाहेर पडू लागले त्या वेळी ज्याच्या त्याच्या तोंडून शरद्चं नांव निघत होतं.

गर्दी ओसरल्यावर मग घरी जावं अशा विचारानं जरा बाजूस होऊन उभ्या राहिलेल्या श्यामाला लोकांच्या तोंडचे ते उद्गार ऐकू येत होते. कुणी म्हणालं, 'पाहिलंत शरद् दर्शनेला किती अनुयायी आहेत ते'! कुणी म्हटलं, 'अहो उगीच का या सभेला हजर राहण्याचा बेत त्यानं केला; सभा जिकण्याची खात्रीच होती त्याला पाहिल्यापासून!'; एक म्हणाला, 'भाषण मोठं बहारीचं केलं, नाही शरद्नीं? यज्ञमार्तंड, हंबरडे, पुराणे, सगळ्यांना अगदी साफ लोळवून टाकलं!' दुसरा म्हणाला, 'शरद्नं कावा कसा केला तुझ्या लक्षांत आलं का? मिसाळांच्या व्याख्यानाच्या वेळेस सभा शांत करण्याच्या निमित्तानं त्यानं जे छोटे भाषण केलं त्या भाषणानंच आपला अर्धा अधिक कार्यभाग त्यानं साधून घेतला!' यावर पाहिला हसला व उद्गारला, 'मोठा लबाड आहे शरद् हं!'

शरद्चं सुंदर भाषण ऐकून व त्यानं सभा जिकली हें पाहून त्याच्यांत व आपल्यांत उद्भवलेल्या अंतराची जाणीवच विसरल्यासारखं श्यामाला झालं होतं, आणि तिचं अंतःकरण शरद्बद्दलच्या अभिमानाच्या आनंदानं भरून आलं होतं. तिच्या अंगावरून जाणाऱ्या लोकांचे ते निरनिराळे उद्गार ऐकणं तिला फार सुखाचं वाटलं.

तशी ती किती वेळ उभी राहिली असती कोण जाणे. परंतु आपल्याच विचारांत गेकं होऊन ती ओसरत चाललेल्या गर्दीकडे पाहत असतांना कुणी तरी आपलं नांव घेऊन हाक मारली असं तिला वाटलं, तेव्हां तिने वळून बाघितलं.

बापू शेवडे तिच्यापुढे हसत उभा होता.

“...अरे ! ...” येवढाच उद्गार तिच्या तोंडून बाहेर पडला, व तो भेटेल अशी कल्पना नसल्यामुळे वाटलेला विस्मय ओसरतांच ती त्याच्याकडे पाहून हसली.

“कशी झाली सभा ?” तो विचारीत होता.

“उत्तम !” असं म्हणतांना तिचे ओठ किती प्रसन्नतेनं दूर झाले, अन् तिच्या तेजस्वी नेत्रांत केवढी मनोहर चमक दिसली ! जणूं ती मनाशीं म्हणाली, शरदच्या गुणांचं कौतुक माझ्याइतकं तुम्ही त्याचे निकटवर्ती व्हेही देखील करूं शकणार नाही !

“तुम्ही होतां कुठे इतके दिवस ?” बापूनं विचारलं.

“इथेंच होतें कीं.”

“मग अजीबात आलाच नाहीत कचेरींत ?”

“उद्यां येणार आहे.” ती चटकन म्हणाली.

“सांगू का शरदला ?—”

“त्यांनीं चौकशी केली माझी ?”

“होय. दोन तीनदां म्हणाला तो, कां येत नाहीत—”

शरदनं तिला आपल्या मनांतून अजीबात काढून टाकलं नव्हतं तर ! ... मग आतां तिनं आपल्या मनाशीं जो नवा बेत केला होता त्याप्रमाणें वागायला कांहींच हरकत नव्हती ! ... तिचा ऊर आनंदानं भरून आला. ती हसली, आणि अर्धवट स्वतःशींच बोलल्याप्रमाणें तिनं मघांचेच शब्द पुन्हा उच्चारले,

“उद्यां येणार आहे.”

“या या.” बापू शेवडे म्हणाला, “केव्हां येतां ? दुपारीं कदा चित् आम्ही कचेरींत असूं नसूं. सकाळीं मात्र खास आहोंत. रामनवमीच्या दिवशीं मोठा हातघाईचा झगडा होणार हें उघड

प्रतिज्ञा

आहे. तेव्हां कशी कशी तयारी करायची याचा विचार करायसाठी उद्यां सकाळीं नऊ वाजतां शरदून बैठक बोलावली आहे.”

“होय ! मग उद्यां नऊ वाजतां मी हजर आहे असं समजा.”

“अवश्य या.” तो दूर होऊं लागला, पण पुन्हा वळून त्यानं विचारलं, “आत्तां शरद्ला भेटणार का ? तो पाहा तिकडे व्यासपीठावर—”

“नको.” ती म्हणाली, “उद्या मात्र खचित येईन हं.”

बापू शेवडे मग व्यासपीठाकडे लगबगीनं गेला, आणि आतां अगदीं मोकळ्या झालेल्या प्रवेशद्वारानं श्यामा बाहेर पडली.

ती स्वतःशीं हसत होती.

शरदच्या या नव्या चळवळींत अगदीं प्रामुख्यानं भाग घेऊन त्याला साहाय्य करण्याचा तिनं निश्चय केला होता. स्वतःची उपयुक्तता व शक्ति त्याला पटवून देण्याचं तिनं ठरविलं होतं. स्त्री पुरुषाच्या मार्गीतील धोंड होय अशा कल्पनेनं प्रेमांत न सापडण्याची त्याची प्रतिज्ञा होती काय ? ठीक, स्त्रीचं प्रेम पराक्रमी पुरुषाला किती साहाय्यक होऊं शकतं याची जाणीव त्याला करून देण्याची, व अखेर त्याचं मन जिकण्याची प्रतिज्ञा तिलाहि करतां येत होती !

ज्ञपाज्ञप पावलं टाकणाऱ्या श्यामाकडे त्या वेळीं कुणी निरखून पाहिलं असतं तर त्याला खचित वाटलं असतं, कोणत्या गुप्त निश्चयाचा उल्हास या तेजस्वी देखण्या मुलीच्या अंतःकरणांत मावेनासा झाला आहे !

१५

त्या आवाजामुळे ती जागी झाली, की ती जागी झाली म्हणून ते आवाज तिला ऐकू आले याचा निर्णय तिला करता येईना. जागं होण्यापूर्वी तिला जें स्वप्न पडत होतं त्यांतलाच तो गोंगाट असावा असं तिला क्षणभर वाटलं होतं. पण तसं नव्हे असं लक्षांत येतांच तिनं डोळे किलकिले करून उघडले होते. बखळीकडल्या उघड्या खिडकीतून अरुणोदयाचा धूसर प्रकाश खोलीत शिरलेला तिला दिसला, व पहाटेची गार झुळूक येऊन तिच्या अंगाला स्पर्श करीत म्हणाली, ऊठ की. पण चादर अधिकच लपेटून घेऊन तिनं पुन्हा डोळे झाकले. मघांचं तें स्वप्न तिला नक्की आठवत नव्हतं. पण तें फार सुखदायक होतं येवढं तिला अंधुक स्मरत होतं. तें पुन्हा सुरू व्हावं म्हणून तिनं प्रयत्न केला, परंतु भिऱ्या पाखराप्रमाणे तें जागृतीचा स्पर्श होतांच उडून गेलं तें गेलंच. तें पुन्हा येईना. तो गोंगाट मात्र तिला अधिक स्पष्ट ऐकू येऊं लागला. झांजा वाजत होत्या, टाळ्या वाजत होत्या,

प्रतिज्ञा

झिंगटावर टोले पडत होते, अन् “रामा होऽऽ दाशरथे !” असे घोषहि चालू होते.

शेजारच्या राममंदिरांत काकड आरती चालू असली पाहिजे.

अंगावरची चादर दूर टाकून श्यामा उठली, आणि खिडकी-जवळ जाऊन दुमडलेल्या हातांवर रेलून उभी राहिली. रोज ती उठे तेव्हां तिच्या अंगावर उन्हां आलेली असत, त्यामुळे प्रातःकाळच्या या पहिल्या प्रहराचं स्वरूप पूर्वी कधी तिच्या दृष्टीस पडलं नव्हतं. ती वृत्तीनं मोठी भाविक होती असं नव्हे, तथापि बखळीतलीं तीं झाडं, त्यांच्या पर्णराजींना मंद झोके देणाऱ्या वायुलहरी, रात्रीच्या विश्रांतीच्या झाडांवरच्या जागा सोडून किलबिल करीत उठून उठून जाणारे पक्षी, अशा त्या शांत वातावरणावर मंदिरांतल्या त्या आरतीमुळे कसल्या तरी पावित्र्याचं आवरण पसरल्यासारखं तिला वाटलं. ती कांहीं वेळ तशीच उभी राहिली. तिकडे मंदिरांत एक आरती संपली, जयघोष झाला, आणि दुसरी आरती सुरू झाली. “युगे अद्यावीस विटेवरी उभा !...” श्यामाला लहान-पणीं पाठ केलेल्या आरत्या आठवल्या, व ती मनाशी आश्चर्य करून म्हणाली, ही तर विठ्ठलाची आरती ना ? राममंदिरांत ही म्हटली जाते ?... असेलहि... तिला या बाबतींत फारशी माहिती नव्हती. देवळांत जाऊन आरती ऐकण्याची हौस तिला कधी वाटली नव्हती.

तिच्या एकदम मनांत आलं, आज बुधवार, षष्ठीचा दिवस, नव्हे काय ? आतां रामनवमीला अवघा तीनच दिवसांचा अवकाश उरला होता. शनिवारी रामजन्माचा उत्सव होणार, आणि अस्पृश्यांना मंदिर खुलं होणार. त्या प्रसंगाची सर्व प्रकारची तयारी करण्यांतच शरद संध्या गुंतलेला होता, आणि गेले चार

दिवस तिनं त्या कार्मी रात्रंदिवस खटपट केली होती. होय, ती शरद्च्या प्रमुख सहकाऱ्यांपैकी एक पूर्णत्वानं झाली होती ! स्वतः शरद्नं ही गोष्ट मान्य केली होती ! सहज बोलतां बोलतां निघालेले त्याचे कित्येक उद्गार तिनं आपल्या स्मृतींत साठविले होते !

शरद्च्या चळवळींत भाग घेऊन आपल्या कर्तृत्वाविषयी त्याची खात्री पटविण्याचं मनार्थी ठरविल्यावर पहिली गोष्ट तिनं केली होती ती ही की, शहरांतल्या निरनिराळ्या भागांत बायकांच्या सभा भरवून अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेश देण्याबद्दल अनुकूल ठराव त्या प्रत्येक सभेंत तिनं पास करून घेतला होता. शहरांतल्या साधारण सुशिक्षित व पुढारलेल्या स्त्रियांचा पाठिंबा शरद्च्या योजनेला तिनं मिळवून दिला होता. सोमवारी तिसऱ्या प्रहरी ती 'प्रतिज्ञा' कचेरींत गेली तेव्हां पंधरा वीस मिनिटंच तिथं बसल्यावर ती उठली व म्हणाली,

“ बरं, मी जातें आतां.”

शरद् हसून म्हणाला होता, “ कां घाई कसली ? ”

“ सभा घेतली आहे.”

“ आत्तां ? ”

“ हो, चार वाजतां. सेवासदनांतल्या बायकांची सभा ठरविली आहे. अन् मग सहा वाजतां रास्ता पेटेंत—”

“ हं ? म्हणजे अगदीं जवाहरलाल नेहरूंप्रमाणे झंझावाती प्रचार सुरू केलाय म्हणायचा तुम्हीं ? ”

“ हा उपहास कीं स्तुति समजायची मीं ? ” असं विचारतांना तिच्या ओठांवर जरी थोडंसं हास्य दिसलं होतं तरी तिच्या दृष्टींत गांभीर्य भरलेलं होतं.

तें पाहून शरद् चटकन् म्हणाला होता, “छे छे, उपहास धिलकुल नाही. तुम्ही किती उत्साहानं काम करीत आहांत आणि तुमची मला केवढी मदत होत आहे तें मला स्पष्ट दिसत आहे. तुम्ही प्रत्येक सभेत इतकं सुंदर भाषण करतां असं मी ऐकलं आहे, कीं तुमच्या या सभांविषय तुमच्याजवळ तक्रार करायची आहे मला.”

त्याच्या त्या बोलण्याचा रोख लक्षांत न आल्यामुळें किंचित् गोंधळून श्यामानं विचारलं,

“तक्रार ? ती कशासाठी ?”

“ती अशासाठी कीं तुमच्या या सभा फक्त बायकांसाठी असतात, अन् त्यामुळें तुमचं भाषण ऐकायची संधि आम्हांला मिळत नाही. तुम्ही यायच्या आधीं मी आणि बापू याबद्दलच बोलत होतो, तेव्हां मी त्याला म्हटलं आपण गेलों खुशाल बायकांच्या सभेत तर काय होईल ?”

त्याच्या बोलण्यांतला खोडकरपणा उचलून ती म्हणाली होती, “काय होईल ? हाकून दिलं जाईल, समजलांत ? केवळ बायकांसाठी भरलेल्या सभेत पुरुषांनीं यायचं म्हणजे काय ?

“वो ! म्हणजे आम्ही पुरुष तुमच्या दृष्टीनं अस्पृश्यच म्हणायचे !”

श्यामा मान वेळावीत म्हणाली, “हो हो अस्पृश्यच, आणि या अस्पृश्यतेचं निवारण आमच्याकडून होईल अशी उगीच आशा बाळगूं नका.”

“नशीब !” असं म्हणून त्यानं आपलं बोट कपाळाच्या मधोमध टेकलं होतं, व त्याचा तो गांभीर्याचा नाटकी आविर्भाव पाहून ती मोठ्यांदा हसली होती.

मनांतल्या मनांत ती म्हणाली होती, तुम्ही इतके विनोदी असाल अशी नव्हती कल्पना !

त्या दिवशी रात्री रास्ता पेठेंतील सभा उरकून ती घरीं आली तेव्हां बापू शेवडे तिची वाट पाहत बसला होता. तो तिला म्हणाला,

“ एक आनंदाची बातमी तुम्हांला कळविण्यासाठीं शरदंनं मुदाम मला पाठविलं आहे.”

हातांतली बैंग टेबलावर टाकून उभ्याउभ्याच ती म्हणाली “ सांगा लवकर.”

“ सनातनी लोकांनीं मनाईहुकूम मिळावा म्हणून अर्ज केला होता ना, तो कोर्टानं फेटाळून लावला ! ”

टाळी वाजविल्यासारखं करून श्यामा म्हणाली,

“ होय ? शाबास. म्हणजे पहिली चक्रमक जिकली म्हणायची आपण.”

“ अगदीं हेच उद्गार शरदंनं काढले निकाल कळल्याबरोबर अन् तो मला म्हणाला आधीं त्यांच्याकडे जा.”

श्यामानं चटकन् विचारलं, “ त्यांना कां नाहीं घेऊन आलांत ? ” मात्र तो प्रश्न तोंडांतून गेल्यावर तिला वाटलं, उगीच विचारलं आपण. कारण तिच्या कामाची प्रशंसा करण्यांत शरद मुळींमुद्धां कसूर करीत नव्हता हें जसं तिला स्पष्ट दिसूं लागलं होतं, त्या-प्रम.णेंच तो एकदम सारं दूरत्व सोडणार नाहीं हेंहि समजण्या-इतका तिनं त्याचा स्वभाव ओळखला होता.

बापू तिचा निरोप घेण्यासाठीं उभा राहिला होता. तो म्हणाला,

“ त्याला काम फार असतं तेव्हां मी नाही त्याला म्हटलं चल म्हणून. पण तुम्हांला बजावायला त्यानं मला सांगितलं आहे की उगीच फार श्रम करूं नका.”

श्यामा हसली व म्हणाली “ जें घडवून आणायचं मी योजलं आहे त्यासाठी कितीहि श्रम पडले तरी मला त्याचा त्रास होणार नाही.”

“ काय योजलं आहांत ? ”

तिनं मान हलवली व डोळे मिचकावून म्हटलं, “ इतक्यांत सांगायचं नाही.”

बापूनं हसून म्हटलं, “ तरी पण ? मला सांगा की, शरद्ला चकित करायचा तुमचा बेत असेल तर वाटल्यास मी त्याला कळू देणार नाही.”

“ वा ! म्हणजे त्यांच्याविरुद्ध तुम्ही न् मी कट करायचा होय ? ”

“ कट राहूं द्या. पण सांगा ना काय योजिलं आहांत तें.”

श्यामा म्हणाली, “ सांगूं ? तुम्ही उत्सवाच्या दिवशीं अस्पृश्यांच्या स्त्रियांनाहि घेऊन येणार आहांत ना ? मीं असा बेत केलाय की निदान शेंपन्नास तरी सुशिक्षित स्त्रिया उत्सवाला आणायच्या, आणि स्पृश्य-अस्पृश्य अशा साऱ्या स्त्रियांनीं मिळून रामाच्या पाळण्याला शोके द्यायचे ! कशी काय आहे माझी कल्पना ? ”

“ वा, वा ! अतिशय चांगली कल्पना आहे. शरद्ला सांगितली की तो—”

एकदम हात हालवून श्यामा म्हणाली, “ हं हं त्यांना नाही सांगायची हं. निदान आज नको. माझ्या कल्पनेप्रमाणें तयार होणाऱ्या बायकांचीं नांवां मी नोंदून घेतें आहे. ही माझी यादी चांगली भरगच्च झाली की, मग सांगायचं त्यांना.”

“माझी खात्री आहे की तुम्ही मनांत आणाल तें करून दाखवाल.” असं म्हणून बापूनं तिचा निरोप घेतला होता.

काल मंगळवारचा सबंद दिवस तिनं कामांत घालविला होता. शहरांतल्या सार्वजनिक कामांत नेहमीं भाग घेणाऱ्या दोन तीन स्त्रिया व शाळाकॉलेजांतल्या कांहीं विद्यार्थिनी तिला मदत करण्यास तयार झाल्या होत्या, व निरनिराळ्या पेठा वाटून घेऊन सगळ्यांनीं घरोघर फेरी काढली होती. त्यांची ती फेरी पुष्कळच यशस्वी झाली होती. श्यामाच्या यादीवर आतां तीस पसतीस नावं लिहिलीं गेलीं होती, अन् उरलेल्या तीन दिवसांत हीं नावं तिपटीनं वाढतील असा विश्वास धरायला हरकत दिसत नव्हती. काल एका घरांत तर श्यामाला फार गमतीचा अनुभव आला होता.

त्या घरांतली बाई पासष्ट वर्षांची म्हातारी होती. तिला पाहिल्यावर श्यामाला वाटलं होतं हिला कुठलं पटायला आपलं म्हणणं ! आल्या पावलीं परतावं हें चांगलं. पण अगदीं चिकट मिशनच्याप्रमाणें वागायचं तिनं ठरवलं असल्यामुळें ती परतली नाहीं. इतर घरीं ती जसं बोलली तसंच या म्हातारीजवळहि ती बोलत राहिली. आणि आश्चर्य असं की, म्हातारीनं तिला प्रतिपादलं तर नाहींच, पण तिचं सारं बोलणं ऐकल्यावर ती म्हणाली,

“फार चांगलं करते आहेस बाई तूं. अग, देवाच्या देवळांत चांडाळ सुद्धां पवित्रच होतो. कुठल्या शास्त्रांत सांगितलेंय अमक्याला देवळांत येऊं द्यावं अन् अमक्याला येऊं देऊं नये म्हणून ! अग, रामानं तर शबरीचीं उष्टीं बोरं खाल्लीं होती !”

श्यामाला फार कौतुक वाटलं त्या म्हातारीच्या बोलण्याचं; आणि उत्सवाला यायचं तिनं कष्टूल केलं तेव्हां तर श्यामाला वाटलं,

प्रतिज्ञा

या वृद्धेचं एक नांव सुशिक्षित स्त्रियांच्या शंभर नावांच्या किंमतीचं होतं.

निरोप घेतांना मोठ्या आनंदानं अन् आदरानं तिनं वाकून नमस्कार केला, तेव्हां म्हातारी म्हणाली,

“तूं फार चांगलं काम करते आहेस. ये हं. दर्शन्यांचा राम मोठं जागतं दैवत आहे. तुझी ही सेवा फुकट जायची नाही. लवकरच तुला मनाजोगा नवरा मिळून तुझे हात चुड्यांनीं भरतील. ये !”

या म्हातारीची गोष्ट शरदला केव्हां सांगूं असं झालं होतं तिला. अर्थात् तिचा तो आशीर्वाद सांगण्यासारखा नव्हता. पण...

या साऱ्या आठवणींत श्यामा इतकी दंग होऊन गेली की, आरतीची गडबड केव्हां शांत झाली, अन् बखळीत सूर्याची किरण केव्हां पसरली तें तिच्या लक्षांतहि आलं नाही.

“हं काय ! आज इतक्यांत उठलीस ! असे शब्द तिनं ऐकले तेव्हां ती आपल्या विचारांतून जागी झाली, व तिनं वळून पाहिलं.

उषा उठून आपल्या खोलींतून बाहेर येऊन खाली निघाली होती.

“झालं खरी जागी ! कशी कुणास ठाऊक !” असं म्हणून ती बहिणीजवळ गेली, व मग जिना उतरतां उतरतां ती म्हणाली, “चहा पाहिजे बाई अक्का लवकर.”

स्नान आटोपून वर जातां जातां श्यामानं पाहिलं तों चांगले नऊ वाजायला झाले होते. ‘अगबाई’ असं स्वतःशी उद्गारून ती उषाकाला म्हणाली,

“मला गण्या मारण्यांत तूं गुंतवलंस बरं का. वास्तविक आज मी खूप लवकर उठलें तेव्हां मनाशीं म्हटलं होतं आज आठ वाजतां बाहेर पडायचं, पण शेवटीं रोजचीच वेळ आली.”

उजव्या हातांत पोलकं धरून अर्धवट ओल्याच अंगाभोंवतीं साडीचा पदर डाव्या पंजानं लपेटून उभ्या राहिलेल्या श्यामाच्या चेहऱ्यावर आणि केसांवर स्नानाच्या पाण्याचे ओघळ अजून तसेच होते रयांकडे पाहत उषाक्का म्हणाली,

“शाबास ! शरद्वर्नी असं केलं. अन् शरद्वर्नी तसं केलं अशी बडबड करतांना भान विसरलीस तूं; अन् आतां मलाच म्हणतेस काय की—”

“चल चल !” असं म्हणून श्यामा वर पळाली. तिनं खोलीचं दार लावून घेतलं अन् कपडे करण्यास आरंभ केला. आतां दोन अडीच तास ती बाहेर हिंडणार होती, आणि घरीं परत येण्यापूर्वी शक्य तर ‘प्रतिज्ञा’ कचेरींत जाऊन तिथें शरद् भेटला तर पाहणार होती.

आरशापुढें उभें राहून ती केसांवरून फणी फिरवीत होती तों बाहेरून दारावर टिचक्या वाजल्या, व ‘ताई’ अशी उषाक्काची कुजबुजल्यासारखी हाक तिला ऐकूं आली.

हातांत कंगवा तसाच धरून दाराशीं येऊन तिनं विचारलं “काय ग ?”

पुन्हा हळू आवाजांत उषाक्का म्हणाली “दार उघड.”

“कां ?”

“शरद् आले आहेत.”

“अगबाई !” असा उद्गार श्यामाच्या तोंडून बाहेर पडला. तो आज या वेळीं येईल अशी तिला यत्किंचित् सुद्धां कल्पना नव्हती.

प्रतिज्ञा

मात्र तिच्या उद्गारांत केवळ येवढ्याबद्दलचा विस्मयच नव्हता; त्यानं आपल्याकडे यावं ही तिची फारा दिवसांची इच्छा पूर्ण झाल्याच्या आनंदामुळे तिच्या मनाचा एकदम गोंधळ उडून गेला होता. तिनं दार उघडलं, हातांतील फणी ठेवून दिली, टेबलावरचा पसारा आवरला, आणि त्याच्यासाठीं खुर्ची नीटनेटकी मांडून तिच्यावरची गादी ती क्षटकत होती तोंच दारांतून त्यानं विचारलं,

“ येऊं का ? काय चाललं आहे ? ”

तिनं फक्त हसून त्याच्याकडे पाहिलं.

खुर्चीवर बसण्यापूर्वीं खिडकीजवळ उभं राहून बाहेर पाहत तो म्हणाला,

“ आमच्या बावळीला इतकं लागून आहे तुमचं घर ! ”

‘होय या खिडकीतनंच तुम्हांला कवायत घेतांना मी प्रथम पाहिलं’ असे शब्द श्यामाच्या अगदीं ओठांवर आले होते. पण ती कांहीं बोलली नाहीं. तिनं नुसती मान हालविली.

मग खुर्चीवर बसतां बसतां खिशांतला एक लखोटा काढून त्यानं विचारलं.

“ हें कुणाचं पत्र असेल ? ओळखतां येईल का तुम्हांला ! ”

“ हो, त्यांत काय अवघड आहे ? ज्या पत्राची आपण वाट पाहत आहोंत तेंच असणार हें. महात्मा गांधींना राममंदिराबद्दलची सारी हकीकत कळवून त्यांचा संदेश तुम्हीं मागविला तो आलेला असणार खास. होय ना ? ”

शरदंनं मान हालवून हास्य केलं व लखोड्यांतील कागद काढून तिच्या हातीं दिला.

गांधींच्या हातचं पत्र आपल्याला आज वाचावयास मिळत

आहे या भावनेमुळे, आणि अक्षरहि विशेष सुबोध नसव्यामुळे श्यामा एकेक शब्द सावकाश मोठ्यांदा उच्चारित मजकूर वाचू लागली—

“मैं अस बात को देख फूला नहि समाता कि आपने अपने राममंदिर में हरिजनों को प्रवेश करने देना तय किया है। मैं आप को और आप के सहकारियों को हार्दिक बधाई देता हूँ !”

श्यामानं तो मजकूर पुन्हा एकदा वाचला व वाचतांना जे शब्द तिला अपरिचित होते ते स्वतःशीच पुनः पुन्हा उच्चारल्यासारखे केले. शेवटच्या वाक्यांतील ‘हार्दिक बधाई’ हे शब्द तिला जरा गंमतीचे वाटले, आणि पत्राची घडी करून शरदपुढे धरून ती हसत म्हणाली,

“हं, सांभाळा आपली हार्दिक बधाई”

शरद म्हणाला “वा, ही हार्दिक बधाई कांहीं माझी एकट्याची नाही. तुमचीदेखील आहे.”

“ती कशी ?”

“नीट वाचा की, गांधींनी लिहिलंय तुमचं आणि तुमच्या सहकाऱ्यांचं मी अभिनंदन करतो.”

“पण तुमच्या सहकाऱ्यांत माझी होते का गणना ?” श्यामानं मुद्दामच खवचटपणानं विचारलं. तिच्या मनाला हवे ते शब्द त्याच्या तोंडून वदविण्याची इच्छा त्या क्षणीं एकदम तिच्या मनांत उद्भवली होती.

शरद म्हणाला, “वा, वा, असं कसं म्हणतां ? तुमची गणना नाही होत तर कुणाची होते ? किंबहुना या चळवळीत तुमच्या-इतकं मोलाचं सहकार्य मला दुसऱ्या कुणाकडूनच मिळालेलं नाही.

प्रतिज्ञा

गांधींचं हें पत्र उघडल्याबरोबर तें दाखवायला आधीं तुमच्याकडे आलों यावरून— ”

तें वाक्य त्यानं पुरं केलं नाहीं. परंतु तो पुढच्या शब्दांसाठीं घोटाळला यांतच मोठा अभिप्राय होता, व श्यामाला सध्यां तेवढा पुरेसा होता. त्याची प्रतिज्ञा खोटी करण्यासाठीं तिनें जें नाजुक युद्ध आरंभिलं होतं त्यांतली पहिली फेरी ठीक झडली होती तर !

ती हसून म्हणाली, “ ठीक ठीक. गांधींनीं धाडलेल्या या हार्दिक बधाईचा वाटा माझ्या हक्काचा आहे म्हणायचा ! तो तुमच्याकडून घेतांना मला फार आनंद होतो. हिंदींत कसं म्हणायचं, ‘ फूले नहि समाता ’—असंच ना ? ”

“ फूले नाहीं. फूला नहि समाता ! ” तिची चूक दुरुस्त करून शरद् मोठ्यानं हसला.

“ बरं फूला नहि समता ! ही हिंदीची भानगड कांहीं नीट जमत नाहीं मला ! ”

ती मनापासून हसली, व मग दाराकडे वळून म्हणाली, “ चहा आणतें अं. घेणार ना ? ”

त्यानं नुसतं हास्य करून रुकार दर्शविला; परंतु त्या वेळच्या त्याच्या दृष्टींत जो भाव दिसला तो अगदीं नवीन होता, अन् तो कितीहि संकोचानं त्याच्या नेत्रांत तरळत असला तरी तिच्या शोधक नजरेतून तो सुटण्यासारखा नव्हता.

इतक्या हर्षभरानं ती खालीं गेली कीं रॅकवरच्या कपबशा तिनें भरारा काढल्या तेव्हां उषाक्का म्हणाली,

“ अग फोडतेस कीं काय कपबशा ? जरा हळू ! ”

‘ वेडे ! तुला काय माहीत ?... ’ श्यामा मनाशीं म्हणाली.

तिनं स्टोव्ह जोरानं पेटविला, अन् त्याच्या ज्योतीच्या फवाऱ्याचा मोठा आवाज ऐकत ती मनाशी विचार करूं लागली. तिच्या श्रमांचं मोल तिला मिळालं होतं. आतां उरलेल्या तीन दिवसांत इतकी प्रचंड खटपट करायची की उत्सवानंतर साऱ्या जगानं म्हणावं, श्यामा होती म्हणून उत्सव इतका यशस्वी रीतीनं पार पडला... मग शरदला विचारूं आपण, स्त्रीचं प्रेम म्हणजे पुरुषाच्या मार्गीतली धोंडच वाटते का अजून ?...

१६

रामनवमीच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजे रविवारी सकाळच्याच गाडीने कांही कामासाठी शरदला मुंबईस जावं लागलं होतं. मंगळवारी सकाळच्या एक्सप्रेसने तो परत निघाला. तो बरीशी जागा पाहून आपलं सामान बाकावर ठेवीत असतां त्या बाकावर आधीच बसलेल्या एका इसमाच्या हातांतल्या वर्तमानपत्रांतला मोठमोठ्या टाईपांतला मथळा त्याच्या दृष्टीस पडला.

दर्शन्यांचें राममंदिर अस्पृश्यांना खुलें झालें !

शनिवारच्या उत्सवाची हकीगत आज वृत्तपत्रांत आली होती तर !

शरद खाली उतरला, आणि मिळाली तेवढी सर्व वर्तमानपत्रं घेऊन परत आपल्या जागेवर येऊन बसला. त्यानं डब्यांत इकडे तिकडे पाहिलं तों किती तरी उतारुंनीं वर्तमानपत्रं उघडून डोळ्यांसमोर धरलीं होती. वाचतां वाचतां मध्येच ती मंडळी शेजारच्या माणसांजवळ कांहीं उद्गार काढीत त्यावरून आपल्या राममंदिरां-

तब्या उत्सवाच्या हकीगतीच ते सारे लोक वाचीत होते असं शरद्‌च्या लक्षांत आलं. गाडी सुरू झाल्यानंतर वर्तमानपत्रं चाळून पाहण्यास त्यानं प्रारंभ केला.

टाइम्स, क्रॉनिकल, फ्री प्रेस इत्यादि इंग्रजी वर्तमानपत्रांनीहि दर्शन्यांच्या राममंदिरांतील उत्सवाच्या बातमीला बरंच प्रमुख स्थान दिलं होतं. पण दहा वीस ओळींपलीकडे त्यांनी त्या उत्सवाची हकीगत दिली नव्हती. पुण्यामुंबईच्या मराठी वृत्तपत्रांत मात्र ज्याच्या त्याच्या खास बातमीदाराकडून आलेले सविस्तर वृत्तान्त छापलेले त्याला आढळले. तो एकेका वृत्तपत्रांतली हकीगत सावकाश वाचून पाहू लागला.

प्रथम जें पत्र त्यानं उघडलं त्यांतल्या वृत्तांतांत जागोजाग त्याची प्रशंसा केली होती. 'शरद् दर्शने यांची अप्रतिम व्यवस्था', 'शरद्‌चें हृदयस्पर्शी भाषण', 'शरद् किती लोकप्रिय आहे त्याचें स्पष्ट चिन्ह', असे शब्दप्रयोग त्यांत जिकडे तिकडे पसरलेले होते व 'उत्सवासाठीं जमलेले हजारों लोक शरद् दर्शने यांच्या धाडसी उपक्रमाचें कौतुक करीत व त्यांच्या कुशल नेतृत्वाचीं स्तुतिस्तोत्रें गात घोघर परतले' अशा प्रकारें त्याचा समारोप केला होता.

ती हकीगत वाचून शरद्‌ला बरं वाटलं नाहीं. त्यानं नाराजीनंच हातांतलं तें पत्र दूर टाकलं. मग दुसरं उघडून त्यानं त्यांतल्या रिपोर्टांचा शेवटचा भाग आधीं वाचला.

"...या चळवळीच्या निमित्तानं, अन् प्रत्यक्ष उत्सवाच्या दिवशीं शरद् दर्शने यांनीं आपल्या मनाचा जो खंबीरपणा दाखविला, आपल्या अनुयायांची प्रभावी संघटना तयार करण्याचं जें चातुर्य प्रगट केलं, आणि अवघ्या दहा दिवसांच्या अवधींत रात्रंदिवस परिश्रम करून पुण्यनगरीच्या स्मरणांतून सहसा जाणार

नाही असा रामजन्मोत्सवाचा अपूर्व सोहळा घडवून आणण्यांत समाजसेवेची जी विलक्षण कळकळ...”

“हं: !” असा उद्गार काढून शरदंनं तें पत्र टाकून दिलं !

शरद् दर्शने या नांवाच्या गृहस्थाला तो पूर्णपणें ओळखीत होता. त्याच्या अंगी खरोखर कोणते गुण किती प्रमाणांत होते व उत्सवाच्या बाबतींत त्याची कामगिरी किती होती, हें त्याला ठाऊक होतं. शरद्ची प्रशंसा वाचण्याची त्याची इच्छा नव्हती. ज्या व्यक्तीच्या बहुमोल साहाय्याबद्दल त्याच्या मनांत मोठी कृतज्ञता उत्पन्न झाली होती, व जिच्या कामाविषयी गौरवपर उद्गार इतरांनींहि काढलेले ऐकण्याची उत्सुकता त्याला वाटत होती, ती व्यक्ति निराळीच होती.

त्यानं तिसरं पत्र उघडलं, अन् त्यांत दिलेल्या हकीगतीवरून धावती नजर टाकतांना जेव्हां त्याला हवं तें नांव बरेच ठिकाणीं दिसलं तेव्हां ती समग्र वाचायला त्यानं सुरुवात केली—

“...दर्शन्यांच्या राममंदिराजवळ प्रातःकालच्या पहिल्या प्रहरापासूनच कोणत्या प्रकारचें वातावरण तयार झालें होतें त्याची कल्पना आतांपर्यंत केलेल्या वर्णनावरून वाचकांना आली असेलच. परंतु या वातावरणांत विशेषच चैतन्य जिच्यामुळें निर्माण झालें ती गोष्ट आम्हीं अजून सांगितली नाही. यशमार्तंड गलगले, हंबरडे वैद्य, पुराणे वकील वगैरे सनातन्यांचे पुढारी जातीनें हजर राहण्याऐवजीं ऐनवेळीं घरीं लपून बसल्यामुळें त्यांचा सत्याग्रह म्हणजे एक फुसका बारच ठरला. सुमारे नऊ वाजतां दहा पांच लोक हातांत काळी निशाणें घेऊन आले, “स्पृश्य हिंदूनो, आपल्या हक्कांना जागा !” “मंदिर खोलना हराम हय !” असे जयघोष पुटपुटत

मंदिराच्या दरवाजापुढे येरझारा घालीत हिंडले, आणि आपली कीव करून हसण्यापलीकडे रस्त्यावरच्या प्रचंड गर्दीतले हजारों लोक अगर सावधान संघाचे स्वयंसेवक आपली दखलगिरीदेखील घ्यायला तयार नाहीत असं उमजल्यावर ते आले तसे निघून गेले ! हा प्रकार झाल्यानंतर वातावरणांतला क्षुब्धतेचा भाग शिथळक उरलाच नाही. पावित्र्य व गांभीर्य तेवढे राहिले. मंदिराच्या द्वारावरचा चौघडा झडत होता, सनईच्या जोडीचे उंच मधुर आलाप सतत निघत होते, दवण्याचा उग्र प्रसादगंध हवेत दखळला होता, मंदिरांत जाणाऱ्या व दर्शन घेऊन येणाऱ्या स्त्री-पुरुषांची सारखी रीघ लागून राहिली होती. जन्मोत्सव पाहण्यासाठी थांबून राहिलेल्या लोकांनी सभामंडप व देवळाचें आवार नुसतें फुलून गेले होते !

आणि अशा या उत्साहांत व गांभीर्यांत नवीनच चैतन्याची भर टाकणारी एक गोष्ट सुमारे अकरा वाजतां घडली.

ती अशी की जणू इशारा दिल्याप्रमाणें नगाऱ्याची टिपरी एकदम बढली, झांजा जोरांत वाजल्या, कर्णे फुंकले गेले; व हें सारें कशाकरतां म्हणून लोक चमकून पाहतात तें—

सुमारे दोनशें स्पृश्यास्पृश्य स्त्रियांचा मोठा थवा मंदिराच्या प्रवेशद्वारापाशी येऊन थडकला. या थव्याच्या अग्रभागी एक तरुण तेजस्वी श्यामल स्त्री होती. तिचें नांव श्यामा...”

होय, तिचें नांव श्यामा ! तरुण, तेजस्वी, श्यामल... !

शरदला तिच्या मुद्रेवरचें त्या वेळचें सात्त्विक तेज अजूनहि स्पष्ट आठवत होतं. तिच्याकडे त्यानं हसत दृष्टि टाकली होती. तिनेंहि किंचित् हास्य केलं होतं. मग चटकन वळून त्यानं स्वयंसेवकांच्या मुख्याला खूण केली होती, व त्याची शिटी वाजल्याबरोबर दहा

प्रतिज्ञा

स्वयंसेवक पुढें होऊन देवळांतली गर्दी फोडूं लागले होते, व श्यामानं आपल्या बरोबरच्या स्त्रियांना घेऊन आंत प्रवेश केला होता !...

कांहीं वेळ हातांतलें वृत्तपत्र दूर करून उत्सवांतल्या नंतरच्या गोष्टी शरद् आपल्या मनार्शी आठवत राहिला. त्या आठवणी त्याला फार सुखाच्या वाटत होत्या... प्रत्यक्ष रामजन्माची घटका जवळ आली तेव्हां त्यानं छोटंसं भाषण केलं होतं. ध्वनिक्षेपक यंत्राची व्यवस्था केल्यामुळें देवळांत अफाट गर्दी झाली असूनहि लोक अगर्दी शांत होते. त्यानं भाषण संपविलं तेव्हां जवळच असलेली श्यामा त्याला हळूच म्हणाली होती,

“ किती सुंदर बोललांत ! ”

आणि ते शब्द ध्वनिक्षेपकांतून साऱ्या लोकांना स्पष्ट ऐकूं गेले होते. बोलून चालून तें यंत्र ! त्याला कोठून तारतम्य असणार ? दुसरी एखादी स्त्री असती तर आपले खाजगी शब्द सगळ्यांनीं ऐकले हें पाहतांच चपापली असती, गोंधळली असती, लाजली असती. श्यामानं तसं कांहीं एक केलं नाहीं. तिच्या मुद्रेवर संभ्रम यत्किंचित्हि दिसला नाहीं. जणूं जो पुरुष आपल्याला प्रिय आहे त्याची प्रशंसा मनांत भरली असतां जनांत लपविण्याचं काय कारण असं तिचे टपोरे डोळे आव्हानपूर्वक विचारीत होते. तिची मुद्रा गोरीमोरी झाली हाती. पण ती लज्जेनं नव्हे, श्रमांनीं. तिच्या कपाळावरच्या घर्मबिंदूंचा अलंकार तिच्या त्या वेळच्या आवेशाला किती शोभत होता !...

आणि मग थोड्याच वेळानं प्रभु रामचंद्राला पाळण्यांत घालण्यांत येऊन स्पृश्य-अस्पृश्य स्त्रिया मिळून त्याला शोके देऊं लागल्या, व श्यामानं तयार केलेल्या दहा विद्यार्थिनींच्या संघानं

ध्वनिक्षेपक यंत्रापुढें येऊन पाळण्याच्या गीताचे पहिले चरण म्हटले तेव्हां ते ऐकल्याबरोबर प्राकारांतल्या हजारों लोकांचीं अंतःकरणं भावनावश होऊन आंदोलित झालीं होती, व टाळ्यांचा प्रचंड गजर उठला तो किती वेळ तरी निनादत राहिला होता !

“ या हो रघुवीरा । अवतारा । घ्या भारतभयहरणा ॥ ध्रु० ॥
स्फुर्यास्फुर्यपणा । दैत्य महा । निर्दालुनि उद्धरणा ॥ १ ॥
ब्रह्मक्षात्रगुणा । भक्तजनां । वितरा सौख्यनिधाना ॥ २ ॥

ते गीत दोन दिवस अगोदर श्यामानं जेव्हां त्याला म्हणून दाखविलं होतं तेव्हां त्यानं हसून आश्चर्यानं विचारलं होतं,

“ आपल्या कल्पनांना इतकं अनुरूप असं हें गाणं कुठून मिळविलंत तुम्हीं ? ”

ती म्हणाली होती, “ कुठून का असेना, तुम्हांला आवडलं कीं नाहीं सांगा. कारण नवमीच्या दिवशीं उत्सवांत हें दहा बारा मुलींनीं सुंदर रीतीनं म्हणावं अशी माझी कल्पना आहे.”

“ वा, वा ! फारच सुंदर ! ”

“ काय ? कल्पना कीं गाणं ? ”

“ दोन्ही. पण हें इतकं अर्थपूर्ण गीत कुठून काढलंत सांगा ना ! ”

काहीं उत्तर करण्याऐवजीं श्यामानं आपल्या डाव्या हाताचं मघलं बोट आपल्या डोक्याला लावण्याचा अभिनय केला होता, व तो करतांना तिचं तिलाच हसूं आलं होतं.

“ हं !—छान ! तुम्ही मला कशाकशानं चकित करणार आहांत कुणास ठाऊक ! ”

यावर काहीं तरी बोलण्यासाठीं तिचे ओठ विलग झाले होते, परंतु तितक्यांत पार्टिशनच्या बाहेरच्या बाजूस बापू शेवडे

प्रतिज्ञा

आल्याची चाहूल झाली होती, आणि मग ती आपली खुर्ची सरकवून उठली होती. ती काय बोलणार होती याबद्दलच्या कल्पना करीत ती निघून गेल्यावरहि तो कांहीं वेळ बसला होता.

आत्तां आगगाडींतहि खिडकीबाहेर पाहतां पाहतां तो त्या कल्पना करीत बराच वेळ राहिला, आणि गाडीच्या चाकांचा रुळांवर फारच मोठा आवाज झाला व कोणतं तरी स्टेशन आलं तेव्हां तो त्या विचारांतून जागा झाला.

ठाण्याच्या स्टेशनंत गाडी शिरली व उभी राहिली. शरदून वर्तमानपत्र पुन्हा डोळ्यांसमोर धरलं, आणि उरलेली हकीगत वाचण्यास प्रारंभ केला.

ती वाचून झाल्यावर त्यानं त्या पत्राची व्यवस्थित घडी केली आणि ती आपल्या पिशवीत घालून ठेविली.

श्यामाला ती हकीगत वाचायला दिली पाहिजे. आतां दुपारीं 'प्रतिज्ञा'कचेरीत ती आल्यावांचून राहणार नाही. ती भेटली कीं...

असे विचार करीतच शरद दुपारीं दीडाच्या सुमारास कचेरीत गेला. त्यानं गाडीत वाचलेली सारीं वर्तमानपत्र तिथें सकाळींच येऊन पडलीं होती, आणि त्यांतल्या रिपोर्टांच्या मजकुरावर तांबड्या पेन्सिलीच्या खुणा करून बापूनं तीं सारीं त्याच्या टेबलावर ठेवलीं होती. त्यांकडे पाहून शरद म्हणाला,

“सगळीं वाचलीं आहेत मीं गाडींत.”

“असं का ? मग हीं सगळीं श्यामाताईंच्याकडे पाठवून देऊं ?” बापूनं विचारलं.

“घाड वाटलं तर” शरदूनं उत्तर दिलं. आपण त्यांतलं एक पत्र मुद्दाम घडी करून तिला देण्यासाठी पिशवीत घालून आणलं आहे ही गोष्ट बापूपासून आपण कां लपवीत आहोंत असं त्याच्या मनांत आल्यावांचून राहिलं नाही. असा लपंडाव त्यानं पूर्वी कधीच केला नव्हता. तो स्वतःशीच हसला.

बापूनं विचारलं, “कां हसलास ? पाठवूं नको होय ?”

शरद् पुन्हा खोटं बोलला, “छे छे, तशा अर्थी नाहीं हसलों. पाठवायला कांहीच हरकत नाही. पण त्या येतीलच ना इकडे आतां केव्हां तरी ?”

“कुणास ठाऊक येतात कीं नाही. काल संबंध दिवसांत त्या आल्या नाहीत.”

“असं ? मग पाठव.”

बापूनं चिठी लिहली, आणि ती चिठी व वर्तमानपत्रं ऑफिस-च्या शिपायाबरोबर श्यामाकडे पाठवून दिली.

शिपाई परत आला तेव्हां शरद् एकटाच होता. त्यानं त्याला विचारलं, “काय रे, होत्या का घरांत ?”

“होत्या.”

“काय करीत होत्या रे ?”

“मला भेटल्या नाहीत. त्यांच्या बहिणीनं चिठी वाचली अन् वर्तमानपत्रं घेतली. त्यांनीं सांगितलं श्यामाताई आज तीन दिवस अंथरुणावर पडून आहेत.”

“म्हणजे !”

“रविवारीच त्यांना खूप ताप भरला म्हणे.”

“असं ?”

मग शरद् कचेरीत फार वेळ थांबला नाही. ‘प्रतिज्ञे’च्या येत्या

प्रतिज्ञा

अंकांत रामनवमीच्या उत्सवाची समग्र हकीगत देण्यासाठी तो लिहून तयार करित होता. परंतु लिहिण्याकडे त्याचं लक्ष लागेना. बापूसाठी त्यानं एक चिठी लिहून त्याच्या टेबलावर ठेवली, व तो परत येण्याची वाट न पाहतां साडे तीन वाजण्याच्या सुमारास तो बाहेर पडला.

खाझी शरद् कुणार्शी तरी बोलल्यासारखं तिला स्पष्ट वाटलं म्हणून श्यामानं डोळे उघडले अन् कानोसा घेतला. तो वर येई-तोंपर्यंत आपण उठून नीटनेटकं बसावं असं तिच्या मनांत आलं, परंतु तिला अतिशय थकवा वाटत होता. आज तिच्या अंगांत ताप विशेष नव्हता, परंतु दोन दिवस लागोपाठ आलेल्या तापामुळे तिचे हातपाय अगदीं गळल्यासारखे झाले होते, आणि डोळ्यांवर अजूनहि ग्लानि होती. तिनं डोळे मिटून घेतले व शरद्ची जिऱ्यांत चाहूल होईल म्हणून ती वाट पाहत राहिली.

परंतु बराच वेळ झाला तरी शरद् वर आला नाही. शेवटी श्यामानं ठरविलं की तो आल्याचा आपल्याला केवळ भास झाला असावा. कदाचित् आपल्याला तें एक लहानसं स्वप्नच पडून गेलं असावं. परंतु काय आश्चर्य ! त्याचा शब्द किती स्पष्ट ऐकूं आला होता आपल्याला ! उषाका वर आली तर शरद् येऊन गेले काय असं तिला विचारावंसं तिच्या मनांत आलं; परंतु उषाकाहि वर आली नाही, आणि मग श्यामा किती तरी वेळ तशीच डोळे मिटून स्वस्थ पडून राहिली.

शरद्चा आवाज तिला पुन्हा ऐकूं आला तेव्हां ती मनार्शी

म्हणाली आतां फसायचं नाहीं. त्याचीं पावलंहि जिन्यांत वाजल्यासारखीं वाटलीं तरी तिनं ठरवलं, छे हाहि भासच असला पाहिजे. पण मग कुणी तरी आपल्या काँटकडे हलकेंच पावलं टाकीत आलं आणि उभं राहिलं असं जेव्हां तिला वाटलं, इतकंच नव्हे तर शरद्चा श्वासोच्छ्वास तिला ऐकूं आला तेव्हां मात्र डोळे तसेच मिटून ठेवणं तिला अशक्य झालं.

हाहि भासच ठरला तर ?—अशा शंकेनं तिनं डोळे हळूच किल-किले केले, आणि शरद् आपल्यासमोर उभा असून खाली नजर करून आपल्याकडे पाहत आहे याबद्दल खात्री होतांच तिनं डोळे पुरते उघडले अन् हसल्यासारखं केलं.

“वा, छान !” येवढंच तो हसत म्हणाला. जणू त्याची परवानगी न घेतां तिनं आजारी पडून अंथरूण धरावं हा तिनं अपराध केला होता !

ती हलकेच म्हणाली, “बसा.”

“असुं दे.” असं म्हणून तो उभाच राहिला.

श्यामानं डोळ्यांची उघडझाप केली व म्हटलं,

“थोड्याच वेळापूर्वी तुम्ही माझ्या स्वप्नांत आलां होतां.”

“स्वप्नांत !”

“हो. तुम्ही खाली आलांत, कुणाशी तरी बोललांत, आणि वर यायच्याऐवजीं निघून गेलांत असं मला अगदीं स्पष्ट स्वप्न पडलं.”

तो हसला. “तें स्वप्न नव्हतं. मी खरोखरच मघांशी आलों होतो.”

“छे. कांहीं तरीच. आलां होतां तर मग मधेंच कुठें नाहींसे झालांत ?”

“उषाक्कांनीं सांगितलं कीं त्यांचं तुम्ही ऐकलं नाहीं अन् डॉक्टरचं औषध अजून घेतलं नाहीं, म्हणून माझे स्नेही डॉक्टर आपटे हौदापाशी राहतात त्यांच्याकडे जाऊन त्यांना बोलावून आलों.”

म्हणजे त्याचं मात्र आपण ऐकणारच असं त्याला वाटत होतं तर ! त्याच्या वागण्यांतला तो अर्थ लक्षांत येतांच ती हसली व म्हणाली, “पण औषधाची खरंच गरज नाही. आज कुठं आहे ताप मला ?”

तिनं गळ्यापर्यंत चादर ओढून घेतलेली होती, पण डावा हात बाहेर काढून वक्षभागावर टेकलेला होता. शरदंनं चटकन खाली वाकून आपला हात तिच्या हातावर टेकला, आणि मग तिच्या कपाळाला स्पर्श करून तो म्हणाला,

“ताप नाही काय ? कुणी सांगितलं ?”

“नाहीं म्हणजे फारसा नाही.”

“अन् उद्यां जास्त येणार नाहीं अशी कुणी हमी घेतली आहे वाटतं ?”

आला तरी त्याचं कांहीं महत्त्व नाहीं अशा अर्थाचा तिनं आपल्या जिवणीनं आणि डाव्या डोळ्यानं अभिनय केला.

शरद म्हणाला, “आदितवारीं ताप भरल्याबरोबरच डॉक्टरला तब्येत दाखवायला हवी होती. निदान मग काल तरी. पण उषाक्का म्हणाव्या तुम्ही मुळीं ऐकानांतच. मी त्यांना म्हटलं तुमची बहीण इतकी हट्टी असेल अशी नव्हती माझी कल्पना.”

तापाच्या श्रमांनीं कांहींसे डवरलेले डोळे त्याच्याकडे अगदीं स्थिरपणें लावून तिनं विचारलं,

“तें कां ? तुमच्याशीं मी हट्टानंच वागतें आहे ना ?”

त्यावर तो काय उत्तर देतो तें ऐकण्याची तिला फार इच्छा होती. परंतु त्याच्या दृष्टीची चलबिचल होऊन मुद्रेवर जो भाव व्यक्त झाला तेवढ्यावरच संतुष्ट राहणं तिला भाग पडलं.

कारण तितक्यांत डॉक्टर आपटे आले. त्यांच्याबरोबर उषाक्काहि वर आली.

डॉक्टरनी श्यामाची तपासणी केली, व मग स्टेथोस्कोप खिशांत ठेवीत त्यांनी विचारलं,

“कडू मिक्श्वर घ्याल ना ?”

श्यामाला अवसर न देतां शरद् म्हणाला, “अहो विचारतां काय डॉक्टर ? घ्यायला हवं असलं तर घेतीलच.”

उषाक्का पायगतीं उभी होती ती म्हणाली, “कसली घेते ती ! औषधाचा पेला पुढें ठेवून तासन् तास बसेल अन् शेवटीं ओतून देईल. औषध घ्यायच्या बाबतींत लहान मूल पुरवलं अशी हट्टी आहे.”

शरद्नं श्यामाकडे पाहून विचारलं, “होय ?”

ती नुसती हसली.

डॉक्टर म्हणाले, “बरं, मिक्श्वर राह्यलं. चार पुढ्या पाठवतो. त्यांतल्या तीन दोन दोन तासांनीं देऊन आज सरवा, अन् उरेल ती उद्यां सकाळीं द्या.”

“विशेष कसला ताप नाही ना ?” उषाक्कानं विचारलं.

“छे छे.” डॉक्टर म्हणाले, “श्रमाचा आहे ताप, दुसरं काय ? यानीं किती श्रम केले असतील याची कल्पना आहे कीं आम्हांला. बाकी शरद्, नवमीचा उत्सव मात्र अगदीं अपूर्व झाला यांत शंका नाही.”

“या होत्या म्हणून.” शरदनं नजरेनं श्यामाकडे खूण करून म्हटलं.

“यांत काय शंका !” डॉक्टर म्हणाले, “पण आतां चार दिवस यांनीं विश्रांति घेतली पाहिजे हो. बहुतकरून ताप येणार नाही पुन्हा. पण अगदीं अंथरुणावर पडून राहिलं पाहिजे. आलं ना लक्षांत ? हं. रात्रीं झोप कशी काय लागते वगैरे कळवा मला उघां सकाळीं. पुढ्या धाडून देतो आत्तां. जाऊं आतां ?”

डॉक्टर उठूं लागले तेव्हां उषाका म्हणाली, “चहा ठेवलाय ना.”

“चहा ? तो कशाला हवा होता ?”

श्यामा म्हणाली, “उगीच थोडा.”

“बसं घेऊं या.” खुर्चीवर परत बसत डॉक्टर म्हणाले. “तुमच्यासारख्या मोठमोठ्या मंडळीबरोबर चहा प्यायची संधि आयती चालून आली असतांना नाहीं कां म्हणा ?”

“मी मोठी केव्हां झालें बाई ? मला तर दादहि नाही !”

“आजचीं वर्तमानपत्रं वाचलीं नसाल तुम्ही म्हणून असं बोलतांहा.” डॉक्टर म्हणाले, “सगळ्यांतनं उत्सवाच्या मोठमोठ्या हकीगती फडकल्या आहेत. अन् तुमचीं दोघांचीं नांव !”

“होय ?” अशा अर्थाचा चोरटा कटाक्ष श्यामानं झटकन् शरदकडे टाकला, व त्याच्या नजरेनंहि तिला चटकन् उत्तर दिलं.

उषाकानं चहा आणला, व गप्पागोष्टीत आणखी दहा पंधरा मिनिटं घालवल्यावर मनगटावरच्या घड्याळाकडे पाहून डॉक्टर म्हणाले, “हे ! आतां जायलाच पाहिजे.”

त्यांना पोंचवायसाठीं शरद् व उषा दोघंहि खाली गेलीं. शरद् परत वर आला तेव्हां उषा त्याच्याबरोबर नव्हती.

तो तिच्याजवळ बसला, व म्हणाला,

“बरं वाटतंय? कांहीं वाचून दाखविलं तर ऐकण्याइतपत हुशारी आहे का ? ”

“काय वाचणार ? ”

पिशर्वातून वर्तमानपत्र काढीत तो म्हणाला, “यांत तुमची किती स्तुति आली आहे बघा.”

“तिची नाही येवढी हौस मला. ‘प्रतिज्ञे’च्या येत्या अंकांत मला किती शाबासकी मिळेल त्याची वाट पाहतं आहे मी.”

“होय !... इकडे येण्यापूर्वी तेंच लिहीत होतों मी. उत्सवाची साधंत हकीगत तर देणारच आहे मी. परंतु शिवाय रामचरित्रांतल्या एका प्रसंगाचं वर्णन एक कॉलमभर देणार आहे. तो मजकूर मीं कां लिहिला तें फक्त मला अन् तुम्हांलाच कळेल. तुम्हांला आवडला तरच छापणार आहे. दाखवूं ? ”

त्यानं विशांतून कागद बाहेर काढले, व भुवयांना किंचित् अठी पडावी इतक्या आश्चर्यानं पण हसत श्यामानं ते त्याच्या हातांतून घेतले. तिनं आपलं उसं जरा अधिक उंच करण्यासाठीं उशी चाळवली, व ती वाचूं लागली—

“श्रीरामचंद्रांच्या चरित्रांतली एक कथा जितकी चमत्कृतिमय तितकीच अर्थपूर्ण आहे. कथा आबालवृद्धांच्या परिचयांतली आहे. परंतु तिच्यांतल्या एका विवक्षित अभिप्रायाकडे लोकांचें लक्ष गेलेलें नाही.

कथा अशी कीं रामलक्ष्मण वसिष्ठऋषींच्या आश्रमांत असतांना जनक राजाकडून आमंत्रण आलें कीं सीतेच्या स्वयंवरास आपण राजकुमारांना घेऊन यावें....

प्रतिज्ञा

वसिष्ठ रामलक्ष्मणांना घेऊन निघाले...

अरण्यांतून जातां जातां वाटेंत एके ठिकाणीं एक शिला पडलेली दिसली...

रामाला वाटलें आपल्या मार्गांतील ही एक धोंड...

परंतु वसिष्ठमुनि म्हणाले, तूं चुकतोस, ही एक सुप्त दिव्य शक्ति आहे...

आणि खरोखरच रामाला जी शिला वाटली होती ती एक तेजस्वी स्त्री असल्याचें अखेर दिसून आलें...

... .. ”

श्यामानं पुढचा मजकूर वाचला नाही. जो वाचला होता तोहि घाईनं ओझरती नजर टाकीत वाचला होता.

तिनं कागद डोळ्यांपुढून दूर केले, व शरदकडे पाहून अतिशय प्रसन्न हास्य केलं. त्याच्या त्या लिहिण्यांत कोणती कबुली होती तें तिच्या त्या ध्यानांत यायला वेळ का लागणार होता ?

तिनं डावा हात सहजगत्या खाली केला तो त्याचा उजवा हात अंथरणावर टेकला होता त्यावर पडला. पण तिनं तो उचलला नाही. कमलपुष्पाच्या पाकळ्या मिटाव्या त्याप्रमाणें त्याचीं बोटं तिच्या मनगटाभोंवतीं मिटलीं !...

मग तिच्या मनांत काय आलं कुणास ठाऊक, ती एकदम म्हणाली,

“तुम्हांला एक अद्भुत हकीगत सांगायची आहे केव्हां तरी !”

“कुणाची ?” त्यानं विचारलं.

“माझ्या वडिलांची !...आत्तां नाही...मग केव्हां तरी.”

तिनं डोळे मिटून घेतले. शरद्ला वाटलं तिला बोलण्याचे श्रम झाले असावेत.

परंतु तसं नव्हतं. आपला हात शरदच्या हातांत आहे यावर तिचा विश्वास सहज बसत नव्हता, व म्हणून त्या शुद्ध पवित्र सुखकारक स्पर्शाचा प्रत्यय ती डोळे मिटून शक्य तितक्या पूर्णत्वानं घेत होती !

१७

मे महिन्याचे पहिले आठ दिवस खूपच गडबडीत व आनंदांत गेले, व त्यानंतर मंडळी पांगली अन् आपआपल्या ठिकाणी गेली त्यामुळे श्यामाला अगदी चैन पडेना.

उषाकाच्या लग्नाच्या बेत जरी उगीच थाटाचा केला नव्हता तरी दोन दिवस आधीपासूनच वीस पंचवीस माणसांची घरांत अर्दी झाली होती. चांदणीहून वहिनी व सिनूकाका तर आलेच होते. पण गडीमाणसं, शेतावरचीं कुळं अशा आठ दहा मंडळींना सिनूकाकांनीं मुद्दाम हौसेनं आणलं होतं. ही मंडळी दाखल झाली तेव्हां श्यामा सिनूकाकांना थट्टेनं म्हणाली होती,

“वा काका, एक मोर्चाच घेऊन आलां आहांत तुम्ही छोट्यासा !”

सिनाप्पा हसून म्हणाले होते, “अग, तरी ज्यांनीं ज्यांनीं येतों म्हटलं त्या सगळ्यांना घेऊन आलों नाहीं ! तसा आलों असतों तर पुण्याच्या लोकांना पाह्यला मिळालं असतं आमचं खरं वऱ्हाड !

आकाचं लग्न निघालंय हें कळल्यावर लहान लहान पोरंसुद्धां मागं लागली आम्ही येणार लाडू खायला म्हणून ! ”

मुंबईची पार्टी आदल्या दिवशीं दाखल झाली होती तिच्यांत डॉक्टरकाका, काकू, अशोक ही मंडळी तर होतीच. पण शिवाय अशोकच्या ज्या स्नेह्यांच्या ओळखी झाल्या होत्या त्यांनाहि श्यामानं आमंत्रण पाठविलं होतं व त्यांतल्या दोघांना अशोक घेऊन आला होता. प्रभाकर येईल की नाही अशी श्यामाला शंका होती. पण तो कामं बाजूला ठेवून लग्नाच्या दिवशीं आला होता, व तिच्या आग्रहावरून सबंद दिवस राहिलासुद्धां होता. आकाच्या शाळेंतील शिक्षक-शिक्षकिणी व विद्यार्थिनी, वसंतचा मित्रपरिवार, आणि शरद व त्याच्या सहकाऱ्यांपैकीं बहुतेक सगळे— अशांची पानसुपारीच्या वेळेस केवढी तरी दाटी झाली होती; आणि दोन्ही पक्षांकडील म्हणून एकच मोठी मेजवानी करण्यात आली त्या वेळीं देखील अगदीं लक्षांत राहण्यासारखा निवडक समाज पंक्तींत दिसला होता. वरातीच्या मिरवणुकीला फाटा देण्यांत आला होता, तथापि सुनमुखाचा समारंभ जवळ जवळ जुन्या पद्धतीनंच झाला होता. त्या वेळीं नववधूवरांना आशीर्वाद देतांना आपल्या वहिनीच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा सारख्या चाललेल्या पाहून श्यामाच्या मनांत आलं होतं, लेकीचे वडील आशीर्वाद देतांना घायला हजर नसावेत याचंच तिला फार दुःख होत असणार. लग्नाचा मुहूर्त ठरला तेव्हां तिच्या स्वतःच्या मनांत एकदां आलं होतं कीं उषाकाला म्हणावं थोडा धीर धरलास तर कदाचित् आपले वडील प्रत्यक्ष हजर असतांना— परंतु ती तसं कांहीं बोलली नव्हती. कारण आपले वडील आतां केव्हां तरी मायदेशाला परत येतीलच अशी

जरी मनांतल्या मनांत तिला खात्री वाटली होती तरी अमुक एका अवधींत ते येतीलच असं तिला कुठं सांगतां येत होतं ?

गेल्या दोन महिन्यांत तिला आपल्या वडिलांची नवीन अशी कांहींच बातमी कळली नव्हती. एकदां एका दुकानांत तिला मिळाली तेवढी हॉलीवुडचीं नियतकालिकं तिनं विकत घेऊन घरी आणली होती व आपल्या खोलीचं दार बंद करून ती काळजीपूर्वक चाळली होती. हिज हायनेस दि महाराजा ऑफ विद्यापुरम् यांच्या हॉलिवुड येथील मुक्कामाचे त्रोटक उल्लेख तिला त्यांपैकी एकदोन नियतकालिकांत वाचायला मिळाले होते. परंतु महाराज व त्यांच्याबरोबरची मंडळी हॉलिवुड सोडून हिंदुस्थाना-कडे केव्हां निघणार याबद्दलची निश्चित बातमी त्यांत सापडली नव्हती...

तिला स्वतःलाहि उषाक्काच्या एकंदर लग्नसमारंभांत आपल्या वडिलांची किती तरी वेळां आठवण झाली होती. तिला आनंद-रावांच्याविषयी कळलेली सारी माहिती ज्यांना तिनं सांगितली होती अशा दोनच व्यक्ती लग्नासाठी जमलेल्या त्या समाजांत होत्या. तिचे सिनूकाका आणि शरद. त्या दोघांच्या नजरेला तिची नजर सहज मिळावी आणि परस्परांच्या मनांत आलेले आनंदरावां-विषयीचे विचार परस्परांनी ओळखावे असं समारंभाच्या त्या दोन दिवसांत कितीदां तरी झालं होतं....

उषाक्कानं आणि वसंतनं सिनूकाकांना नमस्कार केला तेव्हां त्यांचाहि कंठ दाटून आला होता, व त्यांनींहि आपल्या वहिनी-प्रमाणेच अश्रु पुसलेले तिला दिसले होते. ती सिनूकाकांना हलकेंच म्हणाली होती,

“मघांशी वहिनीला रडूं आलं तेव्हां मला वाटलं होतं बायकांचा तो स्वभावच. पण काका तुम्हीसुद्धां—”

ते तिला म्हणाले होते, “बायका अन् पुरुष हा भेद या बाबतीत करणं चुकीचं आहे. वय मोठं झालं, संसारांतले टक्के-टोणपे खाऊन अनुभव आला, कीं अंतःकरण नरम होतं, अन् अशा प्रसंगी ते विरघळल्यावांचून राहत नाहीं.”

श्यामा म्हणाली होती, “पण काका, आतां उषाकासारखी वाढलेली मुलगी सासरीं जायची म्हणजे कांहीं पूर्वीच्या लहान मुलीसारखी नव्हे. मग तिला आशीर्वाद देतांना वडीलधाऱ्या माणसांना इतकं दुःख व्हावं ?

“अग दुःख होतं तें मुलगी सासरीं चालली म्हणून नव्हे. आजपर्यंतचे ऋणानुबंध मनांत येतात, आणि ते आतां संपले, निदान त्यांचं स्वरूप आतां बदललं अशा विचारानं साहजिकच फार वाईट वाटतं. शिवाय वहिनींना कोणत्या विचाराचं विशेष दुःख आतां होत असेल हें मीं तुला सांगायला का पाहिजे ? खरं म्हणशील तर मला देखील आनंदरावाची आठवण पुनः पुन्हा होते, अन् वाटतं—आतां तुझ्या लक्षापर्यंत मात्र तुझे वडील घरीं येतील...”

शरद् दूर एका बाजूला कोणाशीं तरी बोलत उभा होता तिकडे सिनूकाकांनीं अर्थपूर्ण दृष्टि टाकली, व मग त्यांची नजर आपल्या-कडे वळेल तेव्हां आपण काय बोलायचं असं मनांत येतांच श्यामा कांहीं तरी निमित्त करून त्यांच्याजवळून दूर झाली होती.

अशा प्रकारें लहान मोठ्या सुखाच्या प्रसंगांनीं भरलेले ते सात आठ दिवस केव्हां निघून गेले ते श्यामाला कळलं देखील नाहीं.

समारंभ आटोपल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं पाहुणे मंडळींपैकी एकेक निरोप घेऊं लागली तेव्हां घरांत आठ दिवस उडालेल्या गर्दीला ओहोटी लागल्यासारखें तिला वाटलं. प्रथम मुंबईची सारी मंडळी निघून गेली होती. तिनं आपल्याबरोबर मुंबईस यावं म्हणून अशोकनं तिला फार आग्रह केला होता. परंतु ती त्याला म्हणाली, “वहिनी व काका इतक्या दिवसांनीं भेटायला आलीं असतांना तीं इथें आहेत तंवर मी कशी येऊं ? तीं गेलीं कीं मी येईन.” “बघ हं; नाहीं तर मागच्यासारखंच खुशाल कळवशील कीं मला सवड नाहीं. मी ऐकणार नाहीं आतां.” असं तिला बजावून अशोकनं तिचा निरोप घेतला होता. नंतर तीन दिवसांनीं वहिनी व सिनूकाका इत्यादि चांदणीची सगळी मंडळी तिकडे रवाना झाली होती. लग्नानंतर आठ दहा दिवस वेंगुल्यांकडे प्रवासास जाण्याचा बेत वसंतनं व उषाकानं बरेच दिवसांपूर्वीपासून केला होता, त्या-प्रमाणें तीं दोघांहि नंतर निघून गेलीं होती. श्यामा आपल्या बहिणीला चेष्टेनं म्हणाली होती,

“अग येतेस का म्हणून नुसतं मला विचारायचं तरी होतंस ? तूं विचारलं असतंस तरी मीं कांहीं हो म्हटलं नसतं, पण—”

“इश; मग चल कीं !” उषाका हसून म्हणाली होती, “मला वाटलं तुला कुठला वेळ असायला ? तुझी प्रतिज्ञा कचेरी, तुझी कामं—”

“कामांचं काय एवढं मोठं ? तूं जर अगदीं आग्रहच केला असतास कीं सारीं कामं सोडून तूं आलंच पाहिजेस तर मीं केला असता विचार—”

“मग अजून चल. खरंच चल.”

“ आतां बोलावण्यांत काय अर्थ आहे ? ” ‘भूदसे गयी वो हौदसे नही आती.’ जा, तुम्ही दोघंच जा. अन् परत आल्यावर सांगा आम्हांला काय काय मजा केलीत ती.”

वसंत व उषाका गेल्यानंतर दोन दिवसांनीं मुंबईस जाण्याचा बेत श्यामानं केला, व नेहमीप्रमाणे दुपारीं प्रतिज्ञा कचेरींत गेल्यावर तिनं तो शरदजवळ बोलून दाखविला. तो म्हणाला,

“ एकदमसा बेत केला मुंबईस जाण्याचा ? ”

“ एकदम कुठला ? अशोकचा किती दिवस तरी आग्रह चाललेला आहे, अन् मी त्याला दर वेळेस म्हणतें आहे पुढें केव्हां तरी येईन.”

“ परत केव्हां येणार ? ” त्यानं विचारलं.

“ परत होय ? पाहूं या. लौकर यायला पाहिजे काय ? ”

शरदनं तिच्याकडे क्षणभर पाहिलं व मग पेन्सिलीच्या टोकानं आपल्या डाव्या अंगठ्यावर एखादं अक्षर गिरविल्यासारखं करीत म्हटलं, “ हं. तुम्ही हलके हलके इथलं इतकं काम पाहायला लागला आहांत कीं तुम्ही बरेच दिवस दूर राहिलात तर अवघड वाटेला आम्हांला. अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे कीं तिकडे राहावंसं वाटत असलं तरी तुम्ही इकडे यायला हवं.”

श्यामा हसली व म्हणाली, “ शक्य तों लवकरच येईन मी. पण अशोक लवकर सोडणार नाही, अन् त्याचा आग्रह मोडायचं जिवार येईल माझ्या.”

तिनं हे शेवटचे शब्द मुद्दामच खवचटपणानं उच्चारले होते. त्यांचा परिणाम त्याच्या चर्येवर दिसतो का म्हणून तिनं त्याच्याकडे निरखून पाहिलं. तसा कांहींच परिणाम तिला दिसला नाही.

ती मनाशीं म्हणाली, 'माझाच हिशेब चुकीचा होता. चार दोन शब्दांनीं मत्सर वाटूं देणाऱ्या सामान्य माणसाप्रमाणें शरद् नाहीं हें मला कळायला हवें होतें.' तिच्या मनांत ही कल्पना ज्या क्षणीं आली त्या क्षणीं त्यानं तिच्याकडे प्रसन्न मुद्रें पाहून म्हटलं,

“अशोक तुम्हांला दहा पंधरा दिवस तरी सोडतीलसं मला नाहीं वाटत. ते मला म्हणाले कीं तुमचीं दोन तीन चित्रं तयार करणार आहेत ते. तुम्हीं आणि त्यांनीं मिळून या बाबतींत सहकारी धंदा करायचं ठरवलं आहे म्हणे ?”

तो प्रश्न ऐकतांच झ्यामा म्हणाली, “काय बाई तरी अशोक ? हें कशाला त्यानं तुम्हांला सांगितलं ?”

जणू तिच्या त्या उद्गारांतल्या गर्भित निंदेचं निरसन करण्यासाठीं शरद् म्हणाला, “अशोक फार चांगले आहेत. त्यांचा माझा सहवास थोड्या तासांचाच झाला, पण तेवढ्यांत मला ते फार आवडले.

“होय, तुमचीं आणि त्यांचीं मतं फार जुळण्यासारखीं आहेत खरीं.” ती म्हणाली अन् मग तिच्या मनांत काय आलं कुणास ठाऊक, तिनें विचारलं, “आमचे प्रभाकर कसे वाटले तुम्हांला ? त्यांची तुमची ओळख करून दिलीन् कीं नाहीं अशोकनं ?”

“दिलीं तर !”

“मग ?”

“ते काय बडे काँग्रेसवाले आहेत. त्यांचा आमचा मोठा वाद झाला एकदां परवांच्या त्यांच्या इथल्या मुक्कामांत.”

“होय ? मला सांगितलं नाहीं तें कुठें ?”

शरद् हसला व म्हणाला, “सांगायचं केव्हां ? तुम्ही इतक्या धांदलींत होता कीं लग्न उषाकाचं आहे कीं—

“चला ! इतकी मी घांदलीत होतें काय ?” श्यामा मान वेळावून म्हणाली, “बरं तें जाऊं द्या. काय वाद झाला सांगा.”

“वाद असा निघाला कीं मी स्वतः काँग्रेसमन आहे. म्हणजे काँग्रेसची चार आणे वर्गणी भरणारा आहे. आणि असं असून मी स्वतः तर कायद्याचं उलंघन होणार नाही अशा बेतानं शस्त्र धारण करतोच, परंतु कुणाहि काँग्रेसवाल्यानं धारण करावं अशा मताचा मी आहे. मी त्यांना म्हटलं, माझ्या ‘प्रातिज्ञे’मधून शस्त्रधारणाचा प्रचार मी करणार आहे. तेव्हां ते म्हणाले काँग्रेसच्या भूमिकेशीं हें विसंगत आहे अन् मग त्यावरून पुष्कळ वाद झाला.”

श्यामा म्हणाली, “प्रभाकर गांधींचे अगदीं कट्टे चेले आहेत. त्यांना कसचीं तुमचीं मतं पटणार ? बाकी मतं पटण्याची गोष्ट सोडली तर प्रभाकर मोठे गोड गृहस्थ आहेत असं नाही तुम्हांला वाटलं ?”

शरदंनं हसून फक्त मान हालविली.

त्याची उत्तर देण्याची ती गमतीदार तऱ्हा आतांशा तिच्या फार लक्षांत येऊं लागली होती. नुसती नजरेला नजर लावून तो हसला कीं त्याच्याकडे आपणाहि पाहत राहवं असं तिला वाटे. आतांहि तिला तसंच वाटलं, व तिच्या मनांत आलं, थोड्याच दिवसांपूर्वी प्रभाकर आपल्यावर अनुरक्त होता, व कांहीं गोष्टी आपल्या मनासारख्या घडल्या असत्या तर आपण त्याच्या म्हणण्याला रुकार देऊन आतां स्वतंत्रहि राहिलों नसतो, याची किंचित् तरी शंका शरदला असेल काय ?...प्रभाकराची मागणी तिनं मान्य केली असती तर ती आज या क्षणीं शरदशीं अशी बोलत बसली असती काय ?...किंबहुना तिची व शरदची भेट

तरी झाली असती काय?...मानवी जीविताचे प्रवाह किती चमत्कारिक रीतीनं वाहत असतात !...

तोहि आपल्या मनाशीं कसल्या तरी आठवणी काढीत असावा. कारण त्यानं एकदम म्हटलं,

“ तुमचे सिनूकाका मला फार आवडले.”

तिनं नजर वर केली व हसून विचारलं, “ होय ? ”

“ हो; जुन्या सरदारी थाटाची आठवण करून देणारा त्यांचा तो पोशाख, ती करारी पण प्रेमळ मुद्रा, अन् तें बोलणं, यामुळें एक नमुनेदार माणूस आपण पाहतों आहोंत असं वाटे मला सारखं त्यांच्याविषयी. आतां केव्हां येणार आहेत पुन्हा ते इकडे ? ”

कांहीं न बोलतां नुसतं हसून उत्तर देण्याच्या त्याच्या तऱ्हेची नकळ करावीसं तिला वाटलं.

कारण सिनूकाकांना जेव्हां तिनं स्वतः ‘काका आतां पुन्हा केव्हां येणार ?’ असा प्रश्न केला होता तेव्हां त्यांनीं जें उत्तर दिलं होतं तें शरदला सांगण्यासारखं थोडंच होतं ?

ती फक्त म्हणाली, “ काकांचं काय, तुम्ही बोलवाल तेव्हां ते येतील.”

या तिच्या उत्तरांतला खोल अभिप्राय अर्थातच त्याच्या लक्षांत आला नाही; व शिवाय त्याच वेळीं बापू एक लहट्ट पुस्तक घेऊन आंत आला त्यामुळें तिच्याशीं पुढें बोलण्याऐवजीं, “ आणलंस काय ? शाबास ! ” असं त्याला म्हणून शरदनं तें पुस्तक हातीं घेतलं. तें उघडीत तो श्यामाला म्हणाला,

“ कायद्याचा अभ्यास करणार आहे थोडासा.”

“ म्हणजे काय ? ” तिनं विचारलं.

“शस्त्र धारण कारणं अगर वापरणं गुन्ह्याच्या सदराखालीं केव्हां केव्हां येतं तें नीट समजून घेणार आहे मी.”

‘Bearing an arm is not an offence when’ असं अर्धवट स्वतःशीं पण जरा मोठ्याने पुटपुटत तो त्या पुस्तकांतल्या एका पानावरचा मजकूर अगदीं लक्ष देऊन वाचल्याप्रमाणें वाचूं लागला.

त्यानें नजर खालीं केली असल्यामुळे त्याच्या रुंद कपाळाचा थोडासाच भाग व केसांची ठेवण तिला दिसत होती. त्याकडे पाहतां पाहतां श्यामाच्या मनांत आलं, शस्त्रधारणाच्या हक्काबद्दल लिहिण्यांत व प्रचार करण्यांत शरदनें जरा जपूनच बोलायला अगर लिहायला नको काय ? तें करतांना त्यानें स्वतःवर एखादं संकट ओढवून घेतलं म्हणजे ? त्याबद्दल त्याला हळूच सूचना देणं हें तिचं कर्तव्य नव्हतं काय ? तशी सूचना तिनें केली तर त्याच्या दृष्टीनें ती भित्री ठरेल काय ? ... आतां जरी नाही तरी मुंबईस गेल्यावर तिच्याकडून त्याला पत्र लिहितांना याबद्दल आपण कांहीं तरी लिहिलं पाहिजे असा तिनें मनाशीं निश्चय केला.

तितक्यांत पुस्तक दूर करून शरद बापूकडे बघून म्हणाला, “ह्या उद्यां मुंबईला जाताहेत.”

“होय ?” बापू म्हणाला, “तुम्ही परवानगी घेतल्यावांचूनच ?”

“अरे परवानगी दिली नाही तरी त्या जाणारच, तेव्हां ‘बरं आहे जा’ असं म्हणून आपला आच आपण राखून घ्यावा हें चांगलं नाही का ?”

तो हसला व बापूहि हसला.

श्यामा चटकन् म्हणाली, “वा वा, असं नाही हें. तुम्ही नको म्हणाल, तर मी नाही जाणार, बघा अजून.”

शरद् म्हणाला, “नको नको. जाच तुम्ही. शक्य तितक्या लवकर या म्हणजे झालं.”

हैं कांहीं त्यानं तिला सांगायला नको होतं.

मुंबईस गेल्यानंतर दोन दिवसांनीच ती अशोकला म्हणाली, “मला फार दिवस इथं राहतां येणार नाहीं हैं तुझ्या लक्षांत आहे ना ?”

अशोक म्हणाला, “या मुक्कामांत मी पाहतों आहे तूं पूर्वीची राहिली नाहीस. आख्या दिवसापासून परत जाण्याची भाषा चालली आहे तुझी. अशी कशानं बदललीस ?”

ती म्हणाली, “शीः बदललीय कसली ? परंतु आपल्या अंगावर कांहीं तरी कामाची जबाबदारी आहे अशी जाणीव असली म्हणजे साहजिकच नाही का मनांत येत की फार दिवस केवळ चैनीसाठी दूर राहणं चांगलं नाही.”

“दूर अन् जवळ हे शब्द तुझ्या बोलण्यांत पूर्वी येत नसत.”

असं म्हणतांना तो हसला, पण त्यानं तिच्याकडे पाहिलं नाही. जशावर रंग घेऊन हात लांबवून तसाच धरून ती रंगछटा मळी कोठें टाकावी याचा अदमास तो घेऊं लागला. तिचं हैं नवं चित्र तयार करतांना तो विशेष रंगून गेला होता. जेव्हां जेव्हां तिच्या चर्येतील एखादा सूक्ष्म भाव पकडायसाठी तो तिच्याकडे कांहीं वेळ नजर लावी, अन् मग कॅन्व्हसकडे वळे तेव्हां तेव्हां तो म्हणे, “हैं चित्र माझ्या मनाजोगं होणार अगदीं. खरा दर्दी

मी मागेन तेवढे पैसे ओवाळून टाकील यावरून. त्यांतले अर्धे अर्थातच तुझे.”

ती हसून म्हणे, “ सारे तूंच घे. मला नकोत.”

“ अग पैसे कधी नको म्हणू नयेत.”

“ पण मला करायचे आहेत काय ? ”

“ करायचे नसले तरी घ्यावे अन् जवळ ठेवावे. शस्त्र करायचं काय असं वाटण्याइतकी सुरक्षितता ब्रिटिश अमदानीत असली तरी तें जवळ ठेवण्याच्या आपल्या हक्काचा विसर पडू देऊं नये, असं शरद् म्हणतात ना ? माझ्या मते पैशाचं हि तसंच आहे. पैसा म्हणजे तरी शस्त्रासारखी एक शक्तिच की ! ”

“ तू मोठा पंडित व्हायला लागला आहेस, अशोक ! ” श्यामा म्हणे.

तिच्या त्या शब्दांत वरवर उपहास दिसला तरी कौतुकाचाच भाग अधिक असे. तो अशोकच्या ध्यानांत येई, व मग तिच्याकडे एकदां Thank you अशा अर्थाचा कटाक्ष टाकून तो मोठ्या उल्हासानं हसत हसत आपल्या कामाकडे वळे.

ती आणि अशोक सिनेमाला म्हणून निघालीं होती खरी, परंतु वाटभर अशोक तिच्याशी बोलत होता ‘प्रतिज्ञे’च्या ताज्या अंकांतल्या शरद्च्या अग्रलेखाबद्दल. त्याला तो अग्रलेख फारच आवडला होता. दुपारीं तर त्यानं गड्याला मुद्दाम पाठवून आठ दहा अंक विकत आणवले होते. तिनं त्याबद्दल त्याला विचारलं तेव्हां तो म्हणाला होता, “ माझ्या स्नेहीमंडळींत वाटणार आहे

मी हा अंक.” जेवणाच्या वेळी त्यानं त्या अग्रलेखाबद्दलच बोलणं काढलं होतं; आणि त्याचे वडील जेव्हां त्याला प्रतिपादू लागले तेव्हां तो म्हणाला होता,

“यांतला हा भाग मी तुम्हांला वाचून दाखवितो तो ऐका, आणि मग सांगा शरदचं म्हणणं कुठं चूक आहे तें.”

आणि त्यानं वाचायला प्रारंभ केला होता,

“... काँग्रेसचें अहिंसेचें ब्रीद ज्याला पाळायचें आहे त्यानें देखील शस्त्र धारण कां करूं नये, आणि शस्त्र चालविण्याची विद्या अवगत कां करून घेऊं नये या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर देतां येईल असें आम्हांस वाटत नाही. हिंदुस्थान देशांतील लोकांना राणी सरकारनें निःशस्त्र करून टाकलें हे त्यांवर त्या सरकारनें मोठे उपकार केले असें अहिंसेचे जे अगदीं कट्टे पुरस्कर्ते असतील ते देखील म्हणणार नाहीत. महात्मा गांधींच्याकडे अखिल भारताचें धुरीणत्व गेल्यापासून राष्ट्रीय राजकारणाचा गाडा अहिंसेच्या मार्गानें हाकण्यांत आलेला आहे, व त्यामुळे राष्ट्राचें हित झालेलें आहे याबद्दल वाद नाही. परंतु ज्या देशाला सहस्रावधि वर्षांची पराक्रमांची परंपरा आहे, अशा देशांतील पस्तीस कोटी लोक कायद्यानें निःशस्त्र केले गेलेले असावेत, व त्या सक्तीच्या शस्त्रसंन्यासांत त्यांनीं संतोष मानावा हें दृश्य कुणालाहि अत्यंत विषादकारक व अपमानास्पद वाटण्यासारखें आहे ! या दृश्याचें गुणवर्णनच आम्ही करीत राहणार काय ? शस्त्रधारण म्हणजे हिंसावृत्ति असें समीकरण आम्ही वेडेपणानें किती दिवस गृहीत धरणार आहोंत ?

आम्ही असें विचारतो, कीं शस्त्रधारण केल्यानें अहिंसेच्या व्रताला लगेच बाध येतो ही कुठली कल्पना ? दाखला देऊन बोलावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, अहिंसेचे आचार्य

महात्मा गांधी शारीरिक बलसंवर्धनाच्या कल्पनेला जर विरोध करित नाहीत, तर शस्त्रधारणाची कल्पना तरी अहिंसेच्या व्रताशी तत्त्वतः विसंगत कां ठरावी ? ज्याच्या ठिकाणीं हिंसेची प्रवृत्ति आहे त्याचें शरीरसामर्थ्य वाढलें तर त्याच्या हातून हिंसा होण्याचा संभव वाढणार, परंतु उलट ज्यानें मनानें अहिंसेची शपथ घेतलेली आहे तो शरीरानें कितीहि बलिष्ठ झाला तरी त्याच्या हातून हिंसा घडणार नाही, असें महात्मा गांधी गृहीत घरतात व आखाडे काढण्याला व चालविण्याला परवानगी देतात. मग त्याच न्यायानें काँग्रेसच्या सभासदांनीं शस्त्रे धारण केलीं व आत्मसंरक्षणार्थ शस्त्र चालविण्याची विद्या संपादन केली तर त्यांच्या अहिंसेच्या प्रतिज्ञेला बाध कोठें येतो ?

शस्त्र धारण करण्यांत हेतु इतकाच असतो कीं, केवळ शरीर-बलानें जें साधत नाही तें साधण्याची तयारी करावी. नुसता हात फार तर किती पोंचेल ? परंतु हातांत शस्त्र असेल तर हाताचा पल्ला दसपट वाढेल ! अर्थात् अशा प्रकारें सामर्थ्याची श्लेष वाढली तर केवळ तेवढ्यामुळें अहिंसेच्या तत्त्वाविरुद्ध आचरण घडलें असें कसें म्हणतां येईल ? आपल्या अंगच्या सामर्थ्यावर संयम चालविणें हा अहिंसेच्या तत्त्वाचा गाभा. ज्याच्या ठिकाणीं असा संयम नसेल तो शरीरबलानेंहि हिंसेचें आचरण करील असा संभव आहे; व ज्याच्या अंगीं संयमशीलता पूर्ण बाणलेली आहे त्याच्या हातीं शस्त्र असलें, आणि तें चालविण्याची विद्या त्याला माहीत असली तरी तो अहिंसाव्रत सोडणार नाही ! मग काँग्रेसच्या तत्त्वाशीं एकनिष्ठता ठेवूनहि शस्त्रधारणाचा आपला हक्क स्त्रीपुरुषांना बजावण्यास प्रत्यवाय कां असावा ? शस्त्रसज्जता हा एक मूलभूत नागरिकत्वाच्या हक्काचा भाग आहे, सायुधता ही राष्ट्राची एक

दिव्य शोभा आहे, ही जाणीव आपल्या हिंदी लोकांच्या मनांत जितकी अधिक प्रचल करतां येईल तितकी करावी हा विचार कॉंग्रेसच्या अगदी कट्ट्या अनुयायांनादेखील कां पटूं नये हें समजणें कठीण आहे !...”

इतकं वाचून झाल्यावर अशोकनं वर दृष्टि करून पाहिलं आणि म्हटलं, “मला तर हें लिहिणं फार सुसंगत आणि राष्ट्राच्या आजच्या परिस्थितींत अत्यंत आवश्यक असं वाटतं.”

त्यानं ज्या तऱ्हेनं हे शब्द उच्चारले त्यांत ‘तुम्हांला वाटत नाही का ?’ असा प्रश्न उघडच सूचित होता. तें ओळखून डॉक्टर म्हणाले,

“अशोक, तुम्ही लोक चूक करतां ती अशी की, गांधीदेखील दुर्बलांची अहिंसा मला हवी असं म्हणत नाहीत हें तुम्ही विसरतां. महात्माजी सतत असंच म्हणत आले आहेत, की सबलांची अहिंसा हीच खरी अहिंसा.”

अशोकनं श्यामाकडे अशा अभिप्रायाचा कटाक्ष टाकला की, ‘बघ आतां यांना त्यांच्याच बोलण्यांत कसं पकडतों तें’, आणि तो आपल्या वडिलांना म्हणाला,

“मग फारच चांगलं की. शस्त्रावांचूनच्या सबलतेपेक्षां सशस्त्र सबलता अधिक मोठी हें तर गांधींना कबूल करावंच लागेल. मग सर्व नागरिकांनीं शस्त्रधारणाचा आपला हक्क बजावण्याविषयीं दक्ष राहून अहिंसाव्रत आचरावं असं गांधींनीं वास्तविक म्हटलं पाहिजे, या शब्दांच्या म्हणण्यांत दोष कुठें राहिला !”

डॉक्टर क्षणभर गप्प राहिले, व तुम्हां पोरांना कसं एवढं समजत नाहीं अशा तऱ्हेची जी ठराविक चर्या वडील माणसं पुष्कळदां करतात ती करून ते म्हणाले,

“दोष नाही कसा ? शरदच्या लिहिण्यांत एक मोठा हेत्वाभास आहे.”

“शालं !” अशोक हसून म्हणाला, “पराभूत पक्षाचं हें ठरा-
विक हत्यार आहे”

“बरं बुवा आमचा पक्ष पराभूत ! तसं का म्हणेनास”
असं उद्गारून डॉक्टरकाका उठले होते. त्यांना पुरता वाद
घालायला वेळ होता कुठें ?

परंतु अशोक दिवसभर ज्याच्या त्याच्याशी तोच विषय काढून
बोलत राहिला होता.

आणि आतां सिनेमाला जातांना व परत येतांनाहि तो पुनः
पुन्हा तोच विषय काढून श्यामाजवळ शरदची स्तुति करीत होता.

श्यामाला अर्थातच ती स्तुति फार प्रिय होती. ती मधेंच त्याला
म्हणाली, “शरदना कल्पनाहि नसेल तूं त्यांचा एवढा स्तुतिपाठक
बनला आहेस याची.”

तो म्हणाला, “मी त्यांना उद्यां पत्र लिहिणार आहे. किंवा
तुंच पोंचीव माझी शाबासकी आपल्या पत्रांत. तूं लिहिणारच
असशील ना उद्यां पत्र ?”

“नाहीं बाई, मी कशाला लिहूं ?”

“आहा, जसं कांहीं खरंच. बरं मी लिहीन पत्र. मला त्यांचा
आजचा अग्रलेख इतका आवडला आहे की त्यांना समक्षच
भेटावंसं फार फार वाटतं.”

त्याच्या असल्या बोलण्यानं अतिशय आनंदित होऊनच श्यामा
रात्री घरी परत आली. तो आपल्या खोलीकडे गेला व तीहि
आपल्या खोलीकडे जाऊन कपडे बदलू लागली. तितक्यांत बालू
येऊन तिला सांगू लागला.

“तुमास्नी टेलिफोन केला होता कुनीसा.”

“होय ? कुणी रे ? आणि केव्हां ? ”

“अर्धा तास झाला असल. मी नांव इचारलं तर म्हनालं नांव नाही सांगत. पुन्हा करीन जरा येळानं मीच टेलिफोन.”

“त्यांनी आपला नंबर नाही का रे दिला ? ”

“हां दिलाय तर ? ” असं म्हणून त्यानं एक कागदाचा कपटा तिच्या हाती दिला.

त्यावर पेन्सिलीनं लिहिलेले ते त्याच्या हातचे आकडे वाचतां वाचतां श्यामानं त्याला विचारलं, “हा आकडा काय रे ? पांच की सहा, की— ? ”

“फाइव्ह फाइव्ह ” त्यानं इंग्रजीत उत्तर दिलं, “फोर, फाइव्ह, नॉट, वन, सिक्स.”

त्याच्या त्या उत्तराचं श्यामाला हसूं आलं.

ती टेलिफोनपाशी गेली व डायलवरचे आंकडे फिरवून लक्षपूर्वक ऐकूं लागली.

दुसऱ्या बाजूनं आवाज आला, “हलो ! हलो !—मी शरद् ” तिला वाटलंच होतं !

ती म्हणाली, “मी श्यामा बोलते आहे. हं. केव्हां आलांत ? ”

“आत्तांच संध्याकाळी.”

त्याच्या त्या आवाजांत इतका कांहीं निकटपणा तिला वाटला, की जणू तो खोलीतच तिच्याजवळ होता, आणि तिच्याशी बोलत होता.

बोलणं संपल्यावर त्यानं तिकडे रिसीव्हर टेलिफोन वर ठेवल्याचा जेव्हां क्लकदिशीं आवाज झाला तेव्हां श्यामाला कांहींसं चमत्कारिक वाटलं. क्षणापूर्वी तो आपल्याजवळ होता व आतां

एकदम दूर गेला असा तिला भास झाला. तो भास जरासा क्लेश-कारकच होता. तथापि शरद् मुंबईस आला असून तो आपल्याकडे उद्यां सकाळीं येणार आहे या जाणीवेचं सुख मोठं होतं. ती हसत सैपाकघराकडे जाऊं लागली तोंच अशोक आपल्या खोलीतून दिवाणखान्यांत आला. त्याला पाहतांच ती म्हणाली,

“ए, तुझी इच्छाशक्ति जोराची खरंच हं !”

तिच्या बोलण्याचा रोख न समजल्यानं त्यानं विचारलं,
“ती कशी ?”

“शरद्ची भेट व्हावी असं तुला फार वाटत होतं ना ! ते आले आहेत इथे.”

“इथे ?”

“त्यांचं काम आहे वाटतं कांहीं.”

“हं, काम आहे ! तूं सांग अन् मी ऐकतो.” असं म्हणून अशोक हसला व हातांतला टोंवेल फिरवीत न्हाणीघराकडे गेला.

श्यामानं भुवया चढवून रागानं त्याच्याकडे पाहण्याचा अभिनय केला. परंतु मनांतल्या मनांत ती फार आनंदित झाली होती. कारण तीहि आपल्या मनाची अशीच समजूत करून घेत होती कीं शरद् आला तो तिला भेटण्यासाठीच !

१८

सकाळच्या एक्स्प्रेसनं मुंबईहून निघून ती घरी येऊन दाखल झाली तों बारा वाजले. स्नान व जेवण आटपतांच ती बाहेर निघाली तेव्हां उषाका म्हणाली,

“अग प्रवासाची दगदग झाली असेल. घटकाभर पड तरी. हातावर पाणी पडल्याबरोबर इतक्या उन्हांतनं कुठें निघालीस !”

पण श्यामानं तें ऐकलं न ऐकलंसं केलं, व “जायला पाहिजे.” येवढंच म्हणून ती घराबाहेर पडली.

आपण येणार अशाबद्दलचं पत्र तिनं शरदला लिहिलं नव्हतं. प्रतिज्ञा कचेरीत अकस्मात् प्रगट होऊन त्याला चकित करण्याचा तिनं बेत केला होता. तो या क्षणीं काय करीत असेल, व आपणांस पाहतांच कोणत्या उद्गारांनीं तो आपलं स्वागत करील, याबद्दल मनाशीं तर्क करीत ती वाट चालू लागली. तिचीं पावलं सपासप पडत होती, व तिच्या तोंडावर हास्य होतं.

सकाळीं गाडीवर तिला निरोप देतांना अशोक म्हणाला होता, “पोंचल्याचं पत्र धाड असं तुला सांगतच नाहीं मी.”

“तैं कां ?” तिनं विचारलं होतं.

“पुण्यास गेल्यावर तुला आमची आठवण देखील राहणार नाही याबद्दल खात्री आहे माझी.”

“वा रे वा ! असं कसं म्हणतोस ?”

“खोटं की काय ? शरद् एक दिवस इथे आला होता तर माझ्या वांट्याला पांच मिनिटं सुद्धां आली नव्हतीस तूं, हें तूं विसरली असलीस तरी मी नाही विसरलों.”

“अन् ते पुण्यास परत गेल्यावर पंधरा दिवस तुझ्यासाठी राहिले हें मी पण विसरूं घ्यायची नाही तुला !”

“पण ते पंधरा दिवस केव्हां सरले तें मला कळलंसुद्धां नाही, अन् आतां तूं निघालीस तर वाटतंय किती थोडं राहणं झालं तुझं. आणखी रहा म्हणून आग्रह करणार होतो तुला, पण इकडे या अन् मला अशोकच्या छळांतून सोडवून घेऊन चला असं तूं शरद्ला पत्रं लिहिलं असतंस मग—” असं म्हणून तो हसला होता.

तिनं मान वेळावून उत्तर दिलं होतं,

“इश, त्यांना कशाला लिहिलं असतं ? माझी मी निघून जायला खंवीर नव्हते की काय तुझ्या छळांत सापडल्यासारखं वाटलं असतं तर !”

“मग अजून बेत बदल. रहा आणखी आठ दिवस. काढूं का सामान डब्याखाली ?” त्यानं मिस्किलपणानं विचारलं होतं.

ती हसून म्हणाली होती, “वा, आतां कसा बेत बदलतां येईल मला ? काल रात्रीं मुद्दाम पार्टी करून तूं मला जाहीर निरोप दिलास ना ?”

“अरे हो, खरंच.” अशोक डोकं खाजवल्यासारखं करून

म्हणाला होता, “ चुकलंच तें माझं. पण तुला आमची पार्टी आवडली की नाही ? ”

“ फार आवडली,” ती झटकन् म्हणाली होती.

खरंच पार्टीच्या वेळचे तिचे दोन तास अतिशय आनंदांत गेले होते.

अशोकनं त्या पार्टीची व्यवस्था ‘चर्च गेट रिक्रिमेशन’वर राहणाऱ्या आपल्या एका मित्राच्या ‘फ्लॅट’वर केली होती, व आपल्या शेलक्या वीस पंचवीस मित्रांना निमंत्रण दिलं होतं. त्यांत दोघे तिघे मुसलमान होते, दोघे ख्रिश्चन होते, तीन चार पारशी होते. त्यांची ओळख करून देण्याच्या वेळीं अशोक तिला हसून म्हणाला होता, “ आमची सगळ्यांची जात एकच— कलावंत.” त्या परिवारांत चार पांच स्त्रियाहि होत्या. त्यांतली एक पोरसबदा ज्यू होती. ती म्हणे मार्च महिन्यांत हिटलरनं ऑस्ट्रिया-वर चढाई केली तेव्हां तेथून पळून आलेली होती. तिनं तिकडे चित्रकलेंत प्रावीण्य संपादन केलं होतं, व मुंबईस आपल्या चित्रांचं छोटंसं प्रदर्शन चार पांच दिवसांपूर्वीच उघडलं होतं. त्या सर्व मंडळीच्या हास्यविनोदानं व गप्पांनीं आधुनिक पद्धतीचा तो प्रशस्त दिवाणखाना दोन तास गजबजून गेला होता. कुणी जादूचे प्रयोग करून दाखविले, कुणी गाऊन दाखविलं, अन् एकानं चार्ली चॅप्लिनसारखा वेष करून जमिनीवरच काल्पनिक तारेवरची कसरत करून दाखविली तेव्हां सर्वांची हसतां हसतां मुरकुंडी वळली होती. ऑस्ट्रियांतून आलेल्या त्या ज्यू मुलीनं एकाचा तळहात पाहून भविष्य सांगितलं तेव्हां तो चकितच झाला, अन् मग साऱ्यांनींच हात पुढें करून “ माझा पहा, माझा पहा ” म्हणत तिला गराडा घातला होता. ती स्वतः आपल्या

जागेवरच बसून राहिली होती. पण अशोकनं तिचा हात पकडून तिला उठवलं होतं व तिला त्या ज्यू मुलीपुढं नेऊन म्हटलं होतं,
“ हिचा हात बघ.”

त्या मुलीनं खवचटपणानं विचारलं होतं, “ हिच्यावर तुझं प्रेम जडलं आहे की काय ? ”

अशोक म्हणाला होता, “ फार जडलंय, पण काय करूं, ही माझी बहीण आहे.”

तें ऐकून सारेजण खो खो हसत सुटले होते.

मग त्या ज्यू मुलीनं तिचा हात हातीं घेतला होता व न्याहाळून पाहतां पाहतां ती म्हणाली होती,

“ तूं फार महत्त्वाकांक्षी आहेस. सामान्य पुरुषाचं प्रेम तुला रुचायचं नाही.”

श्यामानं फक्त हसत मान हालविली होती. तिच्या मनांत आलं होतं, बहुधा प्रत्येक मुलीला ही हेंच सांगून खुष करीत असेल.

परंतु ती ज्यू मुलगी पुढं म्हणाली होती,

“ तुझी ज्यावर फार भक्ति आहे असं एक माणूस फार दूर साता समुद्रापलीकडे होतं का इतके दिवस !... ”

होतं नव्हे, अजूनहि आहे असं म्हणायची जबरदस्त इच्छा श्यामाला झाली होती; पण ती कांहींच बोलली नव्हती. फक्त आत्यंतिक जिज्ञासेची नजर तिने त्या मुलीकडे टाकली.

ती पुढं म्हणाली, “...तें माणूस इकडच्या वाटेवर आहे आतां; तुझ्या जवळ जवळ येतं आहे...”

आपला असल्या सामुद्रिकावर विश्वास आहेसं लोकांना वाटावं अशी श्यामाची इच्छा नव्हती. तिचा मनापासून विश्वास नव्हताहि.

प्रतिज्ञा

पार्टीच्या वेळेस असल्या गोष्टी केवळ गंमत म्हणून चालतात हेहि तिला माहीत होतं.

त्यामुळे “ थॅक यू ” असं त्या ज्यू मुलीला हसत म्हणून तिनं आपला हात काढून घेतला होता, व दूर होऊन ती दुसऱ्या घोळक्याच्या हास्यविनोदांत मिसळली होती.

पण त्या मुलीनं जे सांगितलं तें तिच्या मनांत घोळत राहिलं होतं. तिला तें एखाद्या अद्भुत चमत्कारासारखं वाटलं होतं. शरद् भेटल्याबरोबर त्याला पार्टीची ही सारी हकीगत ती सांगणार होती.

अन् त्या हकीगतीप्रमाणेच गेल्या पंधरा दिवसांतल्या आणखी किती तरी इतर गोष्टी.

त्या तिच्या मनांत आतां येत होत्या, व त्यामुळेच चालतां चालतां ती स्वतःशीं हसत होती.

“ प्रतिज्ञा ” कचेरींत ती पोंचली तेव्हां पुढच्या दालनांत बापू शेवडे बसला होता; त्यानं हातांतल्या पुफांसकट हात जोडून तिला नमस्कार केला. त्याच्या नमस्कार करण्याच्या तऱ्हेतच “ कमाल केलीत ” असा अभिप्राय स्पष्ट होता.

श्यामानं हसून विचारलं, “ कां ? ”

“ कां काय ? तुमचं हें रजेवर जाणं कीं काय म्हणायचं ? आम्ही इकडे कामाखालीं जेरीला आलों आहोंत, अन् तुम्ही तिकडे मुंबईला खुशाल तीन आठवडे—”

“ असं म्हणतां होय ? ” श्यामा हसून म्हणाली, “ बरं, आतां घाल तितकं काम संभाळून तुम्हांला विसांवा देणार आहे मी. अगदीं या क्षणापासून ! ”

“ फार छान. मग घ्या तर हीं पुफं अन् तपासा. बाहेर जाऊन चहा केव्हां घेईन असं झालंय मला.”

असं म्हणून त्यानं हातांतलीं पुफं तिच्यापुढें धरलीं.

त्याच्या त्या बोलण्याचं श्यामाला फार हसूं आलं. तिनं पुफं हातीं घेतलीं, व तो खुर्चीच्या पाठीला लावलेला आपला कोट काढूं लागला तेव्हां ती म्हणाली,

“ पण...हं...?”

“ काय ? ”

पार्टिशनच्या आंतल्या बाजूकडे बोटानं खुणवून श्यामानं नेत्र-पल्लवी केली. आंत शरद् आहे काय असा तिचा अर्थ होता तो बापूच्या लक्षांत आला. त्यानं हिं मानेनंच सांगितलं, नाही.

“ अजून आलेच नाहीत ? ” श्यामानं विचारलं.

“ आला होता. पण बंगलोरचे एक मराठा गृहस्थ त्याच्याकडे आले होते त्यांच्याबरोबर मघांशी गेला. आमच्या ‘सावधान संघा’च्या नमुन्यावर तिकडे एक संघ स्थापन करण्याची त्या गृहस्थांची इच्छा आहे. असा गृहस्थ भेटल्यावर शरद्ची त्याची दोस्ती व्हायला काय अवकाश ? राममंदिराच्या चळवळीचा वृत्तान्त त्या गृहस्थानं वर्तमानपत्रांत वाचला होता. त्याबद्दल तो विचारूं लागला तेव्हां शरद् म्हणाला, चला, तुम्हांला मंदिरच दाखवतो, अन् त्यांना घेऊन गेला. जातांना उद्यांच्या अंकांतल्या अग्र-लेखाचीं हीं पुफं तपासायसाठीं दिलीन् माझ्याजवळ. तीं तपाशीत होतों इतक्यांत तुम्ही आलांत ! आतां तीं तपासा तुम्ही ! ”

“ बरं बरं. आपण सावकाश चहा पिऊन या.”

ती हसली, व पार्टिशनच्या आंत जायसाठीं वळली.

बाहेर पडतां पडतां बापू म्हणाला,

“शस्त्रधारणाच्या प्रश्नावद्दलचे मागचे दोन अग्रलेख कसे वाटले तुम्हांला ?”

“अति सुंदर ! तुम्हांला ?”

“इतकं सुंदर आमच्या शरद्वनंच लिहावं येवढंच म्हणतों. शरद्वचा हा अखेरचा लेख तर अगदी अप्रतिम झाला आहे.”

“होय ?”

“पाहा.” असं म्हणून बापू गेला.

श्यामा आंतल्या भागांत गेली, व एका खुर्चीवर बसली.

तिनं इकडे तिकडे पाहिलं.

शरद्वान्चून ती जागा अगदी ओकीओकी वाटली तिला. त्याच्या रिकाम्या खुर्चीकडे पाहत ती मनार्शी म्हणाली, ‘आम्हीं इतक्या ह्यानं यावं, अन् तुम्हीं नसावं काय ? बऽऽऽ !’

अंतःकरणांत एकदम जडपणा आल्यासारखं तिला झालं.

हा अनुभव तिला नवा होता. त्यांत एक सूक्ष्म चमत्कारिक सौख्यहि होतं !

ती कांहीं वेळ टेबलावर दोन्ही कोपरं टेकून तशीच बसली !

पण मग भानावर येऊन तिनं शरद्वच्या अग्रलेखाचीं पुंफं वाचण्यास प्रारंभ केला.

पहिले दोन परिच्छेद वाचतांना मुद्रणदोष दुरुस्त करण्याचं अवधान तिनं राखलं. पण नंतर शरद्वच्या प्रतिपादनाकडेच तिचं चित्त इतकं वेधलं गेलं कीं तिच्या हातांतला टाक हातांत तसाच राहिला व ती पुढे पुढे वाचीत गेली.

शरद्वनं लिहिलं होतं,

“...कांहीं माणसें असं म्हणतांना आम्हांला आढळली आहेत, कीं आजघटकेला निःशस्त्र प्रतिकारानेंच झगडून राजकीय

स्वातंत्र्य मिळविण्याची प्रतिज्ञा राष्ट्राने केली आहे ना ! सशस्त्र युद्ध करून क्रांति घडवून आणण्याचा कार्यक्रम अशक्य, अव्यवहार्य व अनिष्ट म्हणून आपण दूरच ठेविला आहे ना ! मग आज हातांत शस्त्र धारण करण्याचे प्रयोजन काय ? आपण कायद्याने निःशस्त्र झालो असलो तरी बिघडले कोठे ! आपले स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट साधण्यासाठी आपल्याला शस्त्र वापरावयाचेच जर नाही, तर आपल्या हाती शस्त्र नाही याची खंत वाटण्याचे कारण काय ? ज्या वेळी सशस्त्र प्रतिकाराच्या मार्गाने जावयाचे ठरविणे आपणांस भाग पडेल त्या वेळी शस्त्राची भाषा बोलतां येईल, शस्त्र धारणाच्या मूलभूत हक्काबद्दल जनतेत जागृति करतां येईल, शस्त्रे वापरतां येतील ! या कल्पनांचा आज प्रचार हवा कशाला ?

परंतु ही विचारसरणी अनेक दृष्टींनी चुकीची आहे.

पहिली गोष्ट ही की आपले स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट साधण्यासाठी आपल्यास शस्त्र वापरावयाचे नाही असे आपण ठरविले—स्वेच्छेने, राजीखुषीने, तत्परतेने ठरविले, व म्हणून आपल्या हाती आज शस्त्र नाही, असे नव्हे. तर हाती शस्त्र नाही म्हणून आपण तसे ठरविले आहे ! सशस्त्र युद्ध व निःशस्त्र प्रतिकार हे दोन्ही मार्ग आपल्या-पुढे खुले होते, व आपण निःशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग अधिक चांगला ठरवून पत्करला असे नव्हे, तर एक मार्ग बंदच दिसला म्हणून आपण दुसऱ्या मार्गाने निघालो आहोत ! आणि दुर्दैव असे की त्या मार्गानेच चालण्याची सवय झाल्यामुळे शस्त्रसज्जता हा जिवंत राष्ट्रांतल्या प्रत्येक नागरिकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे या गोष्टीची आपली आठवणदेखील बुजली आहे !

दुसरी गोष्ट अशी की सशस्त्र युद्धाचा प्रसंग कधी काळी यावयाचाच असेल, तर तो येईल तेव्हां घेतां येईल हाती शस्त्र,

प्रतिज्ञा

हा कोटिक्रम भ्रामक आहे. शस्त्र म्हणजे कांहीं ताडपन्नाचा पंखा नव्हे की उकडावयास लागेल तेव्हां हातीं ध्यावा आणि हालवावा ! एखाद्या मंत्राचे शब्द वेळ येतांच मुखावाटे बाहेर पडावेत यासाठी त्यांचा जप अहर्निश करावा लागतो ! शस्त्र म्हणजे देखील एक अमोघ मंत्रच आहे. त्याची नित्य उपस्थिति असल्यावांचून संकटकाळीं तें नीट चालवितां येणार नाही ! शस्त्राचेंच कशाला, साध्या शरीरबलाचेंहि असेंच आहे. हात उगारून तडाखा लगावायची, अगर पाय उचलून ठोकर देण्याची सवय ज्याला नाही, तो काय आयत्या वेळीं त्या गोष्टी करूं शकेल ? आत्मसंरक्षणाचा क्षण प्राप्त झाल्यावर एखाद्याच्या हातीं जंबिया दिला, व त्याला खूप सांगितलें कीं हूं, चालव शस्त्र, या वेळीं तुला परवानगी आहे हिंसा करण्याची, तरी तो काय चालविणार तें शस्त्र ! जंबिया कोणत्या बाजूने धरावयाचा याचाच निश्चय त्याला आधीं मनाशीं करावा लागेल, व तेवढ्यांत संकटाला त्याच्या प्राणांचा बळी पडूनहि जाईल !...”

याप्रमाणें श्यामा वाचीत गेली.

अग्रलेखाच्या अखेर अखेरच्या भागांत युरपमध्ये पेटूं पाहणाऱ्या महायुद्धाच्या वणव्याच्या चिन्हांचं वर्णन शरदूनं मोठ्या चित्तवेधक शैलीनं केलं होतं; आणि हिंदुस्थानच्या प्रतिष्ठेच्या व सामर्थ्याच्या दृष्टीनंच नव्हे तर इंग्लंडच्याहि हिताच्या दृष्टीनं “ आमच्या हातीं शस्त्र द्या ” अशी हिंदी लोकांनीं जोराची मागणी करणं किती आवश्यक आहे व त्यासाठीं संबंद राष्ट्रभर प्रचंड चळवळ कशी करतां येईल इत्यादि गोष्टी तर शेवटच्या परिच्छेदांत अत्यंत आवेशपूर्ण शब्दांत त्यानं पुढें मांडल्या होत्या !

लेख वाचून पूर्ण झाला तरी कांहीं वेळ ती त्यांतील प्रभावी विचारसरणीच्या तंद्रीत तशीच बसून राहिली !

मग तिला आठवण झाली, कीं अरे, आपल्याला नुसतं वाचा-यचं नव्हतं, प्रुफं तपासायचीं होतीं.

तिनं हातांतला टाक दौर्तीत बुडवून घेतला, अन् ती तिसऱ्या परिच्छेदापासून पुन्हा वाचू लागली.

खालून छापखान्याचा माणूस येऊन तिच्यापुढें उभा राहिला व प्रुफं तपासलीं असलीं तर द्या म्हणाला, तेव्हां तिनं प्रुफं तपासून टेबलावर ठेवलेलीं होतीं. पण तिनं तीं दिलीं नाहींत. ती म्हणाली,

“शरदनी तीं एकदां पाहिलीं पाहिजेत असं मला वाटतं. ते येतीलच इतक्यांत.”

अग्रलेखाचा शेवटचा भाग वाजवीपेक्षां कडक झाला आहे कीं काय, व त्या लिहिण्यानं सरकारी रेषाचं संकट तर उद्भवणार नाहीं, अशी कल्पना प्रुफं वाचतांना तिच्या मनांत आली होती. तो तेवढा भाग तिनं पुन्हा तिसऱ्यांदा वाचला होता अन् तिला वाटलं होतं, आपल्या मनांत जें आलं तें शरदला सांगावं हें चांगलं. त्याच्या मतानं आपण भिऱ्या ठरलों तर?... ठरलों तरी हरकत नाहीं. पुढें खरंच कांहीं संकट निर्माण झालं तर असं वाटायला नको कीं शरदला सावध करण्याचं कर्तव्य आपण केलं नाहीं म्हणून असं झालं...

बाहेर पावलं वाजलीं.

त्याची चाहूल तिनं आतां दुरूनहि ओळखली असती.

टेबलावर पडलेलं एक वर्तमानपत्र तिनं झटकन् उचलून हातीं घेतलं, अन् तोंड लपविलं.

प्रतिज्ञा

“अरे !” तिला पाहतांच शरद् आश्चर्याने म्हणाला, “मुंबई केव्हां आली ?”

तिने वर्तमानपत्र खाली केलं. तिच्या तोंडावर साहजिकच हास्य उमटू लागलं. पण त्याच्याशी जरा खोटं भांडण करायची तिची इच्छा होती. ती आली त्या वेळी त्याने हजर असायला नको होतं काय ? म्हणून हसण्याने विलग होऊं लागलेले ओठ प्रयत्नानं दाबून “राहूं द्या ! आपल्या त्या तसल्या बघण्याने मला नका हसवू” अशा अर्थानं तिने मानेला झटका दिला.

असल्या कलहक्रीडेन शरद् निपुण नव्हता. तिच्या त्या मानेच्या झटक्याचा अन् नजरेतल्या अवखळ रोषाचा अर्थच त्याला नीटसा कळला नाही. त्याने आपल्या खुर्चीवर बसतां बसतां हसून विचारलं,

“सकाळच्या एक्सप्रेसने निघालां असाल ? कळवलं नाहीत मला येणार म्हणून ?”

“कळवायचं काय ? स्टेशनवर मला उतरवून घ्यायला या असं थोडंच लिहायचं होतं !”

अरे बापरे !...आतां शरद्च्या डोक्यांत उजेड पडला कीं भांडायची लहर आलेली आहे !...आतां कशा तऱ्हेने बोललं पाहिजे हें अजमावीत तो क्षणभर स्तब्ध राहिला.

“अन् कळवलं नाही त्याबद्दलची शिक्षा भोगलीच की. तास-भर वाट पाहत बसलं आहे इथें !” असं म्हणतांना तिने आपल्या कपाळाला आठ्ठा घातल्या होत्या.

शरद्च्या मनांत आलं, अस्सं, एकूण आपण बाहेर गेलों होतो याबद्दल ही सारी गोड धुसफुस आहे तर !...

तो एकदम मोठ्यांदा हसू लागला.

श्यामानं त्याच्याकडे नजर टाकली. आपल्या कपाळावरच्या आठ्या उलगाडं नयेत असा तिनं जोराचा प्रयत्न केला. मघांच्यासारखा मानेला झटकाहि दिला. पण मग एकदम तिचं तिलाच हसूं लोटलं.

हसणं थांबलं तेव्हां रागाचं खोटं अवसानहि संपलं होतं. आठवण झाल्यासारखं करून ती म्हणाली,

“तुमच्या अग्रलेखार्ची पुफं तपासा आधी. खाली खोळंबा झालाय. मी तपासली आहेत, पण तुम्ही एकदां पाहा. विशेषतः त्यांतला शेवटचा भाग.”

“होय ?” असं म्हणत तिनं पुढं केलेली पुफं त्यानं हातांत घेतली, व तो वाचूं लागला.

श्यामा स्वस्थ बसली. तिनं खोलीत इकडे तिकडे पाहिलं तों आतां मघांसारखी ती जागा तिला ओकीओकी वाटली नाही. आतां किती निराळी वाटत होती ती जागा ! प्रकाशानं, उल्हासानं भरल्यासारखी !

त्यानं वर पाहिलं तेव्हां त्याच्याकडे लावलेली नजर तिनं झटकन दूर केली. तरी ती थोडीशी सापडलीच. आपला संभ्रम लपविण्यासाठीं तिनं हसत विचारलं,

“वाचलंत ?”

“हं. ठीक आहे कीं. कां सांगितलंत मला वाचून पाह्यला ?”

श्यामानं आपल्या मनांतली शंका त्याला सांगितली, व म्हटलं, “मला भित्री म्हणाल तुम्ही, पण—”

“छे, भित्री कसं म्हणेन मी ?” तो चटकन् म्हणाला.

“पण आपलं वाटतं कीं उगीच कां संकट ओढवून घ्यावं ?”

“इतकं कडक लिहायलाच पाहिजे असा हा प्रश्न आहे.

प्रतिज्ञा

शक्यतो जपून लिहिलं आहे मीं. आतां त्यांतूनहि संकट निर्माण झालं तर डगमगून कसं चालेल ? नाही का ?—जाऊं देत पुढं खाली.”

तो हसला. त्याच्या वृत्तीचं कौतुक मनाशीं करीत तिनांही हसून त्याच्याकडे पाहिलं. छापखान्याचा माणूस पुन्हा पुढांसाठीं वर आला, व तीं घेऊन गेला.

“किती दिवसांनीं तुम्ही इथें आलांत ठाऊक आहे का ?” शरदनं विचारलं, “फार रमलां होतात तिकडे मुंबईस ? किती चित्रं तयार केलीं अशोकनं ?”

“पांच.”

“होय ? सगळीं विकलीं गेलीं का ?”

श्यामानं हसून मान हालवली.

“म्हणजे तुमच्या वांट्याला दोन अडीच हजार रुपये आले असतील !”

श्यामा म्हणाली, “शीः ! मी घेणार का आहे माझा वांटा अशोकपासून ? विनोदानं बोलण्यापुरतंच तें !”

“बरं आम्हांला गमती तरी सांगा कीं मुंबईच्या.”

“खूपच सांगायच्या आहेत. घरीं येतां ? आतां इथें काम नाहीच आहे. येतां ?”

“हं जाऊं या. कारण आज ऐकल्या नाहीत तुमच्या गोष्टी तर मग आणखी दहा दिवस वाट पाहावी लागेल आम्हांला.” असं म्हणत त्यानं उठून कोट चढविला.

श्यामा उठून खालीं वाकून चपला पायांत सरकवीत होती. तिनां एकदम वर पाहून विचारलं,

“म्हणजे काय ?”

“आज बंगलोरला जाणार आहे मी.”

तो हसला तरी ती हसली नाही.

“हं, मी जाऊं देतेंय !...” असं पुटपुटून तिनं मान वेळावली.

“बंगलोरचे ते पाहुणे आले आहेत ना ! त्यांचं—”

“मला कांहीं ऐकू येत नाही !” असं म्हणून श्यामानं दोन्ही कानांवर हात टेकले.

शरद् तें पाहून मोठ्यांदा हसू लागला.

बापू शेवडेकडून आलेली ती चिठी वाचून श्यामा स्तंभितच झाली. क्षणभर तिच्यांतल्या मजकुराचा अर्थच तिला कळेल !

“तारीख ५ जूनच्या ‘प्रतिज्ञे’चे अंक जप्त करून नेण्यासाठी सरकारी अंमलदार वॉरंट घेऊन आले आहेत ! शरदला तार करावी काय ? तुम्ही असाल तशा इकडे कचेरीत निघून या.”

ती वाटेनं गेली ती एखाद्या भ्रमिष्टासारखीच.

आणि ती कचेरीत पोचली व तिला बापू भेटला तेव्हां तिला कळलं की, केवळ अंकाच्या जप्तीचं संकट नव्हतं.

ता. ५ जूनच्या अंकांतील लेखाबद्दल प्रेस इमर्जन्सी पॉवर्स ॲक्टाने सरकारनं प्रतिज्ञेकडून दोन हजार रुपयांचा जामीन मागितला होता !

सरकारी अंमलदार व शिपाई निघून गेल्यावर बापू म्हणाला,

“केवढं संकट हें ! शरदजवळ तर एक पैसा सुद्धा नाही. त्यानं

प्रतिष्ठा

होता नव्हता तेवढा पैसा सावधान संघांत अन् प्रतिश्तेत घालून टाकला आहे. आतां कसं करायचं ? शरदला तार करूं या काय ? ”

“ नको. तिकडचं काम टाकून त्यांना इकडे यायला लावणं बरं नाही. नाही तरी चारच दिवस अवकाश आहे त्यांना यायला. तार गेली की चिंता केवढी वाटेल त्यांना...”

“ पण मग तो येईपर्यंत जाभिनाच्या रकमेची व्यवस्था...”

“ करूं आपण; काढूं कांहीं तरी मार्ग, आपण धीर सोडला तर शरदना आवडेल का ! ”

बापू तिच्याकडे पाहतच राहिला !

तिच्या धैर्याचं त्याला अतिशय आश्चर्य वाटलं.

आणि दुसऱ्या दिवशी ती त्याच्या घरी गेली, व दोन हजार रुपये त्याच्या हाती ठेवून म्हणाली, “ हे संभाळा. शरदना द्या. मला उद्यां सकाळी मुंबईस जायला हवं.” तेव्हां तर त्याच्या आश्चर्याला सीमाच उरली नाही.

तो हळूच म्हणाला, “ पण मला नीट सांगा तरी. शरदनं विचारलं तर—”

“ सांगतां येण्यासारखं नाही तुम्हांला. माफ करा.” येवढंच हसत म्हणून तिनं त्याचा निरोप घेतला.

ती त्याला खरंच काय सांगणार ?

अशोकला तिनं काल तार केली होती, माझे दोन हजार रुपये मला उलट तारेनं पाठव. त्याच्याकडून आज ते आले होते !

आणि आजच्या ‘टाइम्स’मधे तिनं वाचलं होतं की शुक्रवारी मुंबईस दाखल होणाऱ्या “रुझवेस्ट” बोटीवरच्या बऱ्या उतारुंत महाराजा ऑफ विद्यापुरम् होते. ते वाचल्याबरोबर तिनं मुंबईस जाण्याचा निश्चय केला होता.

ती मुंबईस पोंचली त्याच्या तिसरे दिवशी रात्री जेवण झाल्यावर ती आपल्या खोलीत गेली न गेली तोंच अशोक धावत आला, व तिला म्हणाला,

“तुझा टेलिफोन आहे; पुण्याचा.”

“छे !” असा उद्गार काढून ती धावली.

टेलिफोन उचलून ती म्हणाली,

“मी श्यामा बोलत आहे.”

“मी शरद !”

“बंगलोरहून केव्हां आलांत ?”

“आजच ! तू मुंबईस कां गेलीस ?”

“महत्त्वाचं काम आहे, परत आल्यावर सांगेन तुम्हांला. फार आनंद होईल !”

“अन् श्यामा—”

तिची छाती धडधडू लागली. त्यानं तिला नांव घेऊन अशी हाक प्रथमच मारली होती !...

“श्यामा !”

“काय ?”

“हैं तू काय केलंस ?”

“काय केलं ?”

“दोन हजार रुपये काय म्हणून—”

“कां ? ते ध्यायला संकोच वाटतो होय ? किती वेडेपणा ! माझे म्हणजे तुमचेच कीं ! मी तुमची नाही कां !...”

“होय...तू...माझीच !...”

जे शब्द ऐकण्यासाठी तिचा जीव उत्कंठ व आतुर होता ते ऐकल्याबरोबर श्यामानं डोळे मिटले. ती स्वतःशी पुटपुटली—

“तू...माझीच...”

१९

ती आगबोटीच्या 'डेक'वर कठड्याला रेलून उभी होती. वाऱ्याच्या झोताने उडणारे केस ती सावरीत नव्हती, किंवा बोटीच्या अंगावर घडकणाऱ्या लाटा संतप्त नागांच्या फण्यांप्रमाणे आपलं मस्तक शक्य तेवढं उभारून मग खाली कोसळतां कोसळतां फुटकारल्यासारखं करून पाण्याचे जे फवारे फेकीत ते तोंडावर पडले तरी ती ते पुशीत नव्हती...

“ सारं अंग भिजवून घ्यायचंय वाटतं तुला ! पुरे झालं इथं उभं राहणं. चल, केबिनमध्ये जाऊं....”

तिनं मानेनं नको म्हटलं. तो इतका सुद्धां दूर नसावा असं तिला वाटलं. त्याच्या कमरेभोंवती हात टाकून त्याला जवळ ओढण्याचा विचार मनाशी करीत तिनं हसत त्याच्याकडे पाहिलं. पण — काय आश्चर्य ! तो एकदम तेथून नाहीसा झाला ! तिनं बावरून इकडे तिकडे बघितलं तेव्हां दूर अंतरावर त्याची पाठमोरी आकृति तिला दिसली.

तिनं ओरडून विचारलं, “ शरद् ! शरद् ! कुठे निघालास ? ”

त्यानं वळून म्हटलं, “ आनंदराव कुठें दिसत नाहीत, त्यांना शोधून आणतों,” अन् तो दिसेनासा झाला !

तिनं उजव्या हाताला पाहिलं तों तिचे वडील मघांपासून उभे होते तसेच उभे असलेले तिला दिसले !

मग त्यांना शोधून आणायला कुठें गेला हा शरद् !... ”

“ शरद् ! ” अशी तिनं हाक मारली, अन् तिनं पुढें पाऊल टाकलं.

तितक्यांत विलक्षण गार खारट वाऱ्याचा झोत तिच्या अंगावरून गेला, लाटेच्या पाण्याची चूळ तोंडावर आपटली, अन् आगबोटीला भला मोठा हेलकावा बसून ती खाली पडली...

तिला वाटलं डेकवर आपण गरंगळत जाणार ! ती ओरडली. पण आपला आवाज आपल्यालाच कसा ऐकू येईना याचं तिला विलक्षण आश्चर्य वाटलं. तिनं पुन्हा ओरडून पाहिलं—

त्याच क्षणी ती जागी झाली. तिनं एकदां साशंक दृष्टीनं इकडे तिकडे पाहिलं. पण मग तिची खात्री झाली की आपण आपल्या अंथरुणावर आहोंत.

आगबोटीचं ‘डेक’, आपले वडील, शरद्—हें सारं स्वप्नच होतं तर !

मात्र स्वप्नांतल्या त्या गार वाऱ्याचा, अन् अंगावर येणाऱ्या पाण्याच्या फवाऱ्याचा प्रत्यक्षाशी थोडा संबंध होता !

कारण बाहेर पाऊस धो धो पडत होता, अन् वाऱ्याचे वाकडे तिकडे गार झोत घोंगावत खिडकीतून आंत शिरतांना पाऊस-पाण्याचे तुषार बरोबर आणून तिच्या अंगावर फेकीत होते.

काल निजण्यापूर्वी श्यामानं खिडकीतून बाहेर पाहिलं तेव्हां आभाळ ढगांनी खचलेलं तिला दिसलं होतं. बारा अगदी

पडलेला होता. दूर अंतरावरच्या समुद्रतीरावरच्या नारळींचे छपके-बाज माथे अगदी निश्चल दिसले होते. सारी हवा उबल्यासारखी झाली होती. एखादं हिंस्र श्वापद पुढच्या पायांत तोंड लपविलेलं च ठेवून गुरगुरावं तद्वत् मधूनच मेघगर्जना होत होती, ती इतकी अस्पष्ट की तिची दिशाहि घड कळत नव्हती. पण बरसात सुरू मात्र झाली नव्हती.

ती पहाटे केव्हां तरी सुरू झाली असली पाहिजे. अन् आतां तर तिला पावसाळ्यांतल्या पहिल्या वादळी वृष्टीचं स्वरूप आलं होतं. मृगनक्षत्राचे दहा दिवस जवळ जवळ कोरडे गेले होते. अन् जणू त्या चुकीची भरपाई करण्यासाठीच पर्जन्य धाडधाड कोसळत होता. दिशा धुंद झाल्यामुळे खोलीत घड प्रकाशहि दिसत नव्हता. पण उजाडलं होतं खास. कारण अशोकची आई बालूला ओरडून सांगत होती “परटाकडून कपडे आणायचं लक्षांत आहे ना तुझ्या ! आठ वाजायच्या आंत—”

श्यामा मग अंथरुणांत रेंगाळली नाही.

तावदान ओढून बंद करण्यासाठी ती खिडकीजवळ गेली. बाहेर संततधार लागली होती. वर आभाळांत निळ्या रंगाची बोटभर देखील फट दिसत नव्हती, किंवा रेखीव ढगही दिसत नव्हता. सारंच आकाश मेघरूप झाल्यामुळे गडद धुरकट रंगाखेरीज वर कांहींच उरलं नव्हतं, अन् पृथ्वीवरच्या सबंद नभोवितानाला गळती लागल्याप्रमाणे झालं होतं. समुद्राकडच्या नारळींच्या आकृती जलधारांच्या पडद्याआडून काळ्या छयांसारख्या भासत होत्या. अलीकडच्या रुंद डांबरी रस्त्याचं काळंभोर अंग स्वच्छ धुऊन निघालं होतं. रहदारी अगदी थंड पडली होती.

श्यामाला तें दृश्य आवडलं नाही.

तिला हा दिवस असा उजाडायला नको होता; जिकडे तिकडे सूर्यप्रकाश भरलेला आहे, पक्ष्यांची किलबिल चालली आहे, माणसं घावतपळत आहेत, रस्ते गजबजले आहेत, असा आजचा दिवस तिला असायला हवा होता.

कारण आज तिचे वडील तिला भेटणार होते !

दहा बारा तासांचाच काय तो अवधि मधे उरला होता. तेवढा सरला की अठरा वर्षांची ताटातूट संपणार होती, आपल्या वडिलांचं प्रत्यक्ष दर्शन ती घेणार होती, ज्या भेटीच्या क्षणाची तिनं उत्कंठेन प्रतीक्षा केली होती, तो विलक्षण हर्षाचा क्षण येणार होता !

त्या भेटीबद्दल तिच्या मनांत आतां किंचित्हि शंका उरली नव्हती.

अशोकनं तिला कल्पनेपलीकडे साहाय्य केलं होतं.

शुक्रवार ता. १७ जूनला मुंबई बंदरांत दाखल होणाऱ्या 'रुझवेल्ट' बोटानं येणाऱ्या उतारुंत महाराजा ऑफ विद्यापुरम् आहेत ही बातमी 'टाइम्स' मधे वाचल्याबरोबर ती पुण्याहून निघाली होती ती सर्वस्वी उतावळेपणानं. महाराजा ऑफ विद्यापुरम् येताहेत, व त्यांच्याबरोबर आपले वडील असण्याचा फार संभव आहे, तेव्हां आपण आतां मुंबई गाठली पाहिजे येवढीच तिची कल्पना होती, अन् त्या कल्पनेच्या भरांत ती मुंबईस निघाली होती.

परंतु मुंबईच्या गाडींत बसल्यावर, अन् तिचं मन जरा स्वस्थ झाल्यावर तिला वाटू लागलं, आपले वडील महाराजांबरोबर येत

आहेत हें जरी गृहीत धरलं तरी आपल्याला त्यांची गाठ कशी घेतां येणार ? आपण काय सरळ बंदरावर जाऊन “मला विद्या-पुरम्च्या महाराजांना भेटायचं आहे” असं म्हणणार आहोंत ? (इंग्लंड-अमेरिकेहून येणाऱ्या बोटी कुठल्या बंदरावर येतात हें देखील तिला माहीत नव्हतं ! ‘भाऊचा धक्का’ तिने ऐकला होता. पण तिथे का येत असतील त्या !...) अन् समजा विद्या-पुरम्चे महाराज भेटले तर त्यांना आपण असं का म्हणणार आहोंत, “तुमच्याबरोबर तिलकानंद आहेत ते माझे वडील ! त्यांची माझी भेट करवून द्या !...”

छे छे, इतकी ती वेडी नव्हती...

आजपर्यंत आपल्या वडिलांचा शोध तिने एकटीने केला होता. पण आता ती एकटी कांही करू शकत नव्हती. सिनूकाका तिकडे चांदणीला होते. त्यांचा कांही उपयोग नव्हता. ... शरद ? ... आपल्या वडिलांची हकीगत तिने त्याला सांगितली होती. तो आज जवळ असता तर ती एकटी मुंबईस निघालीच नसती. पण तो बंगलोरला होता ... अन् तिला कुणाचं तरी साहाय्य घेणं तर आवश्यक होतं ... तिने साहजिकपणेच ठरविलं होतं की अशोकला आपल्या वडिलांच्या साऱ्या गोष्टी सांगून टाकायच्या, अन् त्याची मदत घ्यायची.

ती डॉक्टरकाकांच्या बंगल्यावर पोंचली तेव्हां अशोक घरांत नव्हता. तो घरी आला तेव्हां बाहेर दिवाणखान्यांत त्याची चाहूल ऐकल्याबरोबर सैपाकघरांत काकुंशी बोलत बसलेली श्यामा बाहेर आली. “नमस्कार हो !” हे तिचे शब्द ऐकतांच रेडिओ लावण्यासाठी वाकलेल्या अशोकने चमकून वळून पाहिलं, अन् तिला बघतांच तो उद्गारला—

“म्हणजे काय !”

“केलं कीं नाही चकित तुला !” तिनं विचारलं.

“शरद्ला घेऊन आली आहेस कीं काय !”

“अंहुं. एकटीच...”

“मग विशेष नाही चकित केलंस.”

“चल !” तिनं मानेला झटका देऊन डोळे वटारले.

“बरं, हें अकस्मात् आगमन किंनिमित्त म्हटलं !”

त्याचं तें संस्कृत बोलणं ऐकून ती हसली, व त्याची नकल करून म्हणाली,

“आपल्या खोलींत गमन करूं म्हटलं ! मग विदित करता येईल आगमनाचं प्रयोजन म्हटलं !”

“इत इतो देवी !” त्यानं दोन्ही हात पसरून अभिनय केला, व मग तीं दोघांहि हसत हसत त्याच्या खोलींत गेलीं.

त्यानं कोट काढला, अन् नेकटायची गाठ सोडीत विचारलं
“खरंच कांहीं काम काढून आली आहेस !”

“होय. अन् तें तुझ्याशिवाय दुसरं कुणीच करूं शकणार नाही असं आहे.”

“म्हणजे काय !”

“इथें बैस, म्हणजे सांगतें.”

त्यानं पलंगावर तिच्याजवळ बसून सिगरेट पेटवली व काय अशा अर्थानं वर पाहिलं तेव्हां ती म्हणाली होती,

“आजपर्यंत आपल्या कुटुंबांतलं एक रहस्य तुला मी सांगितलं नव्हतं, तें आज मी तुला सांगणार आहे...”

त्यानं किंचित् विस्मयानं तिच्याकडे दृष्टि टाकली होती, अन् मग तो तिचं बोलणं अगदीं लक्षपूर्वक ऐकू लागला होता.

सारी हकीगत सांगिल्यावर ती थांबली तेव्हां तो उद्गारला होता, “ किती विलक्षण ! ”

आणि कांहीं वेळ स्तब्ध राहून मग तो म्हणाला होता,

“ पण विद्यापुरमूच्या महाराजांबरोबर काका येणार हा तुझा केवळ तर्कच ? ”

“ तर्कच. पण त्या तर्काला भरपूर कारण नाही का ? ”

“ आहे.” असं म्हणून तो पुन्हा गप्प राहिला होता.

तीहि गप्प बसली होती. पण ती स्तब्धता तिला नकोशी झाली तेव्हां तिनं विचारलं होतं,

“ मग ? आतां कसं करूं या ?

“ काकांचं नांव—म्हणजे तिलकानंद हें नांव उतारूनच्या संपूर्ण यादीत आहे कां पाहिलं पाहिजे.”

“ तें कुठें ? ”

“ मला माहीत आहे. उद्यां मिळवतो बघ सारी माहिती.”

मग दुसऱ्या दिवशी सकाळीं दहा वाजतांच तो व ती मुंबईस जायसाठी घराबाहेर पडली होती.

आधी फोर्टमधील “ फोर्म्स, फोर्म्स, कॅपबेल अँड को.”च्या ऑफिसमधें तो तिला घेऊन गेला होता. तेथे ‘रुझवेल्ट’वरील उतारुंची समग्र यादी त्यानं मिळवली होती. त्या भव्य इमारती-तल्या कामाच्या निःशब्द धांदलीकडे बघत श्यामा एका बाकावर बसली होती, तिच्याजवळ येऊन तो म्हणाला होता,

“ ही बघ यादी.”

मग त्यानं व तिनं डोक्याला डोकं लावून त्या यादीतलीं नांवां वाचलीं होती—

“ टॅप्सेल, टॅपल मिस्टर अँड मिसेस, थॉप्सन...”

श्यामाचं अंतःकरण धडधडत होतं. तिच्या दृष्टीपुढे विरळ पडदा उभा राहू लागला होता. तिलकानंद हे नांव नसलं तर आपल्याला मूर्च्छाच येईल अशा भयानं तिचे हात कापू लागले होते.

पण तितक्यांत अशोक एका नांवावर बोट ठेवून म्हणाला होता,

“आहे. हे बघ.”

होय. “तिलकानंद”—अगदी स्पष्ट दिसलं होतं तिला तें नांव !

तिनं झटकन अशोकचं मनगट आपल्या हातांत घट्ट पकडलं होतं. कारण या आनंदानं हि आपल्याला एकदम मूर्च्छा येणारसं तिला वाटलं होतं.

मग अशोक तिला म्हणाला होता.

“तू बसतेस जरा इथे? मी मॅनेजरला भेटून येतो. विद्यापुरमचे महाराज मुंबईत कांहीं दिवस राहणार असले तर त्यांची उतरायची व्यवस्था या कंपनीकडूनच झालेली असणार. आलोंच मी. बसतेस जरा ?”

तो काय बोलला तें तिला धड कळलंच नाही. तो गेला येवढंच तिच्या लक्षांत आलं. भोंवतालच्या देखाव्याकडे शून्य दृष्टीनं पाहत ती बसून राहिली.

कारकून आपापल्या टेबलावर कामात गुंतले होते, पट्टेवाले पावलं न वाजवितां लगबगीनं कागदाचे जुडगे इकडे तिकडे पोंचवीत होते, बिनआवाजाच्या टाइपरायटिंग यंत्रांची दबलेली खटखट होत होती, मधेंच एखाद्या वरिष्ठ ऑफिसरच्या खोर्लीत घंटा ठण्ढिशीं वाजत होती, किंवा तावदानी झुलतं दार लोटून कुणी बाहेर पडत होतं, उजव्या हाताकडच्या मोठ्या दारासमोर

प्रतिज्ञा

खालून वर आलेला “ लिफ्ट ” क्षणभर थबकत होता अन् पुन्हा “ सुंऽऽ ” असा विचित्र आवाज करून खाली जात होता, दहा वीस पंख्यांची फिरती पाती उजेडांत चमकत होती...

श्यामाच्या आत्तां प्रथमच लक्षांत आलं की तिच्या डोक्यावरही एक पंखा गरगर करीत होता.

ती बसली होती तिथे आजूबाजूला निरनिराळ्या देशांतील देखाव्यांचीं मोठालीं चित्रं भिंतींवर लावलेलीं होती. इटली, नॉर्वे, मेक्सिको, जर्मनी, फ्रान्स असे किती तरी देश आपापल्या विशिष्ट सृष्टिसौंदर्याचं प्रदर्शन करून म्हणत होते, आमच्याकडे या, मौज करा ! श्यामाच्या मनांत आलं, हिटलरनं ऑस्ट्रिया गिळंकृत केला. आतां त्याची दृष्टि युरपमधल्या छोट्या राष्ट्रांकडे वळव्यावांचून थोडीच राहिल ? अन् मग समजा इंग्लंडला युद्धांत पडावं लागलं, व शरद् म्हणतो त्याप्रमाणें खरोखरच पुढें जगभर रणसंहार सुरू झाला तर या, सुंदर सुंदर देशांचं हें वैभव असंच टिकेल ? “ आमच्याकडे या, मौज करा ” असं हे देश म्हणू शकतील !...

भिंतींवरच्या त्या चित्रांत जपानचाहि एक भव्य देखावा होता. चेरीब्लॉसमच्या फुलांची केवढी बाग त्यांत बहरली होती ! Japan : The Paradise of the East !...

श्यामाला एकदम योशिदाची आठवण झाली होती.

तिला वाटलं होतं, आपले वडील हिंदुस्थानांत आले हें त्याला कळवितां आलं तर त्याला केवढा आनंद होईल ! असेल तिथून घावत येईल तो आपल्या वडिलांना भेटायसाठी ! पण तो कुठें होता कोण जाणे ! किती तरी दिवसांत त्याचं कांहीं पत्रंच नव्हतं. त्याची सर्कस हिंदुस्थानांतच होती की नव्हती हें सुद्धां तिला ठाऊक नव्हतं...

अशोक तिच्यापुढे येऊन उभा राहिला तेव्हा ती आपल्या विचारांतून जागी झाली होती.

“चल, जाऊं या.” तो हसत म्हणत होता.

“झालं काम ?”

त्यानं मान हालविली होती.

मग खाली जाऊन गाडीत बसल्यावर तो म्हणाला होता, “विद्यापुरमच्या महाराजांचा आठ दिवस मुकाम होणार आहे मुंबईत. ताजमहाल हॉटेलमधल्या सहा खोल्या शुक्रवारपासून रिझर्व झाल्या आहेत त्यांच्यासाठी. महाराजांचे खाजगी कारभारी विद्यापुरमहून गुरुवारी दाखल होणार आहेत इथे येऊन.”

“होय ?”

“हं.” सिगरेट पेटवीत त्यानं म्हटलं होतं. “आतां आपलं काम सोपं आहे. गुरुवारी त्या खाजगी कारभाऱ्यांची गाठ घेणार मी. त्यांना सांगणार मला महाराजांना एक चित्र नजर करायचं आहे अन् माझ्या स्टूडिओला भेट देण्याबद्दल आमंत्रण द्यायचं आहे. इतका शिरकाव झाल्यावर काकांच्यापर्यंत पोंचायला कितीसा उशीर ! बरोबर आहे की नाही माझी सारी मोहीम ?”

श्यामा हसली होती.

त्यानं विचारलं होतं, “कां हसलीस ?”

“नाही, माझ्या मनांत एकदम आलं की, तू नामांकित चित्रकार झाला नसतास तर पटाईत डिटेक्टिव्ह झाला असतास !”

तिच्या त्या उत्तरानं खूष होऊन तो हसला होता, अन् पुढे म्हणाला होता, “बघ तरी त्या खाजगी कारभाऱ्याला कसा खिशांत घालतो तें. शुक्रवारीच महाराजांची मुलाखत मला मिळालीच पाहिजे.”

“मी येणार हं तुझ्याबरोबर.”

“अर्थात्.”

“पण मला बाहेर बसवून ठेवून एकटाच नाही ना जायचास महाराजांच्या खोलीत ?”

“तें कां ? महाराजांना तुझी ओळख करून देईन, कीं या महाराष्ट्रांतल्या एक नामांकित लेखिका, धडाडीच्या समाजसेविका, केसरी साडी नेसल्या नसल्या तरी कळकळीच्या देशसेविका— बरोबर पडताहेत ना सारीं विशेषणं ?”

तिनं हातांतल्या रुमालाचं टोक चाबकाच्या वादीसारखं त्याच्या तोंडावर मारून त्याला गप्प केलं होतं.

पण नंतरच्या चार दिवसांत असलीं विनोदाचीं बोलणीं त्या दोघांत किती तरी वेळां झालीं होती. इतकंच काय, काल रात्री-देखील निजण्यापूर्वी त्यांनीं याच विषयावर गप्पा मारल्या होत्या. विद्यापुरम्च्या खासगी कारभाऱ्यांची भेट अशोकनं घेतली होती, व त्याच्याकडून वचन मिळविलं होतं, कीं महाराज हॉटेलांत येऊन दाखल झाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर तुमची मुलाखत करवितों. महाराजांच्या भेटीला जातांना कोणती साडी नेसावी, उंच टाचांच्या ‘सॅडल्स’ घालाव्या कीं नाही, केस मोकळे ठेवावे कीं बांधावे, इत्यादि गोष्टी देखील श्यामानं अशोकला विचारून घेतल्या होत्या. आणि महाराजांपुढें जातांच शरीर किती अंशांच्या कोनांत वाकवायचं त्याचीसुद्धां तालीम त्यानं तिला दिली तेव्हां दोघांनीं हसून हसून भरपूर करमणूक घेतली होती.

त्यामुळे आजचा दिवस अगदी उल्हासाचा उजाडला पाहिजे अशी साहजिकच तिची इच्छा होती; अन् जागं झाल्याबरोबर जेव्हां सृष्टीचं गारठलेलं ओलं चिंब स्वरूप तिला दिसलं तेव्हां तिची निराशा झाली. खिडकीबाहेरच्या त्या पावसाळी देखाव्याचं गांभीर्य अन् उजाड हमरस्त्याची अवकळा हा कांहीं चांगला शकुन नव्हे, असं तिच्या मनांत आलं.

तिनं दोन्ही खिडक्या झटकन् लावून घेतल्या अन् स्विच दाखून दिवा लावला तेव्हां तिला बरं वाटलं.

त्या दिवशी पावसाला खळ पडण्याचं लक्षण दिसेना. बारा बाजल्यानंतर त्याचा जोर कमी झाला तरी क्षिमाक्षिम सुरूच होती, अन् दीड वाजतां अशोक अन् श्यामा निघालीं तेव्हां तर फारच जोराच्या सरीवर सरी कोसळू लागल्या. वारा तर असा सुटला की जणू जुन्या क्रमिक पुस्तकांतल्या तीन राक्षसांची आठवण करून द्यायचं त्यानं ठरविलं होतं. टॅक्सी बंद होती तरी तिच्या कांचावर पाणी ताडताड वाजत होतं, अन् फटीफटीतून फवारे आंत येत होते. अशोकनं डोंकटरांचा रेनकोट घातला होता, व आपला श्यामाला घालायला लावला होता. तरी तिला गारठा असं वाटत होता. डांबरी रस्त्यावर एखाद्या नदीच्या पात्रासारखं पाणी खळाळत होतं. समोर पाहिलं की रस्ता कोणता अन् बाजूचा भाग कोणता तें धडकळतहि नव्हतं ! श्यामा ड्रायव्हरला उद्देशून सारखं म्हणत होती, “सावकाश रे बाबा !”

मधेच ती अशोकला म्हणाली, “आपण मुंबईस घड पोंचूं असं कांहीं लक्षण दिसत नाही मला.”

अशोकनं तिला धीर दिला. “न पोंचायला काय झालं ! असा पाऊस पुष्कळदां होतो. नाही का रे ड्रायव्हर !”

“ हां हां साहेब.” ड्रायव्हरनं म्हटलं.

पण त्याच्या त्या शब्दांत आत्मविश्वास नव्हता अशी श्यामाला शंका आली.

तितक्यांत माहीमच्या अलीकडचा पूल ओलांडून गाडी वळणावर आली, अन् तिचा वेग जो एकदम कमी झाला तो ड्रायव्हरनं भराभर “ गिअर ” बदलली तरी कमी कमीच होत गेला, आणि अखेर गाडी उभीच राहिली.

“ काय रे ? ” अशोकनं विचारलं.

“ पेट्रोल खलास...” ड्रायव्हरनं शरमून उत्तर दिलं.

“ चागलं...” श्यामा उद्गारली.

“ निघतांना पाह्यचं नाही रे ! काय अकल तुझी ! ” अशोकच्या मनांत आलं त्याला खूप शिव्या घाव्या. परंतु शिव्या दिल्यानं गाडी थोडीच सुरू होणार होती ? तो गप्प राहिला, अन् मनाशीं विचार करूं लागला, आतां पुढें कसं करायचं ?

भर दुपारच्या प्रहरां तिन्हीसांजा झाल्या होत्या. पाहावं तिकडे पाणी दिसत होतं. वारा घोंघों वाहत होता. वृष्टि चालूच होती. आणि रस्त्यावर सचैल स्नान करीत मोटार उभी होती !

आंत बसलेल्या अशोकला व श्यामाला एकेक मिनिट तासा-एवढं वाटत होतं.

दुसरी टॅक्सी करावी तर या ठिकाणीं ती कोठून मिळणार ? रस्त्यानं एखादी जाईल म्हणावं तर या वादळांत तो संभव कुठला ?...

जवळ जवळ पाऊण तास असा गेला.

मग पावसानं कृपा केली. वर आभाळ उघडलं नाही, पण धार थांबली.

आणि तितक्यांत एक ट्रक अंधेरीच्या बाजून येतांना दिसली. टॅक्सीचा ड्रायव्हर म्हणाला, “या ट्रकमधून जातो अन् मिळेल त्या पहिल्या पंपावरून पेट्रोल घेऊन येतो.”

गाडीतला ‘कॅन’ काढून घेऊन तो उतरला. ट्रक थांबवून तो तिच्यांत चढला अन् गेला.

अर्धा तास होऊन गेला तरी तो आला नाही.

पुन्हा पाऊस सुरू झाला होता.

श्यामा अगदी रडकुंडीस आली. अशोक पुनः पुन्हा म्हणत होता, “आपल्याला पोंचायला उशीर झाला तरी कांही हरकत नाही. आपलं काम होणार याबद्दल शंका नाही.” पण मनांतल्या मनांत तोहि ड्रायव्हरवर चिडला होता.

अखेर पाऊण तासानं समोरून एक ट्रक येऊन थांबली व तिच्यातून ड्रायव्हर खाली उतरला.

“येतांना बहुतेक वाट धावत आलों. ट्रक त्या कोपऱ्यावर आलों तेव्हां मिळाली...” त्यानं सांगितलं.

बिचारा भिजून ओलाचिंब झाला होता. श्यामाला त्याची अतिशय दया आली. त्या क्षणीं ती स्वतःच्या मनांतली निराशा, चीड, सारं कांही पार विसरून गेली.

ड्रायव्हरनं गाडीत पेट्रोल टाकलं, आणि ती सुरू केली. नंतर कांही विघ्न आलं नाही. तथापि अखेर ताजमहाल हॉटेलसमोर गाडी थांबली व तीं दोघं झटकन खाली उतरलीं त्या वेळीं साडेचार वाजून गेले होते !

घड्याळाकडे पाहून श्यामा पुटपुटली “काय हें !”

अशोक हलकेच म्हणाला, “तू चिंता करूं नकोस. आपल्याला

उशीर झाला असला तरी महाराजांशी आपली मुलाखत होईल. माझी खात्री आहे.”

त्याच्या त्या बोलण्यानं घीर येऊन श्यामा इसली, व हॉटेलच्या मुख्य प्रवेश-द्वारांतल्या पायऱ्या चढत त्याच्याबरोबर गेली.

ती दोघं लिफ्टमध्ये शिरली. त्यांच्या मागोमाग एक लहट गाजरासारख्या तांबड्या लाल तोंडाचा साहेब लिफ्टमध्ये आला, व तोंडांत कायमच घालून ठेवलेल्या भल्या मोठ्या चिरुटाला ओठांनी हिसके देत म्हणाला, “आग लागो एकदांची या हवेला ! मला तीन वाजतां इथं यायचं होतं, अन् आलों तो आतां पांच वाजायला आले ! बघा म्हणजे झालं.”

ज्यांची आपली ओळखदेखसुद्धां नाहीं अशा माणसांची सहानुभूति मिळविण्याची इच्छा गांजलेल्या, चिडलेल्या मनःस्थितीत मनुष्याला पुष्कळ वेळां होते. तशी इच्छा त्या गृहस्थाला झालेली दिसली. तो कोठून आला होता कोण जाणे, पण अगदीं मिजून, दमून घामाघूम होऊन आला होता. त्याच्या त्या डवडवलेल्या चकाकणाऱ्या चेहऱ्याकडे पाहून श्यामाला पुण्याच्या मंडईत भाजी-वाल्यांनीं पाणी शिंपडून ढीग करून मांडलेल्या गाजरांची एकदम आठवण झाली, आणि ती स्वतःशीच किंचित् इसली.

अशोक त्या साहेबाला हवी ती सहानुभूति दाखवून म्हणत होता, “आमचीहि तीच गत झाली आहे. अगदीं डोकं फिरव्या-सारखंच चालवलं आहे आज पावसानं.”

त्या लहट गृहस्थानं ‘हुं !’ असा उद्गार काढला, खांदे उडवले आणि डाव्या हातांच्या चिमटीनं चिरुट तोंडावेगळा करून तंबाखूचा चोथा थुंकल्यासारखं केलं.

आपण किती मजले वर आलों ते श्यामाला समजलं नाहीं.

परंतु लिफ्टमधून बाहेर पडल्यावर तिनं उजव्या बाजूच्या फरसबंद जिऱ्याकडे सहज वाकून पाहिलं तो खोलच खोल विहिरीत डाकाव-
ल्यासारखं तिला वाटलं. आपण चौथ्या किंवा पांचव्या मजल्यावर
असलो पाहिजे असा मनाशी तर्क करीत ती दूर झाली, आणि
अशोकबरोबर चालू लागली.

तो तिच्या कानांत म्हणाला, “विद्यापुरम्च्या महाराजांसाठी
राखून ठेवलेल्या खोल्या या मजल्यावर आहेत.”

श्यामाचं अंतःकरण धडधडू लागलं. आतां तिच्या वडिलांची व
तिची भेट होण्यास घटका दोन घटकांचा देखील अवकाश
नव्हता!...

ताजमहाल हॉटेलमध्ये प्रत्येक मजल्यावर एकेक मॅनेजरचं
ऑफिस आहे. या मजल्यावरचं ऑफिस ज्या ठिकाणी होतं तिथे
जाऊन टेबलाच्या पलीकडच्या बाजूस उभ्या असलेल्या इसमास
अशोक म्हणाला, “येवढी माझ्या नांवाची चिठी पोंचती करतां
काय !”

त्या इसमानं विचारलं, “कुणाकडे !”

“विद्यापुरम्चे महाराज उतरले आहेत ना ! त्यांच्या खासगी
कारभाऱ्याकडे.”

त्या इसमानं अशोकची चिठी शिपायाबरोबर धाडली, आणि
नंतर दहा मिनिटांनी तो शिर्गई परत आला व म्हणाला, “आपल्या-
ला जरा बसायला सांगितलं आहे. कृपा करून इकडे या.”

त्याच्या मागोमाग अशोक व श्यामा गेली, आणि त्यानं दाख-
विलेल्या खोलीत शिरली. त्या ठिकाणी विद्यापुरम्चा एक
संस्थानी नोकर दरबारी पोशाख करून उभा होता. त्यानं आदबीनं
प्रणाम केला व म्हटलं,

“ आपण इथें बसावं. सरकारस्थारीशी बोलण्यांत कारभारी गुंतले आहेत. इतक्यांत येतील.”

त्यानं बटनं ओढून दिवे लावले, पंखा सुरू केला, व पाहुण्यांना अवघड वाटून नये म्हणून तो तेथून निघून गेला.

अशोकनं सिगारेट पेटवली, व खोलींत दोन तीन चित्र लावलेली होती ती तो बसल्याबसल्याच न्याहाळून पाहून लागला. श्यामाला वाटलं अशा ठिकाणी एकमेकांशी बोललं तर तें रिवाजाला धरून होईल की नाही कुणास ठाऊक ! शिवाय अशोकशी बोलण्यासारखं तिला कांहीं घड सुचतहि नव्हतं. ती एखाद्या धरून आणलेल्या पांखरासारखी कोचावर अवघडून गप्प बसली, अन् मनाशी कल्पना करूं लागली, पलीकडच्या एखाद्या खोलींत माझे वडील या क्षणी असतील...काय करित असतील ते ! ...त्यांना कल्पना तरी असेल का इथें जवळच त्यांची मुलगी त्यांना मेढायसाठी...

आंतल्या दालनांतल्या रुजाम्यावर पावलांची चाहूल झालेली तिनं ऐकली तेव्हां तिनं वर पाहिलं.

संस्थानी पोशाख केलेला एक वयस्क गृहस्थ आंत आला, व प्रणाम करित पुढे पावलं टाकीत इंग्रजीत म्हणाला, “ आपल्याला वाट पाहत बसावं लागलं, माफ करा.”

श्यामानं तर्क केला, हाच खाजगी कारभारी असला पाहिजे. तिच्या मनांत आलं, केवढा हा विनय, किती हें भाषेचं आर्जव. अशोक उठून उभा राहिला तेव्हां तीहि उभी राहिली खरी. पण अशोकनं नंतर तिचा परिचय करून दिला, व “ आपल्या परिचयानं फार आनंद झाला ” असं खाजगी कारभारी इंग्रजीत म्हणाला

तेव्हां तिथ्या तोंडून घड शब्द बाहेर पडले नाहीत. त्या गृहस्थाच्या सौजन्यानं ती विलक्षण गोष्टळून गेली होती.

अशोक व श्यामा यांना बसायला सांगून कारभारीसाहेब एका खुर्चीवर टेकले, व बाहेर पाहिल्यासारखं करून म्हणाले,

“काय हा पाऊस !”

“विलक्षण !” अशोक म्हणाला, “त्यामुळेच लवकर येणं अशक्य झालं आम्हांला. फार उशीर झाला. माफ करा.”

“होईना का ! कांहीं बिघडलं नाही. मी महाराजांना आपल्या कामाची वर्दी दिली—”

“होय !—”

“महाराजांना फार आनंद होईल आपला परिचय करून घेण्यांत.”

“माझं काम केल्याबद्दल मी आपले कसे आभार मानूं ?”

कारभारीसाहेब म्हणाले, “नाहीं, तुमचे आभार मला घेतां यायचे नाहीत. कारण तुमची मुलाखत महाराज घेऊं शकत नाहीत.”

अशोक चपापला.

ते पुढे म्हणाले, “घेऊं शकत नाहीत म्हणजे या मुक्कामांत घेऊं शकत नाहीत. सप्टेंबर महिन्यांत सरकारस्वारी पुन्हा मुंबईस येणार आहे त्या वेळीं तुमची मुलाखत नक्की होईल. पण या वेळीं तुमचं काम होत नाही. कारण इथें आठ दिवसांचं मुक्काम होणार होता तो सरकारनीं रद्द केल्या. विद्यापुरमूला सगळं नाचड-तोष जायला पाहिजे असं तातडीचं काम तिकडे निघालं आहे. आजच गेली असती स्वारी. पण तब्येत जरा नादुरुस्त आहे म्हणून एक दिवस विव्रांति घेण्यासाठी राहणं भाग पडलं. उद्यां

प्रतिज्ञा

स्वारी निघणार इथून. बोटीवर महाराजांच्या परिवारांत जी मंडळी होती त्यांची खानगी तर बोटीवरून उतरल्याबरोबर परस्पर मद्रास एक्स्प्रेसनं झाली विद्यापुरमूकडे. फक्त खाशेी स्वारी अन् दोघे ए. डी. सी...”

अशोकनं एकदम विचारलं, “काय म्हणतां, महाराजांच्या-बरोबरची कुणीच मंडळी इथें मुंबईत राहिली नाहींत ?”

“कशाला राहतील !... ती सारी गेली आज—”

“अमेरिकेंत तिलकानंद नांवाचे एक योगी महाराजांना भेटले अन् महाराजांनीं त्यांना आपल्याबरोबर आणलं आहे असं आम्हीं ऐकलं, तेहि—”

“तेहि खाना झाले विद्यापुरमूला. महाराजांचा फार लोभ जडलेला दिसतो त्यांच्यावर, ते...”

परंतु त्याच्या बोलण्याकडे अशोकचं व श्यामाचं लक्षच आतां राहिलं नव्हतं.

श्यामाला निराशेचा एवढा धक्का बसला होता कीं कारभारी-साहेबांचा निरोप घेतांना तोंडावर हास्य आणणं तिला अशक्य झालं, अन् कोचावरून उठल्यावर आपल्याला पायांवर धड उभं राहतां येईल अशी तिला खात्री वाटेना. केवळ्या आशेनं अन् किती उत्कंठेनं ती या ठिकाणीं आली होनी ! आणि तें सारं व्यर्थ ठरलं होतं ! दैवानं तिच्याशीं असा दुष्ट खेळ कां खेळावा ! आजचा दिवसच अशुभ उजाडलासं तिला वाटलं होतं तें खरं ठरलं !

लिफ्टपर्यंत ती आली ती अशोकच्या हाताचा आधार घेऊन मूळेंतच पावलं टाकल्याप्रमाणें. लिफ्ट खाली जाऊं लागला तेव्हां तिला वाटलं निराशेच्या खोल गर्तेत आपण पडत आहोंत. तिनं क्षणभर डोळेच मिटून घेतले !

२०

पाञ्छपूर स्टेशनावरून गाडी हालली. श्यामाच्या मनांत आलं आतां दोनच स्टेशन राहिलीं. सुळधाळ, सुळेभावी झाली कीं बेळगांव. तरी एक तास जायला हवा. आणि तिचं मन तर आतां अगदीं अधीर झालं होतं. सकाळीं आठ वाजतां पुण्याहून निघाव्यापासून तिनं दहा तास काढले होते, पण आतां उरलेला एक तासाचाच अवधि तिला केवढा वाटूं लागला. तिनं पुन्हा पुन्हा बाकाखालची पेटी अन् ज्या वळकटीला टेकून ती बसली होती ती चाळवल्यासारखं केलं. जणूं तिनं आपलं सामान खाली काढायसाठीं तयार ठेवल्यानं गाडी बेळगांवला अधिक जलदीनं पोचणार होती !

खिडकीतून वाऱ्याचा जोराचा झोत मारीत होता, पण तिनं कक्त पदर डोक्यावरून ओढून दाखून धरला, अन् तोंड जरा आंत घेतलं. खिडकी बंद केली नाही. कारण बाहेर फार रम्य दृश्य पसरलं होतं. सूर्यबिंब दिसेनासं झालं होतं, पण क्षितिजावरच्या ढगांनीं त्याची अखेरची रक्तप्रभा अजून आपल्या संपुटींत धरून

ठेवल्यासारखी दिसत होती. मृगनक्षत्र याहि भागांत उत्तम शाब्याची साक्ष देणारे लहान मोठे जलाशय, पोटभर पाऊसपाणी प्यालेल्या शेतजमिनी, वर्षाकालांतला विवक्षित गंध पसरविणारी झाडंछुडपं इत्यादींनी नटलेली सृष्टि गंभीर व शांत भासत होती. मधेच हिंगणबेटाच्या झाडांचा एक विस्तीर्ण पट्टा डोळ्यांपुढून सरकला. पुलावरून जातांना गाडीच्या चाकांचा आवाज अधिक खोल व गंभीर होतो तसा झाला. खाली ओढ्याचं पाणी खळाळत होतं. तीरावर मातीचे घडे घेऊन उभ्या असलेल्या शेतकरणींनी थकून माना वर केल्या. त्यांच्याबरोबरच्या पोरानीं आरोळ्या ठोकल्या. पूल ओलांडून गाडी पुढे झाली तेव्हां एक मोठा विस्तीर्ण तलाव दिसला; पण त्याकडे नीट न्याहाळून पाहतांच श्यामा स्वतःशीच हसली. कारण तो तलाव नव्हता. मिळून चिब झालेल्या शेत जमिनीवरचं पाणी चकाकल्यामुळे तो आभास निर्माण झाला होता. आतां सूर्य पार अस्तंगत झाला होता, रात्र पडली होती, पण चंद्राच्या मृदु प्रकाशानं सान्या वस्तू उजळून निघाल्या होत्या. श्यामानं दृष्टि वर केली. मग ती कांहीं वेळ चंद्रामोंवतीं जमणाऱ्या, त्याला क्षणभर झांकून पुढे सरकणाऱ्या ढगांची गंमत पाहत राहिली. गेल्या पंधरा दिवसांत त्या ढगांप्रमाणेच तिच्या मनावरहि निराशेचं पटल यावं, दूर व्हावं, पुन्हा यावं असं झालं होतं ! या क्षणी ती आनंदांत होती खरी पण गेल्या दोन आठवड्यांत...

मुंबईस तिच्या दादांची व तिची चुकामूक झाली तेव्हांची निराशा तिला अजून आठवत होती. ताजमहाल हॉटेलमधून घरी येईपर्यंत ती अशोकशी चार वाक्यंसुद्धा बोलली नव्हती. दिवसभरच्या भ्रमानं थकलेलं अंग तिनं रात्री अंधारणांत टाकलं,

पण तिला झोंप येईना. एकच विचार तिच्या डोक्यांत घोळत होता. आतां दादानां गाठायचं कसं ? सरळ विद्यापुरमूला जावं काय ?

आतुरतेनं तिचं मन इतकं व्याथित झालं होतं कीं ती गेली देखील असती.

पण अशोकनं तिची ती कल्पना खोडून काढली होती.

आणि दोन दिवसांनीं ती पुण्यास परत आली, व तिनं सारी हकीगत शरदला सांगितली तेव्हां त्यानंहि असाच सह्या दिला कीं ठगीच विद्यापुरमूला धांव घेण्यांत अर्थ नव्हता. त्याचंहि म्हणणं असंच पडलं, कीं आतां थोडे दिवस आपण स्वस्थ बसावं. आनंदरावच कदाचित् घरी येण्याची कांही तरी हालचाल करतील असा संभव होता.

पण दोन दिवस गेले. दोहोंचे तीन झाले, चार झाले, आणि हा अदमास खरा ठरण्याचं चिन्ह दिसेना ! श्यामा शरदला म्हणाली, “ बघ ! ”

जणूं आनंदरावांकडून कांही बातमी येऊं नये हा त्याचाच गुन्हा होता !

शरद् हसला होता, पण लगेच गंभीरपणें म्हणाला होता, “ तूं एक गोष्ट विसरतेस.”

“ कोणती ? ”

“ तुझे दादा सुखरूप स्वदेशाला येऊन पोचले आहेत हें खरं, पण अगदीं निःशंकपणें प्रगट होण्यापूर्वीं ते थोडा अदमास घेतील कीं तसं करण्यांत खरोखरच कांही धोका नाहीं ना.”

हें बोलणं श्यामाला पटलं होतं. पण तिला आपल्या आतुरतेचा

इष्ट सोडावासा वाटत नव्हता. एखाद्या वस्तूचा छंद घेतलेल्या मुलासारखी तिची मनःस्थिति झाली होती. ती म्हणाली होती,

“आणखी फार तर दोन दिवस वाट पाहीन. तेवढ्यांत दादांकडून कांही बातमी आली नाही तर आपण विद्यापुरम्ला जायचं.”

“कबूल.” शरद् हसून म्हणाला होता.

परंतु ते दोन दिवस सरण्याच्या आंत अशोककडून तिला एक पत्र आलं होतं. त्यानं लिहिलं होतं,

“तुझ्या नांवाची तार आली ती सोबत पाठवीत आहे. तार योशिदाची आहे, व तिच्यावर मद्रासचा छाप आहे. आंतल्या मजकुरावरून योशिदाची सर्कस सध्यां मद्रासला असावी असा मी तर्क केला, अन् लगेच लायब्ररीत जाऊन “हिंदु”चा अंक पाहिला तों त्यांत “दि ग्रेट निपॉन सर्कस”ची जाहिरातहि दिसली. इतकंच नव्हे तर “Personal and Social” या सदरांत विद्यापुरम्च्या महाराजांचा मुकाम मद्रासला असल्याचंहि वृत्त आढळलं.

तूं अजूनहि मुंबईतच असशील अशी योशिदाची कल्पना असावी, अन् पुण्याचा पत्ता तूं त्याला कधी लिहिला नसावास, म्हणून त्याची तार इकडे आली.”

ती पत्र वाचीत होती तंवर शरद्नं तार वाचली होती. तिंनं त्याच्याकडे पाहिलं तेव्हां त्यानं हसत तारेचा कागद तिच्या हातीं देऊन अशोकचं पत्र तिच्या हातून घेतलं होतं. योशिदानं तारेंत लिहिलं होतं,

“His Highness Vidyapuram graced performance last night. Your lost treasure found.

Cherries will blossom in your garden soon.
Accept congratulations."

(विद्यापुरम्चे महाराज काल रात्री सर्कसला आले होते. तुमचा हरवलेला 'ठेवा' सापडला. तुमच्या घरच्या बागीचांत लवकरच 'चेरी'ची फुलझाडे फुलतील ! तुमचे अभिनंदन करतो.)

श्यामा वर पाहून म्हणाली होती, " बघ ! "

जणू कांहीं आनंदरावांची कांहीं तरी बातमी लवकरच कळेल हा तिचाच अदमास होता आणि तो खरा ठरला होता !

शरद् हसला. गेल्या चार सहा दिवसांत ती अगदी एखाद्या मुग्ध बालकासारखी वागू लागली होती !

तो कांहीं बोलला नव्हता.

आणि मग काल सिनूकाकांची तार आली होती, " Start immediately " (असशील तशी निघून ये.)

अर्थातच तिचे दादा चांदणीला आले असले पाहिजेत.

शरद् संध्याच्या कामासाठी साताऱ्यास गेला होता. तो रात्री परत येणार होता, पण आला नव्हता. एकदां तिच्या मनांत आलं त्याला तार करावी अन् तो आल्यावर रात्री निघावं, पण एक दिवस उशीर करायला तिचं अधीर मन तयार होईना. तिनं शरदला पत्र लिहून ठेवलं होतं, अन् सकाळच्या गाडीनं ती पुण्याहून निघाली होती...

या सर्व गोष्टी आठवतां आठवतां मधलीं दोन स्टेशनं केव्हां गेलीं तें श्यामाला कळलंही नाहीं. रुळाच्या सांध्यांवर गाडीचीं चाकं खाड्खाड् वाजलीं, अन् समोरच्या बांकावर बसलेल्या बाईनं किटणानं काळे केलेले दांत दाखवून तिला कानडीत म्हटलं,

“तुम्हांला ब्यळगांवला उतरायचंय ना!” तेव्हां ती चमकून विचाराच्या तंद्रीतून जागी झाली.

“म्हणजे! बेलगांव आलं?” तिनें उठत विचारलं.

“मग काय तर!—” ती कानडी बाई उटीपोटापासच्या मुटकळ्यांतून पैसे व तिकीट काढीत हसली.

गाडी स्टेशनांत शिरून थांबली.

ती उतरून हमालाला हाक मारूं लागली तोंच गर्दीतून वाट काढीत येणारे सिनाप्पा तिला दिसले.

“काका!—काका!—” ती ओरडली.

ते अगदी जवळ आले तेव्हां तिनें खाली वाकून नमस्कार केला. तिला धीर निघेना. तिनें हलकेच त्यांच्या कानांत विचारलं, “दादा आलेत ना घरी?”

सिनाप्पांनीं हसत मान हलविली.

मग त्यांनीं एकदम म्हटलं, “मला वाटलं होतं शरद् येतील तुझ्याबरोबर.”

ती हसली. “मग सांगते...”

स्टेशनाच्या आवारांत सिनाप्पांचा टांगा उभा होता. गडबानं श्यामाचं सामान मागच्या बाजूला ठेवलं. श्यामा पुढच्या बाजूस बसली. घोड्याला थोपटून सिनाप्पा म्हणाले,

“लालू, आपली ताई आली पाहिलीस ना! तिला घाई आहे फार हं! अर्ध्यापाऊन तासांत घर गाठलं पाहिजे.”

लालूनं कान पुढें मागे केले अन् त्यांच्या हाताला हिसका देऊन मान वर करून मोठ्यादा फुररं केले. जणूं त्यानं म्हटलं “सोडा मला म्हणजे निघालोंच पहा वाऱ्यासारखा.”

सिनाप्पा बर चढून बसले. त्यांनी 'रेन' हातीं घेतल्याबरोबर पुन्हा एकदां फुरफुरून 'लालू' भरवेगानं निघाला. गडी थोडी पावलं टांग्याला धरून धावला, अन् मग उडी मारून मागच्या जागी बसला.

आतां चंद्र क्षितिजावर दोन तीन कासरेच राहिला होता. अजूनहि ढग फिरतच होते पण चंद्रकोर क्वचितच झाकली जात होती. श्यामानं एकदम विचारलं,

“ आज तिथि कोणती काका ? ”

“ आषाढ शुद्धांतली चतुर्थी आज. नऊ दिवसांपूर्वी आर्द्रा नक्षत्र लागलं ना ! गेले चार पांच दिवस पाऊस अगदी उघडलाय. पण मृगाचा पाऊस अगदी उत्तम झाला. आम्हांलाहि अशी उघडीप हवीच होती. तुला वारं सोंबतंय का ? मी शाल आणली आहे बरोबर. वाटल्यास...”

“ नको नको. मी मजेंत आहे.”

खरोखरच तिचं मन या क्षणीं अतिशय प्रसन्न होतं. गेल्या वर्षी दसऱ्यानंतर ती आकाबरोबर धरून निघाली त्या दिवसाची तिळा आठवण होत होती, अन् तिच्या मनांत येत होतं, गेल्या नऊ दहाच महिन्यांच्या अवधीत तिच्या आयुष्यावर मोठा परिणाम करणाऱ्या किती गोष्टी घडल्या होत्या ! नऊ महिन्यांपूर्वी तिनं पदवी मिळवलेली होती, पण आजच्या मानानं त्यावेळीं तिच्या मनाचा विकास किती अल्प झालेला होता. या कालावधीत अशोकशीं तिचा पूर्वी कधी नव्हे इतका निकट संबंध आला होता; प्रभाकर, योशिदा, अशोकची मित्र-मंडळी इत्यादि अनेक व्यक्ती तिच्या आयुष्यांत कमी अधिक वेळ आल्या होत्या; आपल्या वडिलांचं रहस्य उलगडण्याची व

प्रतिज्ञा

नंतर त्यांचा शोध काढण्याची घडपड करण्यांत आशानिराशा तिनं अनुभवली होती; अन् नऊ महिन्यांपूर्वी जो शरद् तिला अकस्मात् मिरजेच्या स्टेशनावर भेटला त्याची प्रीति जिकण्याचा अवघड डाव ती खेळली होती, अन् आतां त्यानं तिला पूर्णत्वानं आपली म्हुटलं होतं.... नऊ महिन्यांनीं चांदणीला परत आलेली श्यामा फार बदलली होती, वाढली होती. शरीराची वाढ वर्षांनीं मोजायची असते, पण मनाची वाढ सुखदुःखांतून मिळणाऱ्या अनुभवांच्या खोलीनं...

“क्षोप आली होय ग ?”

काकांच्या त्या प्रश्नानं ती आपल्या विचारांतून जागी झाली.

“कुठें ?”

“मग बोल ना ! शरद् कां आले नाहीत सांग.”

“सांगतें ना. पुष्कळच सांगायचंय तुम्हांला.”

ताजमहाल हॉटेलमधें ती अशोकचरोबर गेली तेव्हांपासून पुढची हकीगत तिनं सिनाप्यांना कळविलेली नव्हती, ती सांगण्यास तिनं प्रारंभ केला. बोलतां बोलतां ती समोर बघे. तेव्हां चंद्रकोर आणखी खाली सरकलेली तिला दिसे. झाडांच्या छाया आतां फार लांबट झाल्या होत्या.

आपली हकीगत संपवून ती म्हणाली,

“आतां इकडचं सारं सांगा मला, काका. दादा केव्हां आले, कसे आले, तुम्ही त्या वेळीं कुठें होतां, काय करीत होतां—सगळं सगळं सांगा.”

“सांगतों.”

तितक्यांत घोळ्यानं ठोकर खाल्ली म्हणून त्याला उद्देशून ते म्हणाले, “आस्ते, आस्ते बेटा,” आणि त्यांनीं ‘रेन’ सैल करून

इशारा देतांच 'स्पीड' बदललेली मोटर जोरांत निघावी तद्दत्त लावू अधिक वेग घेऊन साफ निघाला तेव्हां "परवां संध्याकाळची गोष्ट" असं म्हणून त्यांनी आनंदराव अकस्मात् चांदणीला येऊन दाखल झाले त्या प्रसंगाचं वर्णन सुरू केलं.

श्यामा अगदी एकाग्र चित्तानं ऐकत होती. तिची दृष्टि समोर स्थिर होती. चंद्रकोर आतां क्षितिजावर दहा बारा हातच राहिली होती. आधींच मृदु वाटणारा प्रकाश आतां आणखी मंद झाल्यासारखा दिसत होता. दूर अंतरावरचे डोंगर अधिक भव्य वाटत होते. रस्त्यावर झाडांच्या छायांचे पट्टे मोठे झाले होते. आणि ती शांत स्तब्ध सृष्टि वेगानं सरकत येऊन आपल्याला ग्राशीत आहे असा जो एक चमत्कारिक भास होत होता तो श्यामाला सुखाचा वाटत होता. घोड्याच्या टापांचा लयबद्ध शब्द सारखा चालू होता, अन् त्याच्या परिपुष्ट पुठ्याचा उजवाडाचा भाग त्या लयीतच डौलानं खालीवर होत होता. मधेच लालून धावतां धावतांच शेपटीचा झुपका वर करून लीद टाकली. आणि—

तितक्यांत सिनाप्पा हकीकत संपवून गप्प राहिले, अन् श्यामानं झटकन् प्रश्न केला,

“काका, दादांना तुमचा लालू आवडला का?”

“फार.”

“दादा म्हातारे दिसतात का?” तिनं एकदम प्रश्न केला.

ती चार वर्षांची होती त्या वेळीं तिनं वडिलांना पाहिलं होतं तेवढंच, अन् त्याच्या आठवणी अगदींच पुसट होत्या. आपले वडील आतां आपल्याला भेटतील तेव्हां कसे दिसतील त्याच्या कल्पना करीत बसण्याचा चाळा तिनं पुष्कळदां केला होता. पण आपल्या

दादांचं स्पष्ट चित्र तिला कधीच उभं करतां आलं नव्हतं. ते कसे दिसतात तें माहीत करून घ्यायसाठी ती फार उत्सुक होती.

सिनाप्पांनीं वर्णन केलं तें ऐकून ती मनाशीं म्हणाली, “होय, माझे दादा असेच दिसले पाहिजेत.” त्यांचं शक्य तितकं स्पष्ट चित्र तिनं डोळ्यांपुढें आणून त्याकडे पाहत ती स्तब्ध राहिली.

आणि मग अर्ध्या घटकेनं तिला आपल्या वडिलांची मूर्ति प्रत्यक्षच दृष्टीस पडली !

सिनूकाकांबरोबर टांग्यांतून उतरून तिनं घरांत प्रवेश केला तों ओटीच्या पायऱ्या उतरून एक उंच कुश जटाधारी मूर्ति अंगणांत आलेली तिला दिसली.

“दादा—” म्हणून ती घावली.

तिनं चटकन त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवलं. त्यांनीं तिला उचलून हृदयाशीं धरलं. तिनं त्यांच्या कुशीत मस्तक ठेवलं. तिला हुंदके आवरेनात. त्यांनीं तिच्या मस्तकावर हात फिरविला, व कांहींसे पुटपुटून मान खाली केली. त्यांचा स्वर सद्गदित झाला होता.

तें पाहून सिनाप्पांच्या डोळ्यांत अश्रु दाटले. त्यांच्या आयुष्यांत याहून अधिक भाग्याचा क्षण दुसरा कोणता असेल ?

हुंदक्यांचा आवेग ओसरल्यावर श्यामानं पुन्हा एकदां “दादा—” असा उद्गार काढला, व मग प्रथमच त्यांच्याकडे पुरतेपणीं पाहून ती हसली.

आनंदरावहि हसले.

“तूं एकटीच आलीस ?” त्यांनीं एकदम प्रश्न केला.

क्षणार्धच असेल, पण त्यांचा तो प्रश्न लक्षांत न आल्यासारखी श्यामाची चर्या झाली. आपल्या वडिलांविषयी अतीव आदराच्या व प्रीतीच्या भावनांनीं तिचं मन इतकं भरलेलं होतं, त्यांच्या

मेटीची ओढ तिच्या अंतःकरणाला इतकी लागलेली होती, अन् पित्याच्या आर्लिगनांत अशा कांहीं उत्कट सुखाचा तिला अनुभव आला होता, कीं आपल्या प्रियकराचं हि मान तिला उरलं नव्हतं.

त्यांच्या प्रश्नाचा अर्थ ध्यानांत आल्यावर मात्र तिला एकदम लाजल्यासारखं झालं. “तुम्ही दादांना सारं सांगितलं वाटतं !” अशा अर्थाचा कटाक्ष तिनं सिनूकाकांकडे टाकला व दादांकडे हसत पाहून ती म्हणाली,

“शरद् उद्यां येतील.”

नंतरच्या दहा दिवसांत आनंदरावांचं घर खरोखरीचं आनंद-भुवन होऊन गेलं. कित्येक वर्षे वठलेल्या अवस्थेंत उभ्या राहिलेल्या एखाद्या वृक्षाला अकल्पित संजीवन मिळून त्याच्या शाखा पल्लवित व्हाव्या अन् त्यांवर पक्ष्यांची किलबिल ऐकूं यावी, तद्दत्त त्या जुन्या वास्तूवर अठरा वर्षे पसरलेली दुःखाची व निराशेची छाया एकदम दूर झाली व तें स्थल आनंद, उत्साह, चैतन्य, हास्य यांनीं गजबजून गेलं. पुण्याहून शरद् आला; वसंत व उषाळाही आलीं. मुंबईहून डॉक्टरकाका, काकू, अशोक ही मंडळी आली. बोलण्याला, हसण्याला खळ पडेनासा झाला. सखू मोन्कगीण, जानू गडी इत्यादींची परसांतून पुढच्या अंगणापर्यंत अन् पुन्हा परत परसांत अशी धावाधाव चालूं राहिली. गोठ्यांतलीं गुरं देखील आनंदून हंबरत होती.

व्या गांवकऱ्यांनीं आनंदरावांना तरुणपणीं पाहिलं होतं ते भेटायला येत. त्यांच्याबरोबर नव्या पिढीतलीं माणसांहि येत. कचित् लहान पोरंहि अंगण ओलांडून ओटीवर चढण्याचं घाडस करीत अन् आपल्याला कोणी हटकीत नाहीं असं वाटल्यावर मोठ्यांना चिक्कटून टकमक पाहत बसत. म्हातारी मंडळी देखील फार तर “आलासा घरला ! खुशाल हयेसा !” येवढं विचारीत अन् मग उगीच बसून राहत. आनंदराव फार फार दूरच्या कुठल्या देशाहून—‘इलायतहून’—परत आले येवढीच त्यांची कल्पना. त्यांचा वेष पाहून त्यांना वाटे ते साधु बनून आले आहेत. ओटीच्या पायऱ्या चढून ते वर येत ते ओढीं आनंदरावांचे पाय घरीत !

या प्रकाराचा अतिरेक होऊन त्याला उपसर्गाचं स्वरूप येणार अशीं लक्षणं दिसूं लागलीं तेव्हां मात्र सिनाप्पांनीं ही वर्दळ बंद करून टाकली. पण घरोघर, चावडीवर, शेतखाचरांतहि गांवकरी एकमेकांना विचारीत होते, “आनंदराव घरला आलं म्हनं. त्येंच्या पाया पडून आलास का !”

एके दिवशीं भरदोनप्रहरीं एक मध्यम उंचीचा पण मजबूत बांध्याचा म्हातारा ओटीवर येऊन कपाळावरचा घाम पुशीत उभा राहिला. “रावजी हायती !” त्यानं ओरडून विचारलं.

आंत मंडळी जेवायला बसली होती. “रावजी” हें नांव ऐकल्याबरोबर आनंदरावांचा घास हातांतच राहिला. त्यांनीं ओरडून विचारलं, “हां हां. कोण आहे रे ?”

“मी साबू आलोंय. देव घरला आलं म्हून ऐकलं फारिष्ट्याच्या हपीसांत तवा—”

“अरे ये ये. आंत ये.”

“ हतं त्येकतों जी वटीवरता—”

“ नाही आंत ये. जानू, त्याला चूळ भरायला पाणी दे. आणखी एक पान मांडा रे इथें.”

साष्टू दिवसभर राहिला अन् रात्री जेवल्यावर निरोप घेऊन गेला.

श्यामा, शरद्, अशोक यांना उद्देशून आनंदराव म्हणाले, “ जंगलांतले हे लोक एके काळीं माझे दोस्त झाले होते. भाला, बरची, परशु इत्यादि इत्यारं वापरण्यांत हे पटाईत. मी त्यांना म्हणे आपला देश परक्यांनीं खाऊन टाकला आहे, तो आपण सोडवायला नको ? ते म्हणत, रावजी तुम्ही सांगाल तिथें उडी घेऊं आम्ही...”

येवढंच सांगून ते स्तब्ध झाले. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीच्या अनेक आठवणी त्यांना एकदम झाल्या असाव्या, परंतु त्यांचा परिस्फोट आत्तां नको असं त्यांच्या मनांत आलें असावं हें हें श्यामानं ओळखलं. ते तिच्याकडे पाहून हसले व म्हणाले,

“ हं चला, खेळायचं ना ? ”

“ हो तर ! उद्यां डॉक्टरकाका, अशोक जाणार. आज खूप खेळून घ्यायचं ! होय ना रे ? ” असं म्हणत खुर्चीवरून उठून श्यामानं टेबलावरचा पत्त्यांचा डाव डब्यांतून काढला.

गेत्या पांच सहा दिवस रात्रीच्या जेवणानंतर गद्धेकोटाचा डाव साऱ्यांनीं खेळण्याचा क्रम सुरू होता. शरदला मुळींच खेळतां येत नसे, पण त्याला पानंच सोईचीं येत अन् तो चटकन सुटून बसे. गद्धा होण्याची पाळी इतर सर्वांवर येऊन गेली होती, पण शरद् एकदांही बनला नव्हता.

श्यामानं डाव काढतांच अशोक म्हणाला, “ हां चला बसा.

प्रतिज्ञा

ए ताई, डाव इकडे दे. मी वाटतो. अशी भारी पानं देतो शरद्ला की कसा गड्डा होत नाही पाहूं. साऱ्यांनीं एकजुटीनं खेळायचं बरं का मंडळी ! आज शरद् गड्डा झाला तरच उद्यां आनंदानं परत जाईन मी मुंबईला.”

अशोकनं पत्ते पिसून वाटले. झब्बू देण्याचा ओरडा सुरू झाला. इतर सारी मंडळी सुटत जाऊन अखेर शरद् अन् अशोक उरले. अशोकनं पानं लपवलीं, खोटे झब्बू दिले, अन् अखेर शरद् गड्डा झाला तेव्हां साऱ्यांची हसतां हसतां मुरकुंडी वळली.

दुसरे दिवशीं मुंबईची मंडळी चांदणीहून निघाली.

निरोप देतांना श्यामा अशोकला म्हणाली,

“काल रात्री तुझी इच्छा पुरी झाली. आतां आनंदानं जातो आहेस ना ?”

अशोक तिच्या कानांत हळूच म्हणाला,

“शरद् तुझ्या नादीं लागला तेव्हांच त्याची अक्कल समजली. पण तो रीतसर ठरेना म्हणून मी इरेस पेटलों होतो ग !”

“चल, फाजील !” श्यामानं त्याला हळूच चापटी मारून म्हटलं.

त्या बहीण-भावांतला तो हास्यविनोद इतरांना मोठा कौतुकास्पद वाटला. अशोककडे पाहून सिनूकाकांनीं हसून म्हटलं,

“इतक्या लवकर तूं परत चाललास हें कांहीं बरं नाही.”

अशोक म्हणाला, “ताईनं आग्रह केला असता तर राहिलों असतों आणखी ! पण तिला उलटी घाई झाली आहे आमचं इतर माणसांचं वऱ्हाड केव्हां जाईल, अन् एकटा शरद् केव्हां राहील अशी !”

शरद् मागच्या बाजूस जवळच उभा होता त्याच्याकडे मान वळवून बघून श्यामा म्हणाली, “इश्, पहा हो !”

अशा प्रकारे हास्यविनोद कांही वेळ झाला व मग पुन्हा पुन्हा “येतो”, “बरं जाऊं?”, “संभाळून हं”, “ए, पत्र घाड रे गेल्याबरोबर !” अशी बोलणी उलटबोलणी चालू अस-
तांनाच मोटार हालली, आणि धुळीचा लोट मागे उठवून शेवटी दिसेनाशी झाली.

रात्री आनंदराव सिनूकाकांना म्हणाले,

“उद्यां आपण खानापूरच्या जंगलांत जाणार आहोंत. ज्या ठिकाणी तीस वर्षांपूर्वी मी मायदेशाला स्वतंत्र करण्याची प्रतिज्ञा केली त्या ठिकाणी. मी साष्टूला सांगून ठेवलं आहे. तो सारी तयारी ठेवील.”

सिनाप्पांनीं मान हालविली. त्यांना वाटलं आनंदरावाच्या दृष्टीनं पवित्र असलेलं तें ठिकाण मुलांना दाखविण्याची त्याची इच्छा असेल. ते कांही बोलले नाहीत. शरद्, वसंत, उषा, श्यामाहि तशाच कव्यनेनं स्तब्ध राहिलीं.

पण आनंदराव पुढें म्हणाले,

“ताई, शरद्सारखा पति तूं मिळविलास हें पाहून मला किती आनंद होतो हें मला शब्दांनीं सांगतां येणार नाही. ज्या ध्येयाची प्रतिज्ञा करून मी वागलों त्याची परंपरा तुम्ही पुढें चालू ठेवाल याबद्दल मला शंका नाही. तुम्हांला माझे आशीर्वाद आहेतच. तुम्ही दोघांनीं प्रीतीच्या आणाभाळा घेतल्या असतील. पण तुमच्या वाङ्मनश्चयाचा विधि एका विशिष्ट प्रकारानं व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. त्यासाठीं आपण सगळीं उद्यां रात्री

प्रतिज्ञा

जंगलांतल्या त्या ठिकाणी जाणार आहोंत. साषू दुपारी येईल : आपण संध्याकाळी निघूं. उद्यां पाऊस न पडो म्हणजे झालं.”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी पावसाच्या सरी आल्या. पण : दुपारी आभाळ अगदी स्वच्छ झालं. रात्री पूर्णिमेच्या चंद्रिचे सारी सृष्टि उजळून निघाली.

घटप्रभा नदीच्या मैल दीड मैल अलीकडे जंगल फारच दा आहे. परंतु त्या गर्द झाडींत मधेच एके जागी दहा वीस खोपटांच एक झुमका आहे, व खोपटांपासून सुमारे पाव मैलाच्या अंतराव जो पाणवठा आहे तिथे फक्त एक पिंपळाचा पार असून आज बाजूची जागा अगदी मोकळी आहे. ही जागा साषूच्या लोकांनं झाडून सारवून एखाद्या अंगणासारखी लखव केली होती. इळदी-कुंकवाचा सडा शिंपडलेला दिसत होता, अन् पाण्यानं भरलेल्या मार्तीच्या घागरी चार ठिकाणी रचून त्यांवर रानफुलांच्या माळा बांधल्या होत्या. चांदणं अगदी टिपूर पडलं होतं, अन् भोंवतींच्या जंगलांतल्या वाऱ्याची सळसळ अन् खाली मैलभर जाऊन घट-प्रभेला मिळणाऱ्या त्या ओढ्याचा खळखळाट यांखेरीज जंगलांतल्या ऐन मध्यावरचं तें रहस्यमय स्थान अगदी स्तब्ध होतं. आनंदरावाचं भाषण ऐकत उभी राहिलेली ती सारी माणसं एखाद्या चित्रासारखी भासली असती.

आनंदराव शेवटी म्हणाले,

“ या स्थानाचं माझ्या आयुष्यांत काय महत्त्व आहे तें तुम्हां मंडळींना आतां कळलं असेल. अठरा वर्षांपूर्वी परागंदा होण्याचा प्रसंग आला तेव्हां या स्थलाचं अखेरचं दर्शन घेण्यासाठी असाच रात्री आलों होतो. पुन्हा कधी इथे येईन असं त्या वेळी वाटलं नव्हतं. पण— ”

त्यांचा कंठ भरून आला व ते क्षणभर गप्प राहिले.

मग त्यांनी शरद् व श्यामा यांना हातानं धरून पुढें आणून मधोमध उभें केलं, अन् ते म्हणाले,

“तुमची ती संघाची प्रार्थना म्हणा.”

शरद्नं श्यामाकडे हसत पाहिलं. त्याचा प्रश्न समजून तिनें हसून मान हालविली. अन् मग दोघांनीं मिळून गंभीर स्वरांत प्रार्थना म्हणण्यास प्रारंभ केला—

नमस्ते सदा वत्सले मातृभूमे । त्वया हिंदूभूमे सुखं वर्धितोऽहम् ॥
महामंगले पुण्यभूमे त्वदर्धे । पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते ॥ १ ॥

...
...

प्रार्थना संपली तेव्हा त्या धीरगंभीर स्वरांचे प्रतिध्वनी जंगलांत कांहीं वेळ उठल्यासारखे वाटले. वारा थबकून उभा राहिला. वृक्षशाखांवरच्या पर्णशर्जींची हालचालदेखील क्षणभर बंद झाली. सिनूकाका, वसंत, उषा, साबू, त्याचे दोनचार दोस्त, इत्यादि साऱ्यांचीं अंतःकरणं दाटून आलीं. कांहीं एका स्फूर्तिकारक गहिंवरांनं त्यांचे डोळे भरून आले.

आनंदराव म्हणाले,

“महामंगले पुण्यभूमे त्वदर्धे । पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते ॥
याहून अधिक योग्य प्रतिज्ञा दुसरी कोणती असेल ? ताई, शरद्, तुम्ही दोघे एकमेकाला सर्वस्वीं अनुरूप आहांत. सशस्त्र स्वतंत्र हिंदुस्थानचं ध्येय साध्य व्हावं येवढ्यासाठीं आमची पिढी झटली, खर्ची पडली. आतां देशाचं भाग्य तुमच्यासारख्यांनीं घडवायचं आहे. देशसेवेच्या अन् परस्परप्रीतीच्या अशा दुहेरी वाङ्मनश्चयानं

प्रतिज्ञा

तुम्ही हातांत हात घेत आहांत. माझे तुम्हांला पूर्ण आशीर्वाद आहेत. एखाद्या शूर भिल्ल झुंजाराच्या अंगठ्यांतलं रक्त काढून त्याचा तिलक राजपुरुषाच्या कपाळी लावण्याची पूर्वी रजपुतांच्या राज्याभिषेकांत चाल होती. माझ्या अंगठ्यांतल्या रक्ताचा तिलक मी तुम्हां दोघांना लावणार आहे.”

असं म्हणून त्यांनीं झटकन् जंबियानं आपल्या अंगठ्यावर प्रहार केला, व प्रथम शरदच्या अन् नंतर श्यामाच्या कपाळावर रक्ततिलक टेकीत ते पुटपुटले,

“सशस्त्र स्वतंत्र स्वदेशांत सुखानं नांदा...”

श्यामाचा हात शरदच्या हातीं होता, ती त्याच्या कानांत हलकेच म्हणाली,

“मला घट्ट धर. हा आनंद मला आतां सहन होत नाही...”

— समाप्त —

संमेलनप्रसंगी करावयास सर्वथैव योग्य अशा

प्रो. ना. सी. फडके

यांच्या

तीन कलात्मक, उद्बोधक, रमणीय एकांकी नाटिका

१ जडावाची देवी

(२ री आवृत्ति) किं. ६ आणे.

फोटोसहित

२ आगलावी

किं. ४ आणे.

३ क्षमेसाठीं अपराध

किं. ४ आणे.

सर्वत्र मिळतात.

प्रो. ना. सी. फडकेकृत

तोटया नाटककार

शंभर टक्के विनोदी, वाक्यागणिक टाळ्या घेणारें

उच्च दर्जाचें नाटक

किंमत १२ आणे

सर्वत्र मिळवें.

प्रो. फडकेकृत पुस्तकें

चरित्रें

- १ दादाभाई नौरोजी (३ रा आ.)
- २ टेरेन्स मॅक्स्विनी
- ३ डी. व्हॅलेरा

प्रबंध

- १ मानसोपचार
- २ मानसोन्नति
- ३ सुखाचे संसार
- ४ संततिनियमन
- ५ आजचे तरुण स्त्री-पुरुष व
त्यांजपुढील प्रश्न (२ री आ.)
- ६ प्रतिभासाधन (२ री आ.)
- ७ वाङ्मयविहार
- ८ आधुनिक गीता
- ९ मानसमंदिर
- १० साहित्य व संसार
- ११ आकाशवाणी
- १२ वेचलेले मोती

नाटके

- १ युगांतर
- २ संजीवन
- ३ जडावाची देवी
- ४ तोतया नाटककार
- ५ आगलावी
- ६ क्षमेसाठीं अपराध

गोष्टी

- १ प्रो. फडके यांच्या गोष्टी भाग १ ला
- २ ” ” ” ” ” २ रा
- ३ लोला आणि इतर गोष्टी
- ४ नमुनेदार गोष्टी
- ५ उल्हासकथा

कार्दबऱ्या

- १ अल्ला हो अकबर
- २ कुलाव्याची दांडी (२ री आ.)
- ३ जादुगार (२ री आ.)
- ४ दौलत (२ री आ.)
- ५ अटकेपार
- ६ निरंजन
- ७ कलंकशोभा
- ८ उद्धार
- ९ काश्मिरी गुलाब
- १० आशा
- ११ प्रवासी
- १२ समरभूमि
- १३ उन्माद
- १४ गुप्त प्रायश्चित्त
- १५ इंद्रधनुष्य
- १६ प्रतिज्ञा

ललितनिबंध

- १ गुजगोष्टी (२ री आ.)
- २ नव्या गुजगोष्टी
- ३ धूम्रवलयें

टीकात्मक

- १ टाकीचे घाव

इंग्रजी

- १ Sex Problem in India
(2nd Edition)
- २ Psychology
- ३ Elements of Ethics
- ४ Manual of Logic
(3rd Edition)
- ५ Birth Control
(2nd Edition)
- ६ History of Philosophy

